TOPLUMSAL
Tarih
190
EKİM
2009

Mesen, Kentin Az Tanınan Aktörü
Özel Müzeler Döneminde İstanbul
Nora Şeni

Mübadeleden Sonra

Türkiye ve Yunanistan'da Mübadelenin Sosyopolitik, Kültürel İzleri ve Entegrasyon Süreci

Dosya Editörleri: Nikos Sigalas ve Lisa Montmayeur. Samim Akgönül, Haris Theodorelis-Rigas, Mehmet Ö. Alkan ve E. Tutku Vardağlı'nın yazılarıyla. *Sayfa 49*

Padişahın Paşaları ve Prozopografya Hakkında
Edhem Eldem

Yakınçağ Osmanlı Denizciliği ve Karadenizliler
Kaori Komatsu

Orta Asya'dan Anadolu'ya
Türklerin Tarihi Bir Süreklilik mi?
Alexandre Toumarkine

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI YAYINLARI | Fiyatı: 6,00 TL (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025

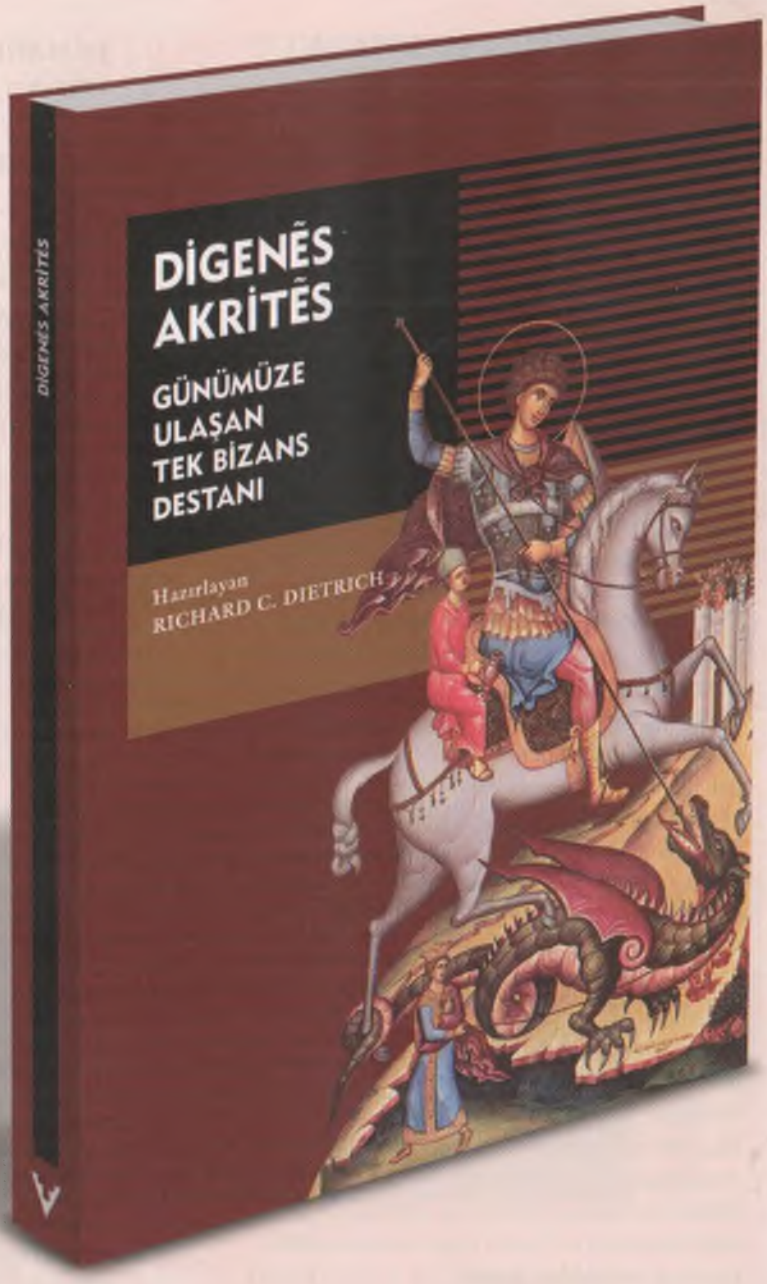
TÜYAP
ARTIF
TDKD

"BU FUAR 5174 SAYILI KANUN GEREĞİNCE TOBB (TÜRKİYE ODALAR VE BORSALAR BİRLİĞİ) İZNİ İLE DÜZENLENMEKTEDİR"

DİGENĒS AKRİTĒS

GÜNÜMÜZE ULAŞAN TEK BİZANS DESTANI

ISBN 978-975-333-229-3
176 sayfa, 13 TL, Ağustos 2009

Digenēs Akritēs, Anadolu'nun günümüze ulaşan tek Bizans destanıdır. Bu destan Basileios Digenēs Akritēs adlı kahramanın soyunu, kahramanlıklarını, evliliğini, vahşi hayvanlara ve insanlara karşı verdiği mücadeleleri ve sonunda ölümünü konu ediniyor.

1868'de Trabzon'da, Sumela Manastırı kütüphanesinde ortaya çıkarılan ilk nüshasının 1875'te yayımlanmasına kadar unutulmuş olan Digenēs Akritēs, Fransız Chanson de Roland ya da İspanyol Cantar de mío Cid gibi ortaçağa ait diğer destanlardan farklı olarak milli bir destan değildir.

Fransız ve İspanyol destanlarında Hıristiyan bir kahraman Müslümanlara karşı savaşmaktadır. Digenēs Akritēs'te ise kahramanın babası Hıristiyanlığı kabul eden Arap bir emirdir ve Digenēs çoğunlukla Hıristiyan haydutlara karşı savaşmıştır.

Bu çelişkili durum kahramanın adına da yansımıştır; digenēs "çift soylu" anlamına gelen bir sıfattır ve akritēs "uç beyi, uç askeri" demektir. Bu melez kimlikli kahramanın canavarlar, haydutlar ve savaşlarla dolu hayatı, hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Anadolu'nun ortaçağına ait önemli bir tarihsel kaynak aynı zamanda. Richard C. Dietrich'in destanın farklı nüshalarını karşılaştırarak çevirdiği ve yayına hazırladığı bu Bizans destanını, yine Dietrich'in açıklayıcı giriş yazısıyla yayımlıyoruz.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI
Zindankapı Değirmen Sokak No:15 Eminönü / İstanbul
T (212) 522 02 02 pbx F (212) 513 54 00 E yayin@tarihvakfi.org.tr

190. SAYIMIZLA MERHABA

Hemen fark edileceği üzere bir süredir düzenli olarak Toplumsal Tarih'e katkı sunan IFEA-Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü bu sayıya damgasını vurdu.

Ekim sayımızda, "Mübadeleden Sonra" isimli dosyadan başka IFEA'dan gelen iki yazı daha var. "Mübadeleden Sonra" dosyasının editörleri Nikos Sigalas ve Lisa Montmayeur. Dosyadaki yazıların üçü konularına göre mübadele sonrasında Türkiye'deki, bir tanesi de Yunanistan'daki hayata odaklanıyor. Bilindiği üzere mübadele, Türkiye'ye kıyasla Yunanistan'ı çok daha derinden etkilemiş bir olaydır. Yunanistan'a giden göçmen sayısının Türkiye'ye gelenlerin iki katından fazla olması ve bunları karşılayan Yunanistan nüfusun Türkiye'dekinden çok daha az oluşu iki ülkedeki zorlukların boyutları hakkında fikir verebilir.

Tabii Yunanistan'a giden göçmenlerin önemli bir bölümünün, Türkiye'deki savaş koşullarından dolayı 1924 Mübadele anlaşmasından önce hukuki anlamda mübadil değil de muhacir olarak, yani Türkiye'ye gelenlere göre daha ağır şartlarda göçtüklerini bilmekte fayda var.

Dosyada Haris Theodorelis-Rigas'ın yazısında, Yunanca başlığı "O Meraklis ton *Sinikismon*" olan bir şarkı var. *Sinikismos* bir tür göçmen mahallesi. Yunanistan'da bu yerleşim türü mübadele sonrası o kadar yaygınlaşmış ki, kelimenin Yunanca'daki anlamı farklılaşmış ve göçmen mahellesini de kapsayacak şekilde genişlemiş. Türkçede tam bir karşılığı olmadığından, bu başlığı "Mahalle Meraklısı" olarak karşılamak zorunda kaldık. Esasında tek başına *sinikismos* bile mübadelenin Yunanistan için ne kadar ağır geçtiğini gösteriyor.

Mübadele dosyasını hazırlayan editörlere, yazı veren yazarlara ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne teşekkür ederiz.

Son olarak bu sayıda IFEA çalışmaları içinde yer alan Nora Şeni'nin yazısına değinmek istiyorum. Şeni genel olarak mesenliğin (sanat hamiliği) anlamı ve dünyadaki tarihsel gelişimi üzerinde durduktan sonra Türkiye'de büyük burjuvazinin bu alanda yaptığı işleri tanıtıyor. Yazarın konuyu ele alırken büyük burjuvazinin faaliyetlerini sorgulayıcı bir tarzı tercih etmemesini yadırgadığımı belirtmek isterim. Özgürlükçü bir anlayışla en büyük sanat "hamisi" olması gereken devletin Türkiye'de belli ki başka öncelikleri var. İnsanların sanat eserlerine ulaşma fırsatını giderek sadece büyük burjuvazinin organizasyonları üzerinden "görkemli villa"larda bulmaları, Türkiye'deki gelir eşitsizliğinin, eğitimde zenginler lehine olan uçurumun ve diğer adaletsizliklerin başka bir alandaki tezahürü olduğunun entelektüel kesimde de tekrar kabul gören bir görüş ve tepki gösterilmesi gereken bir durum olmasını umuyorum.

Kasımda görüşmek üzere

Ahmet Akşit

04 OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Hazırlayan: Emel Seyhan

06 *L'ILLUSTRATION*'DAN SEÇMELER
Hazırlayan: Edhem Eldem

10 SİKKELER NE ANLATIR?
ORTAÇAĞ ANADOLU SİKKELERİNDE SİMGELER VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

11 İSTANBUL KADIN-KADIN İSTANBUL
OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA KADIN HAREKETLERİ
Şeyma Arslan

13 PROF. DR. HAYDAR KAZGAN'I KAYBETTİK
Murat Koraltürk

14 FERUDUN ÖZGÜMÜŞ İLE SÖYLEŞİ
TOPKAPI SARAYI'NDA ARKEOLOJİK BİR KAZI
Söyleşi: Can Soylu

18 ÖZEL MÜZELER DÖNEMİNDE İSTANBUL
MESEN, KENTİN AZ TANINAN AKTÖRÜ
Nora Şeni

26 YAKINÇAĞ OSMANLI DENİZCİLİĞİ VE KARADENİZLİLER
Kaori Komatsu

34 TÜRKOLOG JEAN-PAUL ROUX'NUN ARDINDAN
ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TÜRKLERİN TARİHİ BİR SÜREKLİLİK Mİ?
Alexandre Toumarkine

40 DR. ÂKİF ŞAKİR ŞAKAR VE
TÜRKİYE'DE ÇOCUK CERRAHİSİ VE ORTOPEDİNİN KURULUŞU
Nuran Yıldırım

44 OLIVIER BOQUET'NİN KİTABI VESİLESİYLE
PADİŞAHIN PAŞALARI VE PROZOPOGRAFYA HAKKINDA
Edhem Eldem

49 DOSYA GİRİŞ
MÜBADELEDEN SONRA

50 MARJİNALLEŞME SESLERİ
REMBETİKO ŞARKILARI ÜZERİNDEN MÜBADELE DENEYİMİNİN YUNANİSTAN'DAKİ YÖNLERİ
Haris Theodorelis-Rigas

62 SELANİK'TEN İSTANBUL'A
BİR MUHACİR VE MÜBADİL OLARAK TERAKKİ OKULLARI
Mehmet Ö. Alkan

74 SOYADLARI YOLUYLA KİMLİĞİN MEŞRULAŞTIRILMASI:
1923 TÜRK MÜBADİLLERİ ÖRNEĞİ
Samim Akgönül

84 BİRİNCİ KUŞAK MÜBADİLLERİN SİYASAL KATILIM STRATEJİLERİ ÜZERİNE BİR DENEME
E. Tutku Vardağlı

90 ÖZBARAN'IN YENİ KİTABI VESİLESİYLE
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GÜNEY SİYASETİ
Zeki Arıkan

93 OSMANLI SURİYE'SİNİN SON YÜZYILINA BAKIŞ
Namık Sinan Turan

06 **L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER**

Edhem Eldem, Kırım Savaşı hazırlıkları ve Silistre kuşatması üzerine yazdı.

14 **TOPKAPI SARAYI'NDA ARKEOLOJİK BİR KAZI**

Can Soylu, Topkapı Sarayı'nın bahçesinde, Aya İrini Kilisesi'nin yanındaki alanda yapılan kazıyı yürüten ekibin başkanı Ferudun Gümüş ile konuştu.

40 **TÜRKİYE'DE ÇOCUK CERRAHİSİ VE ORTOPEDİNİN KURULUŞU**

Nuran Yıldırım, Türkiye'de çocuk cerrahisi ve ortopediyi bağımsız bir ihtisas dalı haline getiren Dr. Âkif Şakir Şakar'ın hayatı üzerine yazdı.

49-89 **DOSYA: MÜBADELEDEN SONRA**

93 **OSMANLI SURİYE'SİNİN SON YÜZYILINA BAKIŞ**

Namık Sinan Turan, Adil Baktıaya'nın Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce *isimli kitabını inceliyor.*

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 190 Ekim 2009

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Halim Bulutoğlu

TARİH VAKFI

Zindankapı Değirmen Sokak No: 15
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02

www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez Can, Aydan Çelik, Gökhan Çetinsaya, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Hakan Erdem, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Ayşe Hür, Yavuz Selim Karakışla, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mutlu Öztürk, Mustafa H. Sayar, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Mete Tunçay, Nuran Yıldırım

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Rauf Kösemen

S. YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Ahmet Akşit

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCISI
Zafer Çeler

REDAKSİYON VE DÜZELTİ
Belgin Sunal

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK UYGULAMA
Harun Yılmaz (Myra)

SAYFA TASARIM/UYGULAMA
Aysel Kazıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35
(Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
aaksit@tarihvakfi.org.tr
zceler@tarihvakfi.org.tr

BASKI
Euromat Entegre Matbaacılık A.Ş.
Sanayi Cad. No: 17
PK. 34150 Çobançeşme/Yenibosna
Tel: (0212) 451 70 70

BASKI TARİHİ
29.09.2009

DAĞITIM
YAYSAT
(0212) 622 2222
www.yaysat.com.tr

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 431 54 24

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
70,00 TL.

©
Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

Reji Kolcuları

3 EKİM 1909

TANİN 7785

Geçenlerde izmit'ten gelen trenle Haydarpaşa'ya çıkan bir kaç fakir köylünün üzerleri mevkifdeki (istasyondaki) reji kolcuları tarafından muayene edildiği esnasında bir miktar kaçak tütün zuhur eylemesi üzerine mezkûr kolcuların biçareleri envâ-i elfâz-ı müstehcene ile tahkir ve hatta tokat vurmaya kadar ileri gittikleri vak'ayı gören bir zat tarafından matbaamıza hikaye edildi.

Reji kolcusu hariçte açıktan açığa tütün satılırken görürse müsadereye haklıdır; çuval tütün kaçırılırsa kemâl-i nezaketle muayeneden sonra yine müsadere etmekte haklıdır. Fakat, tıpkı Abdülhamid devrinde olduğu gibi, şimendiferden çıkanın, vapura girenin üstünü aramak hürriyet-i şahsiyeye büyük bir taarruzdur. Haydi burasını da bırakalım, fakat o tütün kolcularının üzerindeki yarım okka tütünden dolayı bir insana yapmadık hakaret bırakmamak ne meşrutiyete, ne de insaniyete yakışır. Her halde bu ahvale bir nihayet verilmesi için merciinin kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkatini celbederiz.

La Grande Fabrique S. Stein

10 EKİM 1909

TANİN 7787

Bayram-ı şerif münasebetiyle En birinci dayanıklı kumaştan ve son modaya muvafık erkek ve kadın ve çocuk elbiseleri ve her sinde (yaşta) bulunanlar için Amerika'nın en birinci fabrikası olan (Walk Over) ayakkabıları ve bilcümle eşya-yı tuhafiye vesaire bulunur. İstanbul'da Eminönü'nde ve Galata'da kain (Stein) in büyük elbise fabrikasına her halde uğrayınız.

Paris'te Talebe-i Osmaniye

15 EKİM 1909

TANİN 7789

Paris 13 Teşrinievvel – Doktor Nazım Bey, Fransa'da gördüğü hüsn-i kabulden ziyadesiyle memnun olduğunu ve Paris'e muvasalat eden yüz Osmanlı talebesinin Darülfünûn Müdüriyeti'nin muvafakatiyle mekatib-i muhtelife ile darülfünûnlara taksim edildiğini ve dört talebenin Sanayi-i Nefise Mektebi'ne kaydolunduğunu Osmanlı Ajansı muhabirine beyan etmiştir.

(Osmanlı Ajansı)

Çamur! Çamur! Çamur!

15 EKİM 1909

TANİN 7789

Devr-i meşrutiyette belediyemizin nail olduğu terakkıyat-ı fevkalade dün bir imtihan geçirdi. Bu imtihanda mümeyyizlik vazifesi yağmura isabet etti. Merhametsiz yağmur aciz belediyenin bütün foyasını meydana çıkardı. Zira bütün sokaklar araba bulmak nimetinden mahrum olanlar için her senekinden ziyade gayr-ı kabil-i mürûr u ubûr bir hale geldi. Evvelleri sulardan göl olur, çamurlar az çok geçilebilecek bir halde bulunur idi. Hele şiddetli yağmurlar pek az iz bırakarak hemen denize akar gider idi. Dünkü yağmurlar ise akacak yer bulamadı. İmâr-ı beldeye (!!) mahsus inşaat-ı azime motorları cesim cesim çamur gölleri husule getirdi. Devr-i meşrutiyette terakki şöyle dursun tevakkuf halinde kalmayı arzu edenler bu tedenni-i fevkaladeyi (olağanüstün gerilemeyi) görünce yürekleri sızladı. Bilmem ne vakit belediyenin basarı ve basireti açılacak. Hiç olmasa eskiyi muhafazaya muktedir olacak?

Dersaadet'te Otomobiller

24 EKİM 1909

TANİN 7794

Muzaffer Paşazade Fuad Bey tarafından Şehremaneti'ne verilen istidada şehir dahil ve civarında işletmek için sürat-i hareket saatte on beş kilometreden ziyade olmamak ve kemâl-i dikkatle idare olunup mürûr ü ubûru katiyen haleldar etmemek üzere (oto taks) yani dört kişilik kira otomobil arabalarının âmed ü şüdüne müsaade itâsı talep edilmiştir. İstihbarımıza nazaran bu istidanameye melfuf tarifede gündüz ilk yedi yüz elli metre için (2) ve bundan yukarısında her iki yüz elli metreye (1) ve geceleyin de ilk altı yüz metreye (2) ve daha yukarısına her iki yüz metre için (1) kuruş ücret tayin edilmiştir. İş bu istida ve melfuf tarife-i vesaire li- ecli't-tetkik meclis-i emanete havale olunmuştur.

Beyoğlu telgrafhanesinde

19 EKİM 1909

TANİN 7791

Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan Beyoğlu Telgraf ve Posta Müdürlüğü'ne yazılan bir tezkerede mezkûr telgrafhanenin önünde vakitli vakitsiz bazı kimselerin garip bir surette telebbüs ederek (giyinerek) göğüsleri açık, ayakları çorapsız ve kiminin başları fessiz, acayip bir kıyafette durmakta oldukları ve lede't-tahkik bunların telgrafçılar olduğu anlaşıldığı ve ancak bunların şu kıyafetlerle kapının önünde durması içeriye girip çıkmak isteyenlerin nazarlarına pek garip görüneceğinden şu hâlin bir intizam altına alınması vacibeden olduğu bildirilmiştir.

Şirket-i Hayriye!

20 EKİM 1909

TANİN 7792

Bayramın ikinci Pazar günü saat dördü kırk beş geçe Köprü'den hareket eden kırk sekiz numaralı şirket vapuru tarife mucibince Kabataş, Kuzguncuk, Ortaköy ve Beylerbeyi'ne azimet etmesi lazım gelirken Ortaköy'e inecek bir zatın hatırı için Kabataş'tan sonra Ortaköy'e uğrayarak oradan Kuzguncuk'a gitmiş ve ba'dehu yine Ortaköy'e gelerek oradan Beylerbeyi'ne uğramıştır. Şirket kaptanlarının şunun bunun hatırı için tarifeyi tagyir ile yüzlerce yolcuyu bekletmeye salâhiyetleri olup olmadığını bilmiyorduk. Eğer devr-i sabık da olsa idik bu hâlin sebebini anlamakta güçlük çekmez ve uzun uzadıya düşünmezdik. Fakat acaba şimdi bu hâlin saiki nedir? Burasını bir türlü anlamak kabil olamıyor!

Ferrer'in İdamı Aleyhinde Protesto

23 EKİM 1909

TANİN 7793

Elyevm Paris'te bulunan İstanbul Mebusu Zohrab Efendi, sosyalist Ferrer'in ahiren İspanya'da idamından dolayı Paris'te münteşir "Enternasyonal" gazetesine atideki protestonameyi irsal eylemiştir.

Ferrer'in idamından dolayı bütün Osmanlı hürriyet perveranı namına teessür ve teessüfümü arz eylerim.....

Bu bütün insaniyete karşı bir cürümdür. İspanya Hükümeti bu hükmün tesirinden ilelebed âzâde kalamayacaktır. Osmanlı hürriyet-perveranı, İspanyol kavminin, en necip evlatlarından birini kaybetmek suretiyle duçar olduğu mateme samimiyetle iştirak ederler. İhtirâmât-ı fâikamın kabulünü rica eylerim.

Meclis-i Mebusan-i Osmani'de İstanbul Mebusu

Kirkor Zohrab

Tanin

Zohrab Efendi'nin hissiyat-ı insaniyetkârane ve hürriyet -perveranesine Tanin de iştirak eder.

Sosyalist Ferrer Namına Abide

Paris'te münteşir (Lantrin) gazetesinin rivayetine nazaran (Trova) Şehri Mason Cemiyeti ahiren İspanya'da idam olunan Sosyalist Francisco Ferrer'in teyid-i hatırası için Roma'da Vatikan Sarayı'nın karşısında bir abide inşası için Roma Belediyesi'nden istihsal-i müsaadeye teşebbüs etmiştir.

Selanik'te Bir Müsamere

Selanik'te Osmanischer Lloyd gazetesinin yazdığına göre İspanya'nın Selanik Konsolos Vekili, hasılatı Fas harekât-ı askeriyesinde telef olanların ailelerine tahsis olunmak üzere bir müsamere tertibine teşebbüs etmiş ise de ahiren İspanya'da sosyalist Ferrer'in haksız bir surette idamından fevkalade müteessir bulunan efkâr-ı umumiyeden dolayı müsamereye rağbet edilmeyeceğini nazar-ı dikkate alarak sarf-ı nazar eylemiştir.

Beyaz Gölgeler

27 EKİM 1909

TANİN 7795

Âsâr-ı şairanesindeki, rikkat-i tahassüs, nezâhet-i beyan, nazikî-i üslûb ile Osmanlı erbab-ı kalemi arasında bir mevki-i mümtaz işgal etmiş olan Celal Sahir Bey'in rengin (renkli) yazılarını sevmeyen hiç kimse yoktur. Bu ince ve nezih şairin karin-i Osmaniye tarafından çoktan beri beklenen (Beyaz Gölgeler) unvanlı mecmua-i eş'arı Edebiyet-ı Cedide Kütüphanesi'nin on üçüncü kitap olmak üzere saha-i matbuatımızı tezyin ettiğini memleketimizin bilcümle nefais-perveran-ı edebine tebşir ederiz. 239 Sayfalık bir cild-i nefis teşkil eden bu mecmua-i eş'ar Celal Sahir Bey'in bütün meziyyat-ı edebiyesini, muvaffakiyat-ı şairanesini müşevvikin-i nefais nazarında yeniden ispat edecek bir çok cevahir-i san'atla mâlîdir (doludur). Kütüphane-i edibimize ithafa muvaffak olduğu bu eser-i kıymetdar için şair-i muhteremi tebrik ettikten sonra (Beyaz Gölgeler) i bilcümle kariîn-i kirama tavsiye eyleriz.

Zabitan Politika Cemiyetleri

29 EKİM 1909

TANİN 7797

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'te inikad etmiş olan son kongresinde ba'dehu Cemiyet'e asker namına kimsenin kabul edilmemesi hakkında verilen karar hakikaten en şayan-ı takdir mukarrerattan addolunmaya şayandır.

Bilcümle mahafilde mazhar-ı hüsn-i takdir olmuş olan mukarrerat-ı mezkûre şimdiye kadar bir çok zabitanın İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dahil bulunduklarına dahil şurada burada deveran eden bazı rivayetlerin de bi-asıl ve esas olduğunu gösterecek mahiyette bulunduğu cihetle pek mühimdir. Her şeyi siyah renkte görmek ihtiyatında bulunanların müstakilen zabitan arasında bir ittihad (pronunciamento) hasıl olacağına ihtimal vermekten ibaret nokta-i nazarları daima câlib-i endişe oluyordu. Lakin İttihad ve Terakki Komitesi'nin itihaz eylediği kararı müteakip Dersaadet'teki Divan-ı Harb-i Örfi azasınca hasıl olan tebdil beynelahali (ahali arasında) bazı rivayetler deverarına meydan açmıştır ki bu gün bunları tashih etmek lazımedendir.....

Mahmud Şevket Paşa, bir ordunun erkân ve ümerasının hiçbir vechile politika ile iştigal etmemesi maddesinin ordunun kıymet ve kuvvetçe ne kadar mühim olduğunu nazar-ı dikkate almış olduklarından geçen gün Harbiye Nezareti'nde bir nutk-ı mühime iradıyla zabitanın yalnız vazife-i askeriyeleriyle meşgul olup müdafaa-i vatandan başka teşebbüse ehemmiyet vermemelerini beyan eylemişti.

KIRIM SAVAŞI HAZIRLIKLARI VE SİLİSTRE KUŞATMASI (2)

*L'Illustration'un 22 Temmuz 1854 tarihli ve 595 numaralı sayısında Kırım Savaşı'na ayrılmış olan makaleleri aktarmaya başlamıştık. Bu sayıda buna devam ederek, malzemenin asıl ağırlığını oluşturan Ferdinand-Désiré Quesnoy imzalı bir yazıyı aktarmaya başlayacağız. 1820 Lille doğumlu Doktor Quesnoy askeri doktor olarak Kırım Savaşı'na katılmış, bu tecrübesini "Şark Ordusu'nda Tarihi, Askeri ve Tıbbi Hatıralar" isimli bir kitapta toplamıştı (***Souvenirs historiques, militaires et médicaux de l'armée d'Orient. Paris, Labbé, 1858).***

Uzunluğundan dolayı yarısını gelecek sayıya bırakmak zorunda kaldığımız bu yazının ilk kısmı, esas itibariyle Kırım Savaşı'na katılan Fransız ve İngiliz ordularına mensup birliklerin düzeninin anlatılması üzerinde odaklanmaktadır. Daha çok kamp düzeni ve lojistik meseleler üzerinde durulan bu yazı, savaşın daha ilk safhalarında bulunulduğunu hatırlatmaktadır. Daha büyük ölçüde asker sevkiyatıyla meşgul olan iki devlet, Varna limanını bir üs haline getirmek ve Kırım'daki cephenin hazırlıklarını tamamlamak için çabalamaktadır. Gelecek sayıda ise, bu sayfalarda sadece birkaç resmine yer ayırabildiğimiz Osmanlı ordusunun ve özellikle başıbozuk birliklerinin anlatımına yer verilecektir.

Embarcation conduisant des bachi-bouzouks de Scutari à Constantinople. — D'après M. J. Brindési.

Başıbozukları Üsküdar'dan İstanbul'a taşıyan tekne. — J. Brindesi'den.

İmam bénissant le départ d'un corps de bachi-bouzouks, sur la place du Séraskérat, à Constantinople. — D'après M. J. Brindesi.

İstanbul'da Seraskerat Meydanında bir başıbozuk birliğini kutsayan imam. — J. Brindesi'den.

ŞARK MUHABERATI

Varna, 26 Haziran 1854

Sayın Müdür,

Varna'ya ilk Fransız askerlerinin varışından iki gün sonra size yazma şerefini bulduğumda yerleşmemiz henüz yetersiz, kentin imkânları ise daha yeteri kadar bilinmediğinden size ilginç bazı ayrıntıları verememiştim. Artık bugün yetkililerin durmak bilmeyen faaliyeti sayesinde bu şehir, Gelibolu gibi tamamen şekil değiştirmiş durumda. Adet ve ihtiyaçlarımıza en uygun düşen binaların her biri yeni kullanımına göre değiştirilerek uyarlandı; askeri levazım tam hızla çalışıyor; orduya mükemmel nitelikte ekmek sağlayan fırınlar inşa edildi; depolar doluyor; seferdeki bir ordunun malzeme ihtiyaçlarını karşılayacak sayısız parçanın imal edildiği ocaklarda ve tezgâhlarda işçilerimiz aralıksız çalışıyorlar; bütün hizmetler tekrar düzenlendi. Bütün bunlar, ihtiyaçları bizimkilerden bu kadar farklı olan ve kaynakların durumun gerekleriyle bu kadar uyumsuz olduğu bu ülkede kendi imkânlarımızla, sanki sihirli değnekle ortaya çıktı. Çıkış noktasından bu kadar uzak mesafede ve gereken hemen hiçbir şeyin bulunmadığı bir memlekette bir ordunun iaşesi için şart olan her şeyi bir araya getirmek hiç de küçümsenecek bir iş değil. Her günle birlikte aynı ihtiyaçlar ortaya çıkıyor, her gün de hayatta kalmak için denizden getirilen ota, arpaya, una ihtiyaç doğuyor. Bu savaşın yavan tarafı olabilir, ama kabul etmek gerekir ki en kaçınılmaz tarafı da bu. Yiyecek yoksa dinç asker de yok, onlar olmadan da zafer mümkün değil. Birçok kereler şu veya bu kişinin savaştaki kahramanlıklarını işitmişimdir, ama askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere aynı kahramanlıkla didinenlerin methini pek az duydum. Neredeyse haksızlık bu. Bu ayrıntılar belki daha az parlak gözükebilir, ama birçok zaman daha büyük güçlükler söz konusu ve gerçek önder, askerlerinin ihtiyaçlarını karşılayan ve onlardan istifade etmesini bilen kumandandır. Şu ana kadar hiçbir eksiğimiz olmadı ve dönemin gereklerine yetecek iaşemiz mevcut.

Varışlarından birkaç gün sonra ilk birlikler şehre sekiz kilometre mesafede, General Canrobert[1] tarafından seçilmiş muhteşem bir platoda yer alan Franka kampına yerleştirildi. Burada su ve odun gayet bol bulunuyor; birçok araştırma, Varna'da toplanacak olan bütün tümenlere yetecek sayıda kaynak ve çeşmeyi ortaya koymuştur. Her gün gerçekleştirilen keşif çalışmaları ve tatbikatlar sayesinde birlikler yorgunluğa alışırken seferin her türlü olayına karşı da hazırlanıyorlar. Askerlerin hepsinin morali gayet yüksek ve kendi deyimleriyle "bayram" diye nitelediklerinin başlama saatini heyecanla beklemekteler. Şimdiye kadar sabırsız askerlerimize bazen sıkıcı olan ön hazırlıkların dışında pek bir şey isabet etmedi; ama günü geldiğinde bunu telafi etmeye hazırlanıyorlar. Neşe, heyecan ve savaşma arzusuyla dolu olarak birçok konuda söz veriyorlar ve bu sözlerini de tutmaya hazırlar.

Birliklerin toplanması hızlı bir şekilde gerçekleşiyor. 1. tümen şimdiden bir araya gelmiş durumda. Ayın 16'sında İstanbul'da Padişah hazretleri tarafından teftiş edildikten sonra, Prens Hazretleri'nin[2] birliği olan 3. tümen ilk birliklerin vardığı Varna'ya doğru hareket etti. Prens Hazretleri'nin, birliğini tamamlayacak olan beraberindeki alaylarla her an gelmesi bekleniyor. 4. tümen bize denizden katılacak, 2. tümen ise çok yakında Gelibolu ile Varna arasındaki mesafeyi Edirne üzerinden kat etmiş olacaktır.

İngiliz birliklerinin hemen hemen tamamı bir araya gelmiş durumda; şu anda yaklaşık 20.000 sayısına ulaştılar. Muhafızlar ile İskoç askerlerinin gayet hoş görüntüsünü ve mükemmel fiziki durumunu müşahede edebildik; keza hafif suvari birlikleriyle topçuların bindikleri muhteşem atları da gördük. İki ordu arasında en mükemmel uyum ve en sıkı samimiyet hüküm sürmekte. Herhalde

25 Haziran 1854 günü Varna'nın hendeklerinde başıbozuk kampı. — Dr. Quesnoy'dan.

kıyafetlerinin özgünlüğünden olsa gerek, İskoçlar sanki en iyi zuhaflarla anlaşıyor gibiler;[3] onları eski dostlar gibi ikişer ikişer dolaşırken görmek mümkün. Aralarında fikir teatisi hep zor oluyor, ama surat ifadeleri sayesinde hep anlaşmayı başarıyorlar. Afrika'dan gelmiş tek bir ifade bütün duyguları özetler gibi; onu her ağızdan dinlemek mümkün ve her tokalaşma *Francis bono, English bono* (Fransız iyi, İngiliz iyi) eşliğinde gerçekleşiyor. Ama söz yeterli olmayınca yüzlerin ifadesi ve hareketler herkesin birbirine karşı en iyimser duyguları beslediğini göstermeye yetiyor.

Devna'da bir İngiliz süvari kampı kurulmuş; piyadelerinki ise Varna'ya birkaç fersah mesafede, iki göl arasında yer alıyor. Birlikler geldikçe toplanıp düzene girmek için askerler önce şehre kısa mesafede kamp kurup, ondan sonra tümene dönüşüp bahsettiğim yerlere intikal ediyorlar.

İngiliz kampları mükemmel bir düzene sahip. Ucu kırmızı konik çadırları on-on iki asker alabiliyor. İyi bir şekilde konumlandırılmış olan bu çadırlar, askerlere düzgün bir ortam yaratıyor, ama daha küçük olan bizim çadırlara nispetle güç taşınmak gibi sakıncaları var. Nereye gitseler bizim askerlerimiz sırtlarında küçük barınak çadırlarını taşıyorlar ve her zaman için geceleyin korunabileceklerini biliyorlar. Halbuki büyük İngiliz çadırları birliklerden uzağa düşebilir ve askerler de o yüzden geceyi açıkta geçirmek zorunda kalabilirler. Bütün İngiliz subayları bu fikri beyan etmiş olduklarından, bu ulusun özelliği olan inceleme kabiliyeti neticesinde çok yakında birliklerinin kamp düzeniyle ilgili değişiklikler yapılırsa hiç şaşmam.

İngiliz subayları hakkındaki şahsi düşüncelerimi iletmeyeceğim; bu konudaki genel düşünceyi aktararak, bu beylerdeki kadar meziyetin bir araya geldiğini görmenin mümkün olmadığını söyleyeceğim. Mükemmel bir terbiye ve nezakete sahip olarak herkesin saygısını, doğrudan ilişkide bulundukları kişilerin ise dostluğunu kazandılar. Hoş insan ilişkileri açısından bu sefer bizim için pek keyifli olacağa benzer.

Askerler nefis bir terbiyeye ve kusursuz bir disipline sahipler. Gerek şehirde gerek görevde, kıyafetleri de mükemmel görünüyor. Ayrıca maden burada herkes bu mukayeseyi yapabiliyor, itiraf etmeliyiz ki İngiliz askerlerinin şehirdeki tavır ve kıyafetlerinin ciddiyeti bizimkilerin laçkalığıyla bir tezat oluşturuyor. Ama bu iki farklı tabiatın da hakkını vermek lazım ve canlı, hareketli ve neşeli mizacıyla bütün diğerlerinden ayrılan Fransız askerinden herhangi bir şekilde Britanya ordusunun askerlerine has bir sükûnet ve ciddiyetin benzerinin elde edilebileceğini sanmıyorum. Gene de bu iki unsur bir araya geldiğinde her zaman için en mükemmel bileşimi oluşturacaktır.

DİPNOTLAR

1 François Certain de Canrobert (1809-1895), tümgeneral olarak Kırım Savaşı'na katılmış, Dobruca ve Alma muharebelerine katılmış, İnkerman'da yaralanmıştı. 1856 yılında mareşal olmuştur.

2 İsim verilmeden zikredilen bu Prens Hazretleri (*Son Altesse Imperiale*), dönemin imparatoru III/. Napolyon'un kuzeni olan Napoléon-Joseph Charles-Paul Bonaparte'dır. "Prens Napolyon" ya da halk arasında "Plon-Plon" takma adıyla bilinen prens, senatör ve general olmuş, Kırım Harbi patlak verince de bir birliğin başına geçerek 20 Eylül 1854 tarihindeki Alma meydan muharebesinde bizzat mücadele etmişti. Ancak yukarıda adı geçen General Canrobert ile olan anlaşmazlığı sonucunda savaş sona ermeden cepheden ayrılarak Fransa'ya dönmüştü.

3 Cezayir'in Kabiliyeli aşiretlerinin federasyonunun adı olan Zuwawa'dan Fransızcaya *zouave* olarak geçen bu tabir, 1830'dan sonra Fransız ordusunda görev yapan askerleri tarif eder. Bu tabir Türkçeye "zuhaf" olarak geçmiştir. II. Abdülhamid döneminde, Fransız sömürgeciliğine özenerek Osmanlı zuhaf alayları kurulmuştur.

LÜTFEN BİLİNÇLİ TÜKETİNİZ

Türkiye'de bira bu kapağın altındadır.

Türk basketbolunun sıçramasında, futbolda Milli Takımımızın dünya çapında başarılara uzanmasında, Türk sinemasının büyük atağında, tiyatroların seyirciyle buluşmasında, Türk turizminin gelişmesinde, kültürel değerlerimizin arkeoloji ile gün yüzüne çıkmasında, blues ve rock festivallerinin coşkusunda, hep O'nun payı var.

Kısacası, bu kapağın altında; çok daha fazlası var!

Anadolu Grubu

www.benimicinefes.com

SİKKELER NE ANLATIR?

ORTAÇAĞ ANADOLU SİKKELERİNDE SİMGELER VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

Yapı Kredi Vedat Nedim Tör Müzesi'nin 30 Eylül – 31 Aralık 2009 tarihlerinde açık olacak "Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük" başlıklı yeni sergisi sikkeler üzerinden Anadolu'nun görsel zenginliğine ışık tutuyor. Sergi, Yapı Kredi'nin sahip olduğu 55 bin parçalık dünyanın üçüncü büyük sikke koleksiyonundan seçilerek oluşturuldu.

Lidyalıların ilk madeni parayı basmalarından bu yana para çok fazla şekil değiştirmedi. Maden üzerine basılan bu sikkelerde devletin arması, sikkeyi bastıran hükümdarın adı, sikkenin basım tarihi, değeri ve basıldığı şehrin ismi gibi çeşitli veriler bulunur. Sikkelerde, bunların yanı sıra Anadolu uygarlıklarının kültürlerinden, mitolojilerinden, bulundukları coğrafyadan, yaşadıkları olaylardan hareketle, çoğu kez simgesel değerler atfettikleri çeşitli figürler de göze çarpmaktadır.

Ortaçağda Anadolu'nun ev sahipliği yaptığı çok sayıda uygarlık, birbirlerinden aldıkları bu figürlere kendi sikkelerinde de yer vermişlerdir. Örneğin Danişmend hükümdarı, bir yüzünde Bizans kralının taç giyme töreninin tasvir edildiği, diğer yüzünde Arap harfleriyle kendi adının yazılı olduğu sikke bastırmıştır.

Güç ve iktidar sembolü olan sikkeler, kimi zaman anlaşmazlıklara son verebiliyordu. Birbiriyle savaşan iki hükümdar, portrelerini sikkenin bir yüzüne yan yana, ya da sikkenin ön ve arka yüzüne koydurarak anlaşmazlıklarını çözebiliyorlardı. Bir yüzünde Bizans hükümdarının portresi, diğer yüzünde Türk hükümdarının adının bulunduğu sikkeler bu duruma örnek verilebilir.

Roma, Bizans, Danişmendliler, Saltuklular, Mengücekler, Selçuklular, Artukoğulları, Atabeklikler, Eyyubiler ve Memlukler döneminde basılmış 180 orijinal sikkenin yer aldığı bu sergi, 30 Eylül – 31 Aralık 2009 tarihleri arasında ziyaret edilebilecek.

"On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Türklerin fethederek egemen oldukları bugünkü Asya Türkiyesi topraklarında, büyük ölçüde göçer bir toplumun kentlerinde heyecan verici bir sanat üretimi olmuştur. [...] Bu yeni sanat ortamı, klasik İslam kültürünün şekillenmesinden sonra, İslam dünyasının en büyük rakibi olan Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'nun elinden alınan topraklarda oluşmuştur. Yeni fethedilen ve fethi süren bir ülkede, Müslüman, Hıristiyan ve Müslümanlığa henüz ayak basmış göçer Türkmenlerin karışımından oluşan bir toplum yapısı ve karmaşık bir dönüşüm süreci sonunda üretilen sanat, kuşkusuz başka eşi olmayan özgün bir tarihi değişme paradigmasıdır."*

* Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, YKY, 2002

ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI KENTLERİ
SEVGİ AKTÜRE

Kentler, tarih boyunca en devingen öğe oldu, toplum yaşantısında belirgin izler bıraktı. Sevgi Aktüre, Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi üzerinde yapılmış çeşitli araştırmaların sonuçlarını bir araya getirip bunlardan yeni sentezler üretti. Anadolu kentlerinde mekânsal yapı değişimi ile bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkilerinin irdelendiği bu kitap, araştırmacılar, özellikle kent plancıları için önemli bir kaynak.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları
ISBN-975-333-01, Ocak 1997, İnce Kapak, 12,00 YTL

İSTANBUL KADIN-KADIN İSTANBUL

OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA KADIN HAREKETLERİ

5 Eylül 2009 tarihinde, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nda "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Kadın Hareketleri" konulu bir panel düzenlendi. Necla Akgökçe, Prof. Dr. Nevin Ateş, Aynur Demirdirek ve Nazan Maksudyan'ın sunum yaptığı toplantı, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi kapsamında planlanan otuz altı panelin ikincisi olarak gerçekleştirildi.

ŞEYMA ARSLAN

Panelin ilk konuşmasını yapan Necla Akgökçe, "Osmanlı Dönemi: Kadınların Çalışma Yaşamı Bağlamında İşçi Kadınlar" başlıklı sunumuyla dönemin kadınlarının kamu kuruluşlarında görülmeye başlandığını anlatarak, kadınların var olduğu iş alanlarıyla ilgili bilgi verdi. Osmanlı toplumunda kadınların pazarlık ve satış alanında başarılı olduğunu söyleyen Akgökçe, iş yaşamına katılımın çoğu zaman Osmanlı kadın hareketine bağlı olarak yükselen kadın hakları, kadınların kamu kurum ve kuruluşlarında çalışma hakkını elde etmesi bağlamında ele alındığını, bu mücadele sürerken kadınların ev içlerinde ve küçük üretimde zaten çalıştıklarını belirtti. Ermeni ve Rum kökenli kadın işçilerin üretime girmesinin Müslüman kadınlara göre daha erken zamanlarda başladığını vurgulayan Akgökçe, bu sayede Müslüman kadınların da çalışma hayatına başladıklarını söyledi. Gayrimüslim kadınlar peynir, mum, sabun, kandil yağı, çömlek, kumaş üretirken, Müslüman kadınlar da bir aile geleneği olarak sürdürülen kanaviçe, dantel ve el işleriyle ev tekstili atölyelerinin gelişmesine katkı sağladılar. Kadınlar iş hayatında süreklilik gösterince dokuma tezgâhları ve ev atölyeleri zamanla artarak yirmi bine ulaştı. 1915'te Osmanlı Ticaret Nezaretinde kadınlar için çıkarılan "Mecburi Hizmet Kanunu" ile birlikte özellikle savaş döneminde Müslüman kadınların fabrika ve işliklerde daha kitlesel olarak çalışmaya başladığını belirten Akgökçe, 1916'da kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiye'nin kadın istihdamı konusundaki önemine dikkat çekti. 1900'lü yılların başlarında Bursa'da dut arazisi üzerinde ipek iplikçiliği, ipek böcekçiliği ve koza ayıklama ile işe başlayan kadınlar daha sonra büyük atölyelerde halı dokuma tezgâhlarında çalışarak ipek sanayisine de katkıda bulundular. Bu durumun Avrupa'da kabul görmesiyle ihracatçılar aracılığıyla kendi atölyelerini oluşturan aracı firmalar, burada çalışan kadınları kendi bünyelerinde çalıştırmaya başladılar. Zamanla Hereke İpekli Dokuma ve Halı Fabrikası ve Feshane Fabrikası bünyesinde yüksek maaşla çalışan işçi kadınların sayısı arttı. Konuşmasının sonunda Akgökçe, işçi kadın tarihi alanının feminist kadın tarihçilerin ilgisini beklediğine de vurgu yaptı.

"Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadın Hareketi ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Kadınlar Birliği" başlıklı sunumunda Prof. Dr. Nevin Ateş şunları söyledi: "Türkiye'de 'kadın belleği'nin oluşması, kadınların tarihinin görünür kılınması yönündeki çalışmalar, kadınların insan ve eksiksiz vatandaş olma mücadelelerini ortaya çıkarması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fakat özellikle II. Meşrutiyet dönemi sonrasında yaşanan 'görece' özgürlük döneminin kadınların örgütlenmesi ve özgürlük mücadelelerinin yeni bir ivme kazanmasında büyük bir köşe taşı olduğu söylenebilir. Bu dönemde çeşitli dernekler altında örgütlenen kadınların, mücadelelerini toplumda duyurmak ve destek aramak maksadıyla çok sayıda dergi, broşür vs. çıkardıkları bilinmektedir. Söz konusu deneyimler cumhuriyet Türkiye'sine de miras kalacak ve yeni bir toplumsal zeminde kadınların hak arama mücadeleleri devam edecektir. 1908 sonrasının dergi ve derneklerinde önemli

Panelde Necla Akgökçe, Nevin Ateş, Nazan Maksudyan ve Aynur Demirdirek birer konuşma yaptılar.

roller üstlenmiş kadınlar, Ulusal Savaş sonrasında, Haziran 1923'te Kadınlar Halk Fırkası adlı bir siyasi parti kurma girişiminde bulunurlar. Ancak parti kurmalarına izin verilmeyecek, bunun üzerine onlar da Türk Kadın Birliği adlı bir dernek kuracaklardır. Esasında o dönemde yürürlükte olan 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun dördüncü maddesi 'kavmiyet ve cinsiyet esasına göre dernek kurulamayacağını' belirtmiş olsa da, cumhuriyet rejimi modernleşme olgusunun en önemli simgesi olarak gördüğü aydın, eğitimli ve çağdaş kadın prototipini oluşturacağı inancıyla olsa gerek, derneğin kurulmasına ses çıkarmamıştır. Türk Kadın Birliği'nin bir de yayın organı vardır: *Türk Kadın Yolu*. Cumhuriyet döneminde Türk kadınının Batı'daki hemcinslerinden hiç de geri kalmayan fikirsel ve toplumsal hak arama mücadelelerini izleyebileceğimiz en önemli kaynaklardan biri olan *Türk Kadın Yolu* dergisi günümüz Türkçesine kazandırılmış bulunuyor. 16 Temmuz 1925-1 Ağustos 1927 tarihleri arasında yayımlanmış, sahibi ve başyazarı Nezihe Muhiddin olan dergide dünyayı ve Türkiye'yi ilgilendiren pek çok konu da dahil olmak üzere, analık vazifelerinden demokrasi ve feminizme, kadınlık ve askerlikten iktisadiyat ve kadınlığa, zengin bir içerik yelpazesi görülüyor. Bu makaleler üzerinden, dönemin kadınlarının kendilerini nasıl ifade ettiklerine, yaşadıkları dönemi siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel olarak nasıl algıladıklarına dair önemli bilgiler elde etmek mümkün olabiliyor."

"Osmanlıca Kadın Dergilerinde Osmanlı'da Kadın Hareketi" başlıklı sunumuyla Aynur Demirdirek, cumhuriyetten önce hakları için mücadele eden kadınları gün ışığına çıkarma, görünürlük kazandırma sürecinde en kolay ulaşılan kaynakları, kadınlara yönelik Arap harfli Türkçe gazete ve dergileri ele aldı. Demirdirek, 1869'da yayımlanan *Terakki* gazetesinin eki Muhadderat'tan başlayarak, varlığını bildiğimiz, 1927'de yayımlanan *Türk Kadın Yolu* dergisine kadar çoğu kısa süreli kırk kadar yayın olduğunu belirtti: *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895-1908), *Demet* (1908), *Kadın*/ Selanik (1908-1909), *Mahasin* (1908-1909) *Kadınlar Dünyası* (bazı kesintilerle 1913-1921), *Kadın Yolu* (1925-1927). Bu yayınların çoğunu kadın yazarlarına yer vererek onlarla birlikte erkeklerin, bir bölümünü yalnızca kadınların çıkardığını belirten Demirdirek, birkaçı dışında tümü İstanbul'da çıkarılan bu yayınlar bir bütün olarak incelendiğinde, öncü kadın yazarlar ve kadınların toplumsal özne olma talepleri ve mücadele eden kadınların (Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman, Yaşar Nezihe, Şükufe Nihal, Halide Edip, Nezihe Muhittin) edebi yazıları ve makaleleri, modernleşme sürecinde kadınlarla ilgili talepleri (eğitim hakkı, kadını ikinci cins gören zihniyetin değişmesi, kamusal alanda var olabilme, evlilik içinde güçlenme...) ortak yaklaşımları ve farklılıkları konusunda bilgi verdiğini ifade etti. Ayrıca bu yayınlarda kadınların kurduğu yardım dernekleri, kadınların eğitimine yönelik dernekler ve doğrudan kadın haklarını savunan, öncü girişimlerle kamuoyunda kadın taleplerini gündemde tutan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Derneği ile ilgili ayrıntılı bilgilerden kadınları bilinçlendirmek için yapılan, kiminde erkeklerin, kiminde kadınların konuşmacı olduğu konferans ve konuşma metinlerine (örneğin, Beyaz Konferans, Fatma Nesibe Hanım) kadar bilgiye ulaşmanın mümkün olduğunu söyledi. Aynur Demirdirek konuşmasının sonunda, Osmanlı'da Müslüman kadınların, Avrupa'daki hemcinsleri ve Osmanlı'daki Ermeni, Rum ve diğer hemşireleri gibi modernleşme sürecinin değişimleri ve düşünsel gündemi içinde kadın olarak dile getirdikleri taleplerin, yaşama alanlarını genişletmek, kamusal alana çıkmak, eğitim görmek için verdikleri uğraşların belgelenmesi açısından bu yayınların çok önemli kaynaklar olduğunu ifade etti.

Nazan Maksudyan, "Geç Osmanlı Dönemi Gayrimüslim Kadın Derneklerinin Karşılaştırılması" başlıklı, 19. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren gayrimüslim kadın derneklerini anlatan bir sunum yaptı. Maksudyan şunları söyledi: "Rum Kadınlar Derneği ve Ermeni Maarifperver Kadınlar Cemiyeti, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmuş olan ve faaliyet gösteren derneklerden birkaçı. Bu derneklerin eğitimden muhacir krizlerine, seks işçiliğinden evlilik dışı doğumlara, milliyetçi siyasetten etnik çatışmaların yaralarını sarmaya uzanan faaliyetleri, 19. yüzyılın farklı sosyal, ekonomik ve siyasi sorunları çerçevesinde aktif roller oynadıklarını göstermekte. Kurulan bu derneklerin amacı sosyal değişimi göstermek ve temiz bir kadın dünyası yaratmaktır. Kadınlar özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir dizi faaliyet çerçevesinde kamusal alanda görünür olmuş ve önemli girişimlere imza atmıştır: Fakirlere sağlık hizmetleri sunmak, kimsesiz ve yardıma muhtaç kadınlar ve çocuklar için atölyeler, kurslar, doğum klinikleri, yetimhaneler açmak, muhacirlere barınak sağlamak bunlardan bazılarıdır. Diğer yandan, dönemlerinin önemli sosyal meseleleriyle iç içe geçmiş de olsa kadınların yardımseverlik faaliyetleri tarihyazımında 'aktör olma' ya da toplumsal değişim bağlamında göz ardı edilmiş, hayırsever faaliyetler apolitik olarak değerlendirilmiştir. Var olan yazında yardımseverlik temelinde eğitim, sağlık, barınma, kurulmuş örgütlerin siyasi ya da feminist örgütlerden ayrıştırılması, söz konusu faaliyetlerin politize olmaya son derece açık olan yönlerini gözden kaçırmaktadır. Burada temel olarak iddia edilen, geç 19. yüzyıl kadın örgütlerinin siyasi, feminist, dini ya da yardımsever gündemlerinin birbirinden bağımsız düşünülemeyeceğidir." Farklı meselelere yoğunlaşmış dört kadın örgütünü inceleyen bu araştırmada Maksudyan, ilk bakışta temiz görünen yardım faaliyetlerinin, kaçınılmaz olarak kirli siyasetle iç içe geçtiğini vurguladı.

Panel bitiminde, Yıldız Teknik Üniversitesi Sanat Tasarım Fakültesi öğretim görevlileri Zeynep Gülçin Özkişi ve Esra Berkman tarafından sahnelenen makam müziği kadın bestecileri kanun-ses konseri verildi.

PROF. DR. HAYDAR KAZGAN'I KAYBETTİK

Türkiye iktisat tarihine, özellikle finans tarihine yaptığı katkılarla tanınan Prof. Dr. Haydar Kazgan 23 Ağustos 2009'da İstanbul'da vefat etti.

MURAT KORALTÜRK

1921'de İstanbul'da doğan Prof. Kazgan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden lisans ve doktora derecelerini almıştı. Chicago Üniversitesi'nde de öğrenim görmüş olan Prof. Kazgan, İstanbul Teknik Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi'nde başladığı akademik yaşamını aynı üniversitenin İşletme Fakültesi'nde sürdürmüş, 1960'ta doçent ve 1967'de profesör olmuştu. Uzun öğretim üyeliği süresince binlerce öğrenci yetiştiren Prof. Kazgan, 1980'lerden itibaren daha yoğun bir şekilde iktisat tarihi ile ilgilenmeye başladı. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin finans tarihi ile ilgili makale ve kitaplar kaleme aldı. Keskin zekâsı, tutkuyla kaynaklar peşinde koşması ile tanınan Prof. Kazgan sağlığının elvermemesinden dolayı son yıllarda yazamıyordu. Ancak yıllar önce kendisi ile yaptığımız ve Toplumsal Tarih'in sayfalarında yayınlanan söyleşide, "yapılacak daha çok iş var" diyerek son dönem Osmanlı ekonomisinin araştırılması gereken sorunlarına işaret etmişti. (Sayı 79, Temmuz 2000) Prof. Kazgan, meslektaşı Prof. Dr. Gülten Kazgan ile evli idi. 1990'larda yayınlanan ve çoğu kitapçıda artık bulunmayan kitaplarının yeni baskılarının Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yapılacağını öğrendiğimiz Prof. Haydar Kazgan iktisat ve özellikle finans tarihine katkısı ile anılmaya devam edilecektir. Prof. Kazgan ile geçtiğimiz yıllarda yaptığımız görüşmelerde hayatının önemli bir bölümünü yayınlaması için anlatmış ve bu anlatımlar kayda alınmıştı. Ne yazık ki değerli hocamızın

Murat Koraltürk Haydar Kazgan (sağda) ile birlikte.

göremediği ve yakın bir zamanda yayınlamasını umut ettiğimiz *Haydar Kazgan Armağanı*'nda okurlar Prof. Kazgan'ın ağzından hayat hikâyesini okuyabilecekler. Prof Kazgan'ın iktisat ve finans tarihi kitapları şunlardır: *Galata Bankerleri*, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, *Cumhuriyet'in 75 Yıllık Sigortacısı Koç Allianz* (Alkan Soyak ve Murat Koraltürk ile birlikte), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme "Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar"*, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi* (Toktamış Ateş ve Murat Koraltürk ile birlikte), *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. (Murat Öztürk ve Murat Koraltürk ile birlikte).

MURAT KORALTÜRK
MÜ İİBF İKTİSAT BÖLÜMÜ

KURUMSAL TARİH DOSTU

Bazı işlerin manevi kazancı, maddi kazancından çok daha fazladır. Kurumsal Tarih Dostları küçük bir katkıyla büyük bir kazanç sağlıyor, Türkiye'nin geleceğinin oluşturulmasına destek oluyor.

Dışlayıcı olmayan, gerginlikler üretmeyen, çağdaş-bilimsel bir tarih bilincinin yaygınlaşması için yürüttüğümüz çalışmalarda, Tarih Vakfı'na destek veren **Kurumsal Tarih Dostlarımıza ilgileri ve yüreklendirmeleri için sonsuz teşekkürlerimizle...**

Tarih Vakfı *Kurumsal Tarih Dostu* kurum ve şirketlerden öncelikle ilgi ve yüreklendirme, ardından da aylık 500 YTL katkı bekliyor.

Kurumsal Tarih Dostları 1 yıl süreyle, *Toplumsal Tarih* dergisinde 1 sayfa ücretsiz reklam yayınlatabiliyor. *Toplumsal Tarih* dergisi için üçer abonelik ve Tarih Vakfı kitapları için ise %40 indirim hakkı kazanıyor. Ayrıca tüm Kurumsal Tarih Dostları, Tarih Vakfı web sitesinde logosuyla yer alıyor.

Aktif Dağıtım A.Ş. · Bekay Emlak İnş.ve Tic. A.Ş. · Ekin Fuarcılık Ltd. · MUDO · TÜYAP A.Ş. · Visitur Seyahat Acentası

www.tarihvakfi.org.tr

15 YIL TARİH VAKFI

VAKIF MERKEZİ
Zindankapı Değirmen Sokak No: 15 Eminönü 34134 İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00
E tarihdostu@tarihvakfi.org.tr

GÖNÜLLÜLÜK, PROJE VE FON GELİŞTİRME, İLETİŞİM ÇALIŞMALARI MERKEZİ VE İSTANBUL MÜZESİ PROJESİ
Zindankapı Değirmen Sokak No: 15 Eminönü 34134 İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00
E tarihdostu@tarihvakfi.org.tr

FERUDUN ÖZGÜMÜŞ İLE SÖYLEŞİ

TOPKAPI SARAYI'NDA ARKEOLOJİK BİR KAZI

Topkapı Sarayı'nın bahçesinde, Aya İrini Kilisesi'nin yanındaki kazıyı yürüten ekibin başkanı Ferudun Gümüş ile konuştuk. "Alandan çok zengin buluntular çıkıyor. Tunç çağından kalma buluntular var, Osmanlı döneminden kalma teneşir taşları da var. Bu teneşir taşlarında ölü yıkamışlar mesela, ama halktan, sıradan insanları değil, sarayda ölenleri bu taşlarda yıkıyorlarmış. Bunlar özel teneşir taşları, üstünde vakfiyeleri de var."

SÖYLEŞİ: CAN SOYLU

Bu alanın 1940'larda kazıldığı fakat daha sonra kazının durdurulduğu biliniyor. Zaman içinde bu tarihi alan çöple dolmuş ve bugünkü noktaya gelinmiş. Sizin şu anki çalışmanız ne zaman ve nasıl bir inisiyatifle başladı?

Bu alan 1940'lardaki kazıdan sonra kapatılmamıştı, kazılıp bırakılmıştı. Rahmetli Muzaffer Ramazanoğlu zamanında burası biraz da tartışmalı bir şekilde kazılmış ve yarım kalmış. Sonrasında ise bu alan çöple dolmuş. Bizim kazımız ise Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay Bey'in inisiyatifiyle başladı. Bu arada şunu da söylemek gerekir ki, bizim şu anki uğraşımız daha ziyade bir çöp temizliği olarak görülmelidir, tam olarak kazı denemez buna. Bütün tarihi kalıntılar da zaten çöpün altında.

Kimlerin desteğiyle yürütülüyor bu çalışma?

Şimdi en başta tabii ki bakanlığın desteğiyle, ondan sonra Gül Yapı, İstanbul Rehberler Odası ve Fes Turizm'in maddi katkılarıyla sürüyor. Onlardan aldığımız paralar bitti; bir miktar para da bakanlıktan geldi. O parayı da bayramdan sonra kullanmayı düşünüyoruz.

Peki siz nasıl dahil oldunuz ve kazı ekibi nasıl oluşturuldu?

Kazı ekibini ben oluşturdum. Bakan Bey buraya (İl Özel İdaresi'ne) bir toplantıya gelmişti, ki kendisi zaten o bölgedeki gecekonduların yıkılmasında ve bölgenin temizlenmesinde de önemli bir rol oynamıştı. Buralardaki harabeler hakkında konuşurken ben de dedim ki, "Bana müsaade edin. Ben Bizans arkeolojisi okudum. Hem klasik sanat okudum hem Bizans sanatı okudum. Ben temizlerim burayı, bu benim işim." Zaten kazı tecrübem de vardı. O da sağ olsun hemen destek verdi ve hâlâ da bizi desteklemeye devam ediyor. Bakan bey olmasa benim kendi inisiyatifimle becerebileceğim bir şey değildi bu kazı.

Başka kaynaklarda sizin inisiyatifiniz olarak geçiyordu bu kazı halbuki...

Bakan beyin inisiyatifiyle başlatıldı. Ben olayın bilimsel açısıyla ilgilendim. Halil Fehmi Yılmaz, Şevket Temürel gibi birçok çalışma arkadaşımız da var, onlar da çok yardımcı oldu-

lar. Zaten çalışma arkadaşlarımızın birçoğu farklı disiplinlerden. Şevket Bey de doçenttir, prehistoryacıdır. Doğrusu da bu çünkü çalışma alanından Osmanlı'dan prehistorik döneme kadar farklı buluntular çıkıyor.

Buradaki bulguların tunç çağından Osmanlı dönemine kadarki geniş bir zaman dilimini kapsadığı söyleniyor. Ekibinizde bu çağlarla ilgili uzmanlar var mı? Ekip üyelerinin uzmanlıkları hangi dönemleri kapsıyor?

Ekibimiz gerçekten çok sağlam. Her konunun uzmanı olan birçok arkadaşımız var, ki bunlar kariyer yapmış olmak için bu işe girmiş olmayan, bu işi zevkle yapan insanlar.

Arkeoloji Müzesi Müdürü Zeynep Hanım'la röportaj izni için konuştuğumuzda kendisi daha ziyade müze nezdinde bir çalışma olarak nitelemişti bu çalışmayı, bunu biraz açabilir misiniz?

Arkeoloji Müzesi nezdinde bir çalışma bu. Türkiye'de kazı yapmak için doçent olmak gerekiyor ama ben doçent değilim. Böyle olduğu için kazıyı üstüme almak istediysem de bu mümkün olmadı. Onun yerine bu tip durumlarda kazıyı müze üzerine alıp bireyler yürütebiliyor. Biz de öyle yaptık.

Peki çalışmanın kapsamı tam olarak nedir? Mesela basında çıkan metinlerde altta Artemis tapınağı var, ona kadar gideceğiz falan deniyor.

Yok yok, bir yanlış anlama var. Basın abartıyor olayları. Sanki Tutenkhamon'un mezarı bulunmuş gibi bir hava yaratılıyor. Buradaki kalıntılar zaten büyük ölçüde biliniyordu; bizim bu alanda esas yaptığımız iş temelli bir arkeolojik kazıdan ziyade temizlik.

Yapılan iş bir yüzey temizlik çalışması mı peki?

Yüzey olsa iyi, 5 metre derinliğinde çöp topluyoruz. Çok enteresan, tunç çağı kalıntılarının yanından içi dolu, açılmamış konyak şişeleri çıkıyor. Buraya toprak atıldığı için toprak hayli karışmış, bir de üstelik araya çok da çöp karıştığı için her şey karmakarışık olmuş. Hatta demin 19. yüzyıldan kalma bir Osmanlı çeşme taşı bulduk, iki tane, yanında da dijital saat vardı. Yani öyle enteresan şeyler var ki

bulunanlar arasında, insan bu alanın bir statüsü vardır diyemiyor. Yani normal kazılarda denir ki, en altta şu tabaka var, bir üstünde bu, bir üstünde de bu, fakat bizde öyle bir şey yok. Atılan toprakla birlikte çok yakın zamanın çöpleri de geçmişin kalıntıları da birbirine karışmış.

İç içe geçmiş yani...

İçe içe geçmiş, her şey çorba gibi yani. Ama elimizde çok zengin buluntular da var. Mesela tunç çağından kalma buluntular var, Osmanlı döneminden kalma teneşir taşları da var. Bu teneşir taşlarında ölü yıkamışlar, ama halktan, sıradan insanların ölülerini değil, sarayda ölenleri bu taşlarda yıkıyorlarmış. Kaldı ki bunlar özel teneşir taşları, üstünde vakfiyeleri de var. Bu işlevin dışında, bu alan bir ara odun deposu olarak da kullanılmış. Odunların tartıldığı büyük kantar ağırlıkları falan bulduk. Çok enteresan şeyler buluyoruz yani. Kumbaralar da var bulunanlar arasında, Osmanlı'dan kalma kocaman cam el bombaları ya da lahitler var. Zaten bu tarihi alan bu açıdan çok zengindir, çünkü en nihayetinde burası akropolistir. Artemis tapınağı konusu da yanlış anlaşıldı. Millet zannetti ki bizim şu an üstünde çalıştığımız alan doğrudan Artemis tapınağıdır. Halbuki mümkün değil öyle bir şey. Oradaki kalıntıların üstünde haç var, tapınak olabilir mi orası? Milletin kafasında hâlâ bir şablon var, işte tapınak çıktı diye. Halbuki tapınak ortada yok. Bizim bildiğimiz şey bu arazinin Bizans döneminden önce tapınak arazisi olmuş olabileceği idi. Zaten bu alanın Bizans'tan da önce kutsal alan görevi görmüş olması buraya Aya İrini Kilisesi'nin yapılmasının önünü açmıştır. Basın sanki bu tapınağın burada bulunmuş olduğu kesinmiş gibi yazıyor, bizse sadece bu alanda bir yerde kurulmuş olabileceğini düşünüyoruz. Bu sadece bir olasılık, umarım buluruz Artemis tapınağını da. Şu aşamada bu tapınakla ve o dönemle ilişkilendirebileceğimiz birkaç tane parçamız da var hatta elimizde, mesela bir Yunan sütunu bulduk.

Burada daha önce Samsun hastanesinin olduğuna inanılıyordu ama aslında Piskoposluk

Kazı ekibinin başkanı Ferudun Özgümüş (yan sayfada).

Sarayı'nın bulunduğu sizin kazınızla ortaya çıktı. Bu sonuca nasıl ulaştınız?

Arkeolojide, şunu bulduk, bunu kesinleştirdik durumu olmaz. Sampson hastanesi mi burası, diye iddialar vardı. Bizse bundan farklı bir tezi ortaya attık, o da buranın piskoposluk sarayı olduğuydu. Yani yaptığımız çalışmaların sonucunda elimizdeki veriler buradaki kalıntıların hastane değil de piskoposluk sarayına ait olduğunu gösterdi. Ama ileride olur da bir kitabe buluruz, içinde de burası Sampson hastanesiydi yazar, o zaman burası hastaneydi deriz. Ama şu andaki veriler hastanenin bu alanda bulunmadığı yönünde.

Daha önce basında çıkan demeçlerinizde bu piskoposluk sarayı ile Aya İrini arasında bir organik bağ olduğundan bahsetmiştiniz. Biraz açabilir misiniz?

Oradaki organik bağ tanımlamasının arkasındaki mantık şuydu: Kalıntılar Aya İrini'nin devamı, yani yine aynı bina... Episkopion, yani piskoposluk sarayının da zaten böyle olması gerekiyor. Yani bir binanın piskoposluk sarayı olması için kiliseyle devamlılık teşkil edecek şekilde inşa edilmesi gerekiyor. Buradaki buluntular da benzer bir duruma işaret ediyor.

Bu kazı alanını ilginç kılan bir diğer özellik de, sizin de belirttiğiniz gibi kazının tarihi Byzantion akropolisinde gerçekleşmesinden dolayı, aynı zamanda tunç dönemine kadar uzanan başka bulguların da bu alanda bulunması. Bu bulgular hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Şimdi şu soruyla başlamak lazım: Tunç çağı da, hangi tunç çağı? Üç tane tunç çağı var: Eski tunç, orta tunç ve son tunç. Bizim tahminimiz, elimizdeki en eski bulguların son tunç dönemine, Friglere, hatta Friglerden de öncesine ait olduğu yönünde. Bu şehre, Bizans kurulmadan önce Trakostrik kavimler gelmiş, hatta Yenikapı kazılarında bunlara ait birtakım buluntular da ele geçti. Bu alanda da bu kavimlere ait buluntular bulunabilir. Bu kavimlerin bu alana yerleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir çünkü bir kavim nereye yerleşir? Akropolise yerleşir. Kolaydır savunması akropolislerin. Daha enteresan olasılıklar da var; mesela Arkeoloji Müzesi sık sık Zeus Tapınağı'ndan bahsediyor. İnşallah bir yerde onu da buluruz. Hani bir izi çıkar, bulamasak bile. Artemis tapınağına ve tapınağa ismini veren Artemis figürüne gelince, Artemis, Friglerin ana tanrıçası Kibele'nin Yunandaki devamıdır. İşte bu sebeple bu bağın daha iyi anlaşılması için bu tapınağın bulunması büyük önem teşkil ediyor. Şu an için bu tapınağa dair elimizde yazılı bir metnimiz yok. Bir tek taş işaretleri var, damgalı pullarımız var fakat bu tapınak hakkında yazılı bir metinle karşılaşmadık.

1940'lardaki kazıya dönelim... Dönemin Ayasofya Müze Müdürü Muzaffer Ramazanoğlu'nun yaptırdığı kazı hakkında neler biliyoruz?

Ramazanoğlu, ki arkeolog değildi rahmetli, kazıyı yapmış fakat buluntularını yayınlamamış. Yani yayınlamış da, "Ayasofya ve Saint İrene Malzemesi" isimli bir iki tane kısa risalesi var. Pek bir şey yok içerisinde. Kazının kendisinden bahsetmek gerekirse, teknik açıdan ilkel bir şekilde yürütülmüştür, bir nevi Schliemann stiliyle. Öyle küt diye ortadan. Halbuki kazıların bir sistemi, bir tek-

niği olması gerekir. Biz şu an çöp temizliğiyle birlikte, bu eski çalışmanın yarattığı sorunları biraz düzeltmeye çalışıyoruz.

Peki bu kazı ve sonraki yıllarda buraya gösterilen ilgisizlik bize cumhuriyetin ilk yıllarındaki tarih bilinci ve arkeoloji bilimi hakkında neler söylüyor?

Cumhuriyetin ilk yılları böyle ama. Bunun birçok örneği var. Şimdi rahmetli Muzaffer Ramazanoğlu'ndan bahsediyoruz ama ondan sonra gelen Feridun Dirioktekin var mesela, onun kazılarını yayınlayan kişi, o da arkeolog değil, subay emeklisi. Yani oluyor böyle şeyler, bu bilincin gelişmesi zaman alıyor. Kaldı ki bu bugün de böyle: Arkeolog veyahut sanat tarihçisi olmayan adamlar kürsülerde gayet rahat ahkâm kesebiliyorlar

Peki bu piskoposluk sarayı ne zaman ve nasıl yapılmış? Kullanımı hakkında neler biliyoruz?

Piskoposluk sarayı burada Hıristiyanlıktan itibaren, serbest kaldığından itibaren var. Yani Aya İrini'yle beraber yapılmış olması lazım. Aslında elimizde bu dönemlere, 4. yüzyıla ait bulgular var. İşte şimdi bu temizliği bitirebilsek oturup bir analizini çıkartacağız bu bulguların. Mesela ben ayırabiliyorum kazı alanında şu şu döneme, bu bu döneme ait diye; fakat bunu böyle renkli bir haritada analitik bir veri haline getirmemiz gerekiyor. Zaten piskopos, Türkler şehri alana kadar hep burada oturmuş. 15. yüzyılın ilk yarısına kadar resmi ikametgâhı burasıymış, yani episkopion tabir ettiğimiz bu alan 4. yüzyıldan itibaren hep kullanıma açık olmuş. Piskoposluk makamı ancak fetihten sonra sırasıyla önce Havarion Kilisesi'ne, oradan da bugünkü adı Fethiye Camisi olan Pammakaristos Kilisesi'ne gitmiş. Ancak ondan sonra bugün bulunduğu Fener'e gelmiş.

Kazılar sırasında aynı zamanda *Hünername*'de bahsedilen odun terazisinin mermer kantar ağırlıkları da bulunmuş. Hazır Osmanlı devrinden bahsederken, buranın bu dönemde tam olarak nasıl kullanıldığı hakkında bilgi verebilir misiniz? Burada sadece bir odun ambarı mı bulunuyordu?

O alanda arkadaşımız Hayri Fehmi Yılmaz çalışıyor ki kendisi Osmanlı dönemiyle çok ilgilidir. Kendisi buranın Şin Çakalar ocağı olduğuna kanaat getirdi. Kayıtlarda da var bu. Bu alanın daha sonraki dönemlerdeki kullanımı ise farklı. 19. yüzyılın birinci yarısından kalma belgelere, gravürlere baktığımız zaman burası neredeyse dümdüz bir alan olarak gözüküyor, sadece odun yığınları var. Buradan da bu alanın odun ambarı olarak kullanıldığını anlıyoruz. Mesela az önce bahsettiğim, yanında dijital saat bulunan çeşme taşını falan 1900'lerde çekilen fotoğraflara bakıp seçebiliyoruz. Bu fotoğraflarda birçok şey gözüküyor ve bunlar da yavaş yavaş ortaya çıkartılıyor bir şekilde. Hayri Fehmi Bey, ki kendisinin esas uzmanlık alanı Bizans sanatıdır, çeşitli akademik yayınlarda yayınlıyor bu bulguları. Ayrıca bir de ölü yıkamışlar bu alanda, teneşir taşları duruyor. Üzerlerinde yazılar var, bilmem kimin vakfıdır, diyor mesela. Ama teneşir taşı demiyor. Biz onun tipinden anlıyoruz teneşir taşı olduğunu. Neticede büyük, derin mermerler... Bu da o alan için çok ilginç bir fonksiyon.

Bu alanın gelecekte ne olması planlanıyor? Bulgular nerede sergilenecek?

Arkeopark olacak inşallah biz bitirince temizliğimizi... Çöpleri temizleyince bir proje yapmayı planlıyorum kısmet olursa. Kafamda bir şey var, tabii ki bunun için Feriye restoranı da bizi destekleyecek. Oraya merdivenle inilen bir restoran düşünüyorduk. Feriye restoran 26'sında burada şubesini açacak. Biz de kazımıza devam edeceğiz bir taraftan. Oraya yemeğe gelenler de bir kazı izleyebilecekler.

Bir dekor alanı gibi olacak yani...

Evet, çok da güzel olacak inşallah. Avrupa'da vardır böyle hem kazı izler insanlar hem bir taraftan yemeklerini yerler. Biz de tam böyle bir şey düşünüyoruz. Sadece tek işimiz gerekli düzenlemeleri yapmak olacak. İşte bu mermer döşemeleri çıktı sarayın, yani saray olduğunu düşündüğümüz yapının, tabii oralar kalacak. Etrafını düzenlemeye başladık zaten. Zamanla olayın kazı boyutu bittikçe bu alanda toprak olan ve arkeolojik değeri olmayan yerlere mıcır dökülecek, temizlenecek; buralara açıklayıcı levhalar konacak. Bu gibi alanları böyle gayet rustik demontable bir çatıyla örtmeyi düşünüyoruz. İnsanlar gezsinler, görsünler diye. Yani restoran ve kazı alanı ziyaretçilere bir bütün olarak sunulacak.

Sonuçta, Topkapı'da kazı yapıyorsunuz ve bu kazı İstanbul'un Bizans ve Bizans öncesi pagan geçmişini vurguluyor bir yerde. Muhafazakâr kesimlerden bu açıdan hiç tepki aldınız mı?

Almadık, inşallah da almayız. Sonuçta pagan tapınağı kazdı diye insan pagan olmuyor. Biz kendi milli bilincimizin içerisinde tarihi eserleri koruyan bir zihniyetle bakıyoruz olaya. Henüz olumsuz tepki veren olmadı. Biz de burada kalkıp da pagan şehrini yeniden kurmaya kalkmıyoruz zaten, çöp temizliği yapıyoruz. Ayrıca şu da var ki, orası da Bizans sonuçta ama burayı temizlemekle Bizans İmparatorluğu'nu diriltmek gibi bir şey söz konusu olamaz. Zaten Byzantion dediğimiz kentin de, Bizans İmparatorluğu diye adlandırdığımız siyasi yapıyla bir alakası yoktur biliyorsunuz. Pagan bir Yunan kentiydi Byzantion, sonra Bizans İmparatorluğu zamanında adını değiştirdi Konstantinos, Konstantinopolis yaptı. Yani bu pagan tapınakları da Bizans değildir; Bizans pagan tapınaklarına hep düşman olmuştur Hıristiyan karakteri sebebiyle ve bütün bu tapınakları kiliseye dönüştürmüştür. Bir de bunu meslektaşlarımız biliyor ama halk arasında yanlış bilinen bir şey var ki, tarihte Bizans İmparatorluğu diye bir siyasi birlik olmadı hiçbir zaman.

ÖZEL MÜZELER DÖNEMİNDE İSTANBUL

MESEN, KENTİN AZ TANINAN AKTÖRÜ

NORA ŞENİ

Koleksiyon yapmak/bağışta bulunmak, günümüzde küreselleşmiş burjuvazi çerçevesinde liderliği hedefleyen elitler için olmazsa olmaz şartlardandır. Şehirlerin rekabeti özel şahıslarınkine eşlik ediyor ve bu şahısların "hayırseverlik" rolleri, devletin artık üstlenmediği görevleri üzerine alarak "servetinden faydalandıran" antik Yunan, Roma hayırseverinin rolüyle, Kamondo ailesi, Jacquemart-André ailesi ya da günümüze daha yakın bir örnek olan Peggy Guggenheim gibi sanat koruyucusu mesenlerin rolleri arasında duruyor.

Eski Bristol Oteli binası Suna-İnan Kıraç Vakfı tarafından Pera Müzesi'ne dönüştürüldü.

ÇEVİREN: BURAK ONARAN

Kültürel donanımın kentsel mekân değerinin artırılması için önemli bir araç olarak benimsenmesinden beri, müze yeni bir kentsel dönüşüm paradigmasının merkezi haline geldi. Bu yeni paradigma müzenin yanı sıra bir kentsel projenin, bu projede rol alacak ünlü bir mimarın ve koleksiyonunu bağışlayacak bir sanatseverin varlığını da gerekli kılıyor. Özel ya da kamusal bir müze kurmak gibi kalıcı olan eylemler kadar, dönemsel ya da bir defalığına organize edilen festivaller, bianneller gibi "kentsel ritüeller"[1] haline gelen tüm etkinliklerin toplamı olan kültürel ve sanatsal girişimlerin mekânsal etkilerini analiz eden bir literatür gelişti.[2] Ne var ki bu gelişme, bu süreçte ortaya çıkan işadamı/koleksiyoncu/bağışçı/müze kurucusu gibi aktörlerin hangi mantıklara göre davrandıklarını açıklayabilecek yeni çözümleyici yaklaşımların oluşmasına neden olmadı. Aslında bu aktörü tanımlamak, bir arketipini oluşturmak ve toplumsal rolünün dönüşümünü betimleyebilmek için onu tarihsel süreç içerisinde konumlandırmak gerekir. Söz konusu aktör

tipi sadece bugüne mi aittir? Eğer öyleyse neden şimdi ortaya çıkmıştır? Yoksa 19. yüzyıl sonundaki "filantrop" ve "mesen" elit tipinin yeniden ortaya çıkışı mıdır? Bu elitler, tıpkı Henri Cernuschi (1821-1896),[3] Moïse de Camondo (1860-1935) ya da Jacquemart-André (1814-1912, 1833-1894) gibi, sanat eserlerinin ve resimlerin koleksiyonunu yapıyor, onları bu amaca uygun biçimde yaptırdıkları malikanelerine yerleştiriyor ve nihayet hepsini, bir müzede toplanmak üzere devlete bırakıyorlardı. Sanat/mekân ya da kültür/şehir arayüzlerinin bu önemli figürüne dair bugün ne söylenebilir? Bu aktörün rolünü, metropollerin kültürel sahnesindeki yerini sürdürmesi ve sağlamlaştırması mı beklenmelidir? Bu rol kentsel mantıkları kuvvetli bir biçimde etkileyecek, yönlendirecek midir? Bunlar kültürel politikaların özelleştirilmesiyle ilgili telaffuz edilmeyen sorgulamalardır. Karşımıza çıkan bir diğer soru da şudur: Özel sektörün, mesenlerin kültürel ve sanatsal inisiyatiflerinin önemli olduğu bağlamlarda "umumi menfaat, müşterek çıkar" nasıl ve kim tarafından tanımlanmaktadır?

Bu makale, ideal tip açısından bu aktörlerden biri olan "işadamı/koleksiyoncu/bağışçı/müze kurucusu" tipi üzerine bir düşünme girişimidir.

Burada bu aktörü yönlendiren saikler ve mantık belirlenmeye ve bu tipin İstanbul'daki faaliyetlerinin etkileri tahlil edilmeye çalışılacaktır. Bugün İstanbul metropolü, son on yılda kurulmuş olan dikkate değer sayıdaki özel müzesiyle ve "kâr amacı gütmeyen," büyümekte olan bir sektörün inisiyatifiyle yürütülen uluslararası kültürel etkinliklerdeki şaşırtıcı derecedeki canlılığıyla[4] dikkati çekmekte. Türkiye'de 1980'lere kadar kültürel faaliyetleri tekelinde muhafaza eden bir Kültür Bakanlığı vardı; fakat "son 25 yıldır devletin sanatla hiçbir ilişkisi kalmadı ve artık sanat evrenindeki canlılık sadece serbest girişimcilere bağımlı durumda".[5] Devletin sanat alanından çekilmesinden beri bu sahada ortaya çıkan özel kuruluşlar ve büyük aileler tüm ülkenin değilse bile en azından İstanbul'un sanatsal ve kültürel peyzajını dönüştürdüler. İstanbul'un "2010 Avrupa kültür başkenti"[6] seçilmesinde onların yarattığı canlılığın etkili olduğu şüphesiz.

İlgilendiğimiz soru bağlamında İstanbul'u örnek bir vaka haline getiren bir diğer unsur ise söz konusu işadamlarının mesen/koleksiyoncu/bağışçı olmadan önce kendi adlarını taşıyan birer üniversite kurmuş olmalarıdır. Söz konusu aileler, ancak 1990'lardaki "üniversite kurma aşamalarının" ardından, 2000'li yıllarda "müze kurma sezonlarına" girmişlerdir.

İstanbul'da kültürel hayatın ön sıralarında üç aile bulunur: Koç, Sabancı ve Eczacıbaşı. Onlarla aynı toplumsal profile sahip olmayan ve bu üç hanedanlıkla yenilikte ve yaratıcılıkta yarışan bir *outsider* da ön sıralarda yerini almış durumda. Oğuz Özerden'den ve onunla beraber İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin ve Santralistanbul sanat merkezinin kurulmasına katılmış olan üniversite mensuplarından bahsediyoruz. Yukarıda saydığımız ilk iki ailenin servetleri İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ithal ikameci politikalarla (özellikle otomotiv ve elektrikli ev eşyası sektörlerinde) ve tekstildeki atılımla kamçılanmış olan ekonomik gelişme sürecinde oluştu. Eczacıbaşı'nın serveti ise 20. yüzyıl başına kadar uzanıyor ve ailenin isminden de anlaşılabileceği gibi, eczacılık sektöründeki faaliyetleri sayesinde büyüyor. 1960'lardan itibaren bu üç hanedanlık faaliyet alanlarını genişletip çeşitlendirdiler. Bu üç ailenin her birinin serveti bugün dünyanın en büyük servetleri arasında sayılıyor. Her biri 2000 yılından beri İstanbul'da birer çağdaş sanat müzesi kurdular. Bu "mesenlik çağı," ailelerin girişimlerinin eğitime ve kısmen de, daha az olmak kaydıyla sağlığa odaklanmış olduğu bir tür "filantropik kaygı" dönemince öncelenmişti.

Peki bu bağlamda filantropiden ne anlıyoruz ve mesenlikle neyi kastediyoruz? Eğer 18. yüzyıl Avrupa için "aydınlanma" çağı olmuşsa, o halde 19. yüzyıl da şüphesiz bir hayırseverlik -filantropi anlamında- yardımperverlik çağı olmuştur. Bir kurum ve mekanizma olarak filantropiyi şematik olarak şöyle tanımlamak mümkün: Genel olarak dünyaya bakışın dinsel mercekten geçmeyip akılsal çerçeve dahilinde şekillenmek zorunda olduğu bir devirde, meşruluğu dine dayalı zekât, sadaka türü "yardımlaşmanın" zayıfladığı bir zamanda yaygınlaşan bir "dayanışma" türü. Dini kökenli dayanışmanın bittiği yerde başlayan ve sosyal devletin devreye girmesiyle etkisini kaybedecek olan bu yeni "toplumsal sorumluluk" tarzının temel güdüsü, dini yardımlaşmadan farklı olarak Tanrı aşkı değil insan sevgisidir. Filantropi "derde deva aramak", çekilen acıya çare bulmak

Türkiye'de 1980'lere kadar kültürel faaliyetleri tekelinde muhafaza eden bir Kültür Bakanlığı vardı; fakat "son 25 yıldır devletin sanatla hiçbir ilişkisi kalmadı ve artık sanat evrenindeki canlılık sadece serbest girişimcilere bağımlı durumda." Devletin sanat alanından çekilmesinden beri bu sahada ortaya çıkan özel kuruluşlar ve büyük aileler tüm ülkenin değilse bile en azından İstanbul'un sanatsal ve kültürel peyzajını dönüştürdüler.

yerine önlem almayı, derdin, acının oluşmasını engellemeyi yeğler.[7] Filantropi eğitime, sağlığa yatırım yapan, okul, hastane kuran, fark gözetmeden (filantropinin sözlük tanımına uygun biçimde) insan sevgisini yücelten bir yardımlaşma tarzıdır; zenginliğin, üretim ve üretkenliğin artırılması gereğine inanır ve yeni sosyal kontrol mekanizmaları geliştirir. Bu çerçeveden bakıldığında, Fransa gibi bir ülkede 19. yüzyıl başında aktif olan, dispanser ve yetimhane kuran "yardımseverlerin" Fransız ihtilalini gerçekleştirmiş kadrolardan çıkmış olmasına şaşırmamak gerekir. Osmanlı topraklarında ise Rum, Ermeni ve Yahudiler arasında, kendi cemaatlerine "modern" eğitimi getiren -dinsel hiyerarşinin dışında ve karşısında- Zoğrafos'lar, Zarifi'ler, Kamondo'lar ve Acıman'lar gibi yeni elitler sivrilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru, güçlü bir toplumsal etiket olan filantropi hayırseverlik sahasını sanat ve sanatçılar, bilimsel ve arkeolojik araştırmalar alanlarına doğru genişletti. Böylelikle filantroplar mesen haline gelmiş oldu. Sanat eserlerini, resimleri bir araya toplamak, bunları devlete bağışlamak, müzeler kurmak, o zamandan beri, saray aristokrasisinin yerini almak kaygısı duyan elitlerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri haline geldi.[8]

Filantropi kesinlikle toplumsal normlara uygun bir faaliyetti. İşte tam da bu nedenle filantropinin, "ötekiler için kaygılanma"nın diğer biçimleri arasındaki yerine bakılarak incelenmesi önemlidir. Böyle bir bakış açısı filantropinin özellikle bir başka hamilik biçimi olan ve yardım alan ve veren taraflar arasındaki bireysel ve ailesel ilişkiler üzerine kurulu olan paternalizm ile karıştırılmamasına katkıda bulunabilir. Özellikle Amerikalı Warren Buffet'nin, Bill Gates'in Afrika'da AİDS'le mücadeleye adanmış olan vakfına yapmış olduğu etkileyici miktardaki bağış vesilesiyle, bugün artık kamuoyu filantropik vakıfların ve etkinliklerin çapının ve yaygınlığının farkına varmış durumda.

Mesenlik ve sponsorluk kavramları arasındaki farkı da gözden uzak tutmamak gerekiyor. Sponsorluk "kurumsal mesenlik"[9] olarak tanımlanabilir ve özel şirketlerin kâr amaçlı pazarlama ve iletişim stratejilerinin tamamlayıcı bir parçası olarak görülmelidir. Buna paralel olarak örneğin Fransa'da mali özerkliğe teşvik edilmiş büyük ulusal müzelerin hemen hepsinin bağış toplama (fundraising) yetilerini geliştirdiklerini tespit edebiliriz.

1. KOÇ AİLESİ: ÖNCÜLER

Sadberk Hanım Müzesi İstanbul'da kurulmuş olan ilk özel müzedir. 1998 yılında açılmış olan bu kurum, savaş sonrası dönemin ilk Müslüman-Türk burjuva kuşağının lideri Vehbi Koç'un (1901-1996) eşinin adını taşır. Müze binası, Büyükdere'de yeni bir yapı ile birbirine bağlanmış iki yalıdır. Boğaz'ın kuzeyinde, Avrupa yakasında bulunan ve eskiden Avrupa elçiliklerinin ve önemli Levanten ailelerin yazlık mekânı olan Büyükdere, kent merkezinden görece uzaktadır. İki yalıdan biri olan ve "Azaryan yalısı"[10] olarak bilinen yapı, 1950 yılında yazlık olarak kullanılmak üzere Koç ailesi tarafından satın alınmıştır. Aile 1978 yılında yalıyı müze haline

François Pinault Vakfı'nın Mimar Tadao Ando'ya restore ettirdiği ve çağdaş sanatlar müzesi olarak kullanıma açtığı Venedik'teki La Punta della Dogana.

getirmeye karar verir. Yalıda diğer koleksiyonların yanı sıra -bugüne kadar hakkında hemen hiçbir şey yayınlanmamış olan- Hüseyin Kocabaş'ın 20. yüzyıl başında bir araya getirmiş olduğu İslam öncesi döneme ait arkeolojik eserlerden oluşan koleksiyonu sergilenmektedir. Koç ailesi Kocabaş'ın bu koleksiyonunu 1983'te ve muhtemelen müze kurmaya karar verdiklerinde satın almıştır.

Merkezden uzakta kalan ve İstanbul'un kültürel hayatına pek yerleşememiş olan bu müze, Koç ailesi için bir deneme sayılır. Bugün, iki kuşak sonra aile mensupları bu müzeyi belediyenin bir "kültür vadisi" işlevi kazandırmayı taahhüt ettiği Haliç kıyısına taşımanın bir yolunu arıyor.

Vehbi Koç'un en iyi Amerikan okullarında eğitim almış olan oğlu Rahmi (1938-...) tam da burada, Haliç kıyısında, Hasköy'de kendi Ulaşım, Endüstri ve İletişim müzesini kurdu. Müze olarak yeniden düzenlenen bina, 18. yüzyılda lengerhane haline getirilmiş ve 20. yüzyılda alkol deposu olarak kullanılmış eski bir Bizans kilisesiydi. Rahmi Koç binayı 1991 yılında aldı, 1994 yılında da müzenin açılışını gerçekleştirdi ve 1996 yılında, özelleştirilen Hasköy Tersanesi'ni de satın alarak müzeyi genişletti. Rahmi Koç'un girişimi, 1984-1989 yılları arasında İstanbul Büyük Şehir Belediye Başkanı olan Bedrettin Dalan'ın sorumluluğu altında gerçekleştirilen Haliç'teki "topyekûn temizlik harekatı"nın, yani Haliç kıyılarındaki fabrika ve atölyelerin kamulaştırılması ve yıkılması döneminin sonrasına tekabül etmişti. Bu sayede Rahmi Koç'un girişimi, Haliç kıyılarının bir kısmının "yeniden fethedilmesi"yle neticelenmiş oldu. Rahmi Koç'un buradaki başarısını müzede sergilenen koleksiyonların uyandırdığı ilgiden çok, bölgedeki tarihi dokunun küçük bir kısmının korunmuş olmasıyla ölçmek mümkün. Bu müze, Santralistanbul kültür merkezi ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin 2007 yılında burada kurduğu kampus, Haliç etrafındaki kullanılmayan alanların "kültürel" dönüşümüne dair kalıcılığını ispat etmiş yegane girişimlerdir.

Rahmi Koç'un misyonunun tarihi dokunun rehabilitasyonu, kültürel mirasın yaratılması ve korunması olduğu söylenebilir. Rahmi Koç Ankara'da, 2005 yılında 16. yüzyıldan kalma, atıl durumdaki bir kervansarayda Çengelhan Sanayi Müzesi'ni de kurdu. Ankara kalesinin kapısının karşısında bulunan bu tarihi yapı, Rahmi Koç Müzecilik ve Kültür Vakfı'nın hem kültür mirası restorasyonu, hem bir müze kurma amacını bağdaştırdığı ikinci projesidir.

Koçların mesenliğinin bu ilk döneminden iki sonuç çıkartabiliriz: Aile deneysel atılımlarda bulunmuştur ve yeni bir yol açmıştır. Koç ailesinin faaliyetleri diğer elit aileler için model oluşturmuştur; özel şahısların kültürel mirasın korunmasına ve yeniden yaratılmasına önayak olabileceği/olması gerektiği fikri yerleştirilmiştir. Ailenin ismi artık tarihi yer ve eserlerin yeniden vasıflandırılmasına, kültürel miras haline getirilmesine ve korunmasına yönelik çalışmalarla beraber anılmaktadır. Koç ailesi diğer elitler arasındaki öncü konumu sayesinde kendisini bir örnek ola-

François Pinault tarafından çağdaş sanatlar müzesi olarak kullanıma açılan Venedik'teki Palazzo Grassi.

rak ortaya koymakta ve aynı sosyal düzeyde bulunma iddiasında olanlar için örnek alınacak, taklit edilecek "iyi davranışlar"ı tayin etmektedir.

2000'li yıllarda açılan sanat kuruluşları, ilk kuşak müzelerin mütevazı parıltısını gölgede bırakacaktır. Bu aşamada, Vehbi Koç'un kızı Suna Kıraç (1941-...) nöbeti devraldı. 2005 yılında, kocası İnan Kıraç ile beraber Pera Müzesi'ni açtı. Müze binası olarak, o sırada son derece bakımsız durumda bulunan Bristol Otel'i seçildi. 19. yüzyıl sonundan kalma, döneminin prestijli otellerinden olan Bristol, Tepebaşı semtinin merkezinde, elçilik binalarının, cafelerin, tiyatroların, bankaların ve Avrupai mağazaların bulunduğu eski Pera ve Galata mahallelerinin kesişme noktasında yer almaktaydı. Müzeyi ve koleksiyonları bu mahallenin merkezine yerleştirmeyi seçerek ve binaya mahallenin eski ismi olan "Pera" adını vererek, Koç-Kıraç ailesi Avrupalı bir İstanbul'un yolunu ve sanatın çizgisini takip ettiklerini duyuruyorlardı. Bunun yanı sıra müzenin açılışına son derece medyatik bir olay damgasını vurur: Koç-Kıraç ailesi Osman Hamdi Bey'in "Kaplumbağa Terbiyecisi" tablosunu 3,1 milyon euro ödeyerek satın alır. Bu, o güne kadar açık artırmalarda bir Osmanlı tablosuna ödenen en yüksek bedeldir. Satış sırasında Suna ve İnan Kıraç'ın rakibi bir başka müze kurucusu, İstanbul Modern'i var eden Oya ve Bülent Eczacıbaşı çiftidir. Eczacıbaşılar tablonun fiyatını artırırlar ama satın almayı başaramazlar. Basının vakit kaybetmeksizin aktardığı bu yarışma ise, elit ailelerinin liderliği için girişilen rekabetin artık yeni alanlara taştığını, sanat, koleksiyonlar ve müzeler alanına doğru genişlediğini göstermiştir.

2003 yılında Suna-İnan Kıraç Vakfı'nın kurulması ve 2005 yılında Pera Müzesi'nin açılmasıyla, Koç ailesinin "kültürel" etkinliği hızlanır. Amaç artık sadece kültürel mirasın korunması, yaratılması değildir. Aile sanat eserleri konusunda da iddialıdır. Herhangi bir tür sanat eserinde değil, Osmanlı resmi ve/veya Osmanlılar üzerine olan eserler konusunda. Örneğin, ailenin Pera Müzesi'nde sergilediği oryantalist tablolardan oluşan koleksiyonu Osmanlı ve Avrupalı ressamlara ait üç yüzden fazla eseri içerir. Bu koleksiyonda, uzun süre İstanbul'da ikamet ettiği için "Türk ressamı" lakabıyla anılan Cenevreli Liotard'ın (1702-1789) ve özellikle, elçilerin kabul törenlerini ve Osmanlı saray yaşamının debdebesini betimlediği tablolarıyla ünlü Flaman ressam Jean-Baptiste Vanmour'un (1671-1737) eserleri bulunmaktadır.

Sosyal bilimler alanında, İstanbul kenti ya da Anadolu'daki arkeolojik çalışmalar üzerine araştırma merkezleri kurmak elit ailelerinin "kültürel mirasın korunması/yaratılması" misyonunun bir diğer eksenidir. Ekim 2006'da Suna-İnan Kıraç Vakfı, Pera Müzesi yakınlarında ve müzeyle aynı sokak üzerinde İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nü kurar. Enstitünün bünyesinde 2007 Temmuz'undan beri halka açık bir kütüphane de bulunmaktadır. Enstitüdeki ilk sergi, İtalya'da art nouveau'nun temsilcilerinden olan Raïmondo d'Aronco (1857-1932) üzerinedir. 1892 yılında İstanbul'a davet edilen d'Aronco, 1894 depreminin ardından şehrin yendien inşaasında başmimar olarak görevlendirilmişti. D'Aronco, 1893-1909 yılları arasında yaşadığı İstanbul'da projeler hazırladı ve aralarında Botter Apartmanı'nın ve Mısır Hıdivi için bir yalının bulunduğu yapılarla, Yıldız Sarayı'nın bir kısmını inşaa etti.[11]

Bugünlerde Koç-Kıraç çifti Pera Müzesi'nin tam karşısındaki TRT binasını satın alarak, içinde tiyatro, konser salonları, sanat galerileri ve alışveriş merkezi bulunan büyük bir kültür kompleksi inşa etmek için girişimlerde bulunuyor. Vakıf bu iş için ünlü mimar Frank Gehry'yi seçti. Gehry'nin Bilbao'da inşa ettiği Guggenheim Müzesi "mucizesi"nden etkilenen Koç-Kıraç'ın bu iddialı projesi,[12] sansasyon yaratmayı amaçlayan ve İstanbul'a yeni bir "logo" sağlamak iddiasında olan bir mimari proje görünümündedir.

19. yüzyılın sonlarına doğru, güçlü bir toplumsal etiket olan filantropi hayırseverlik sahasını sanat ve sanatçılar, bilimsel ve arkeolojik araştırmalar alanlarına doğru genişletti. Böylelikle filantroplar mesen haline gelmiş oldu. Sanat eserlerini, resimleri bir araya toplamak, bunları devlete bağışlamak, müzeler kurmak, o zamandan beri saray aristokrasisinin yerini almak kaygısı duyan elitlerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri haline geldi.

SUNA VE İNAN KIRAÇ VAKFI'NIN MEKÂNSAL STRATEJİLERİ

Bu vakfın üç girişimi (Pera Müzesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ve proje halindeki kültür kompleksi) ortak bir özelliğe sahip: İstisnasız hepsi -avuç içi kadar bir yerde- Beyoğlu'nun batısında, aynı sokağın, Meşrutiyet Caddesi'nin, eski adıyla "Rue des Petits Champs"ın üzerinde. Mahalle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı elitinin de heves ettiği Batılı yaşam biçiminin simgesiydi. Kıraç çiftinin binaları için yer seçimi iki aşamalı bir stratejiden kaynaklanıyor. İlk başta, Kıraç çifti köhnemiş ama

prestijli bir Avrupalı geçmişi temsil eden bir binaya yatırımda bulunur. Bristol Otel, İstanbul'un artık kapanmış olan devrinden bir izdir ve kentin kültürel çeşitliğinin altın çağını çağrıştırır. Pera Müzesi burada kurularak, eski İstanbul'a ve daha çok da Pera'ya atfedilen o meşhur "halkların ve dinlerin mozaiği" efsanesinin mirasçısı olunmuş, ona sahip çıkılmıştır. Müze oldukça Avrupai ve hoş bir biçimde köhnemiş bir lüksü ustalıkla hatırlatır. İkinci safhada ise ailenin bugünkü ünü, prestiji bu eski binanın ve içinde bulunduğu mahallenin üzerine yayılır; bu mekânlardaki terk edilmişlik kokusu dağılır, yıkık döküklük izlenimi silinir, bina ve semt zihinlerde Koç-Kıraç ailesinin "başarı öyküsü" ile ilişkilenir.

İşte "mesen", damgasını şehre böyle vurur. Bu mekanizma Avrupalı kimliği yeniden canlanan, kültürel boş zaman faaliyetlerine ve Batılı lükse yönelimi teyit edilen mahallenin yeniden vasıflandırılması sürecinin motorudur. Ne var ki mahallenin yükseltilmesi ve rehabilitasyonu Koç-Kıraç girişiminin ilk hedefi değildir. Onların kültürel angajmanlarını belirleyen saiklerinden biri diplomasiyle, Türkiye'nin mükemmel Batılı imajını üretme isteğiyle ilişkili gözükmektedir.

FİLANTROPİ, MESENLİĞİN ATASI: KOÇ ÜNİVERSİTESİ

Koç ailesi, kültürel miras yaratma/müze kuruculuğu kariyerine başlamadan çok önce, savaş sonrası döneminin ilk Türk işadamları kuşağına liderliğini kabul ettirmiştir. Bunu hem bir ekonomik başarı modeli oluşturarak, hem de yükselmekte olan burjuvaziye zorunlu normlar olarak empoze edilen "cömertlik" biçimlerini belirleyerek başarmıştır. Bu filantropik "davranış biçimi", yeni cumhuriyet eliti arasında ilk defa Koçlar tarafından yaygınlaştırılan "örf ve âdetler"den en önemlisidir. Vehbi Koç 19. yüzyıl -Avrupalı ve Amerikalı- filantropların ayak izlerini takip eder ve tıp ve yüksek öğrenim alanlarına araç gereç bağışlarıyla destek verir. 1948 yılından itibaren Vehbi Koç önce bir öğrenci yurdu kurar, ardından Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne oftalmolojik cihazlar bağışlar (1963) ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kardiyoloji Enstitüsü'nün kuruluşuna katkıda bulunur (1964). 1967 yılında Türk Eğitim Vakfı'nı ve 1969 yılında eğitim, sağlık ve kültür alanlarında faaliyet gösteren Vehbi Koç Vakfı'nı kurar. Filantropik faaliyetlerini bu vakıflar üzerinden yürütür. 1993 yılında Boğaz'ın kuzeyinde, Avrupa yakasında Koç Üniversitesi kurulur; öğrenim dili İngilizcedir. İlk kuşakla zamansal olarak çakışan filantropik dönem, bugün de, mesenliğin gelişmesiyle beraber devam etmektedir. Fakat bu yeni mesenliğin evreni halihazırda uluslararasıdır. Yeni mesen kuşağı ufku tüm dünya olan bir rekabetle karşı karşıyadır. Sanatsal bir kültür mirasını meydana getirmek, tarihsel kültür mirasını korumak ilk planda görünen hedeflerdir. Bu noktada mesenlerin birden fazla amacı vardır. Mesele, kişisel düzeyde Avrupa'nın en zengin ilk 20 ismi arasında yer alan işadamları Bernard Arnault ve François Pinault[13] ya da Guggenheim Vakfı gibi, uluslararası koleksiyoncular ve müze kuruculari sahnesinde var olmakla ilgilidir. Küreselleşmiş bir sanatsal evrenin sahnesi olan müzeler ve koleksiyonlar uluslararası normlara göre sıralanmıştır. Mesenlerin misyonunun ikinci veçhesi ise kamuyla ilgilidir ve neredeyse diplomatiktir. Bu misyon İstanbul'u Batı bloğunun metropolleri arasında bir metropol ve Türkiye'nin vitrini olarak pazarlamaktan geçer. Frank Gehry'ye Koç-Kıraç ailesinin emanet ettiği büyük proje bunun ispatıdır. Frank Gehry, Jean Nouvel, Zaha Hadid ve Tadao Ando ile beraber kültürel donanımın bölgesel etkinlik için araçsallaştırılması sürecine hâkim olan paradigmanın yerleşmesine katkıda bulunmuş mimarlardandır. Bu paradigmanın başlıca katmanları şunlardır: Büyük bir kentsel proje, bir çağdaş sanat müzesi ve sergilenen koleksiyonları gölgede bırakacak derecede uçuk görünen bir bina tasarlaması beklenen tanınmış bir mimar. Bu yapının, aynı zamanda söz konusu şehrin sembolü, markası, "logosu" haline gelecek kadar zihinlerde yer etmesi de beklenecektir. Türk mesenlerinin (sadece Koç-Kıraç ailesinin değil) müze binaları için yer seçimi bu amaca uygundur. Elit aileler tarafından kurulmuş olan yeni müzelerin hiçbiri tarihi yarımadada, Bizans, Osmanlı anıtlarının ve kalıntılarının bulunduğu, turistik imajı Ayasofya, Sultanahmet Camii ve Topkapı Sarayı gibi yapılarla desteklenmiş olan bölgede değildir. Pera, İstanbul Modern, Santralistanbul ya da Sabancı Müzesi gibi yeni müzeler kentin eski Avrupai mahallelerinde, Beyoğlu'nda, limanda veya Haliç kıyılarında bulunmaktadır. Hatırlatmak gerekirse, Haliç kıyıları, endüstriyel faaliyetler nedeniyle kirlenmeden önce, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı seçkin tabakasına mensup kadınların gezintilerine sahne olan bir mesireydi.

Sabancı ailesinin kültürel girişimlerinin tarihine biraz yakından bakıldığında Koçlarınkine benzer bir ritmde geliştiği görülür. 1974 yılında Vaksa

Suna-İnan Kıraç Vakfı'nın bugün Tepebaşı'nda TRT binasının bulunduğu yerde kurulacak kültür kompleksinin gerçekleştirilmesi için anlaştığı Frank Gehry'nin tasarladığı Bilbao'daki Guggenheim Müzesi.

vakfını açan aile işe önce yüz kadar sağlık ocağı kurarak başlamıştır. Sabancı Üniversitesi ise 1994 yılında kurulur. Öğrenim dili İngilizce olan üniversite Ekim 1999'da eğitime başlar.

Sakıp Sabancı'nın özellikle hat eserlerine odaklanmış olan koleksiyonculuk merakı 1990'larda hız kazanır. Sakıp Bey, babasından kalan ve Atlı Köşk olarak bilinen Emirgan'daki görkemli villayı müze haline getirir. Burada yine Pera Müzesi'nin inşasını anımsatan bir şema vardır: Sakıp Bey'in babası Hacı Ömer Sabancı bu

Sabancı Müzesi.

villayı Hıdiv İsmail Paşa'nın torunu, Mehmet Ali Hasan'ın mirasçılarından satın almıştır. 1966 yılında Hacı Ömer'in ölümünün ardından villa 1975'te Ömer Holding'e geçer. Sakıp Bey ailesiyle beraber buraya yerleşir. Villa, içindeki sanat koleksiyonu ve antika mobilyalarla beraber 1998 yılında Sabancı Üniversitesi'ne devredilir. 2002 yılında, burada Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi kurulur. Hat sanatının beş yüz yıllık örneklerini içeren buradaki koleksiyon, aralarında kutsal objelerin, elyazması Kuran-ı Kerim'lerin, hat örneklerinin, hilyelerin, beratların, fermanların, menşurların ve Osmanlı sarayında kulanılmış sofra takımlarının bulunduğu dört yüz kadar eseri haizdir. Daimi koleksiyon 3500 metrekarelik bir alana yayılmakta ve Nazmi Ziya, İbrahim Çallı, Fikret Mualla gibi Osmanlı ve Türk sanatçılarının eserlerinin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış Fausto Zonaro, Ivan Ayvazovski gibi Avrupalı ressamların tabloları sergilenmektedir. Koleksiyon orijinalliğini özellikle, bünyesinde barındırdığı ve aralarında elyazması Kuran-ı Kerim'lerin de bulunduğu Osmanlı hat sanatının şaheserlerine borçludur.

2007 yılında müzenin hedefleri Louvre Müzesi'nin Fransa dışında bulunan özel kuruluşlarla işbirliğini öne çıkartan yeni politikasıyla kesişir. Bu karşılaşma iki kuruluş arasında imzalanan bir anlaşmayı doğurur. Abu Dabi'de "Çöldeki Louvre"un kurulması için imzalanan ve Fransız kamuoyunu sarsan sözleşmeden birkaç ay sonra, 20 Mart 2007 tarihinde Sabancı Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı Güler Sabancı ile Louvre Müzesi Genel Müdürü Henri Loyrette, iki kurum arasında kültürel ve bilimsel işbirliği oluşturmaya yönelik bir anlaşmaya imza atarlar. Bu anlaşma 2007 yılının sonuna kadar Sakıp Sabancı Müzesi bünyesinde bir müzecilik araştırma merkezi ("Center for Museum Studies") kurulmasını öngörür. Yine bu sözleşmeye göre, Louvre Müzesi ve bu araştırma merkezi, 2008 yılından itibaren "ziyaretçilerin dilsel ve kültürel çeşitliliğine göre ağırlanması ve yine aynı kriterlere göre ziyaretçiler için ulaşılabilirliği; ziyaretçilere eşlik edecek yöntem ve araçlar: rehber refakatinde ziyaret, işitsel rehberlik yayınları (*audio guide publications*)...; okullar, firmaların çalışanları, dernekler, sanatçılar gibi hedeflenen kamuoyuna yönelik eğitimsel ve pedagojik etkinlikler...; fiyat ve abonelik politikaları ve nihayet ziyaretci kitleler hakkında araştırma ve inceleme yapmakta kullandıkları araçlar konusundaki deneyimlerini" düzenli aralıklarla paylaşacaklardır.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz iki aileden farklı olarak, Eczacıbaşılar neredeyse eğitimle ilgili hiçbir strateji geliştirmeksizin, doğrudan sanat alanına yönelmişlerdir. Ailenin bu alandaki girişimleri kendini, hızla dünya kültürel etkinlikler ajandasına giren sanatsal organizasyonlarla göstermiştir: Uluslararası İstanbul Müzik Festivali ve İstanbul Bienali. 1973 yılında kurulan İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, kuruluşundan beri Türkiye'nin kültür başkentindeki kültürel ve sanatsal etkinliklerin başaktörü olarak faaliyette bulunmaktadır.

Bienal sayesinde İstanbul'un imajı Venedik'le ve Venedik'in çağdaş sanat alanındaki canlılığıyla ilişkilendirilmiştir. Bir sanatsal etkinliğe bir kenti temsil etme işlevi yüklemek yeni bir şey değil. Bunun en bilinen örneği kuşkusuz Salzburg Festivali'dir. 1938-1945 yılları arasında Nazi ideolojisinin vitrini olan festival, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kentin yönetimini elinde bulunduran Amerikalılar için "cumhuriyetçi, demokratik ve Nazilikten arınmış (...) bir Avusturya'nın inşasına dair kuvetli bir kanıt göstermenin bir aracı (...)"[14] haline gelmiştir.

Başta Bienal olmak üzere, Kültür ve Sanat Vakfı'nın İstanbul'daki etkinlikleri birden fazla amaca yöneliktir: Çağdaş sanatı geliştirmek, yaygınlaştırmak, ulaşılabilir hale getirmek; İstanbul'u diğer dünya metropolleriyle rekabet sahnesinde var edebilmek için dönüştürmek; Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne doğru ilerlemesini sağlamak ve Batı bloğu ülkesi kimliğini güçlendirmek. Böylece ön plana çıkartılan şehir Bizans kiliseleriyle, Osmanlı mimarisinin ve İslam sanatının şaheserleriyle bezeli tarihi kalıntılarıyla anıt-İstanbul değildir. Burada söz konusu olan, çağdaş sanatlar konusundaki canlılıklarıyla uluslararası sahnede ön plana çıkan şehirlerin arasında, dünya metropolleri ağının merkezinde olma hedefidir. Bu yeni kentsel kimliği kurmak için konulan yapı taşlarından birisi de, kesinlikle, 2004

yılının aralık ayında Şakir, Oya ve Bülent Eczacıbaşı'nın ortak çabalarıyla açılan İstanbul Modern müzesidir.

SONUÇ

Paul Veyne, antik Roma'da zenginliğinden halkın faydalanmasını sağlayan elitlerin (*évergète*) halka sunduğu "oyunlar"la ilgili olarak şu soruyu sorar: "Neden Romalılar bir görev olarak paralarını kamu için harcamak gereğini hissediyorlardı? Oysa bugünün Fransızları hiç böyle bir gereklilik hissetmiyor ve vergi yükümlülüklerini yakınlarının üzerine yıkarak hazineden çalmaktan çekinmiyorlar. Özetle kamuoyunun baskısı, yakınları nezdinde utanılacak bir duruma düşmeme dürtüsü hiçbir şeyi açıklamıyor. Bu zemberek sadece kişi belirli bir dönemde böyle bir ödevden ve başka zamanlarda başka ödevlerden övünç duyarsa işliyor. Kibir ve manevi anlam her zaman mevcuttu, kamuoyunun ağırlığı da aynı şekilde; fakat neden bunların nesnesi bazı zamanlarda *évergétisme* oldu?"[15] Paul Veyne bu soruya yaklaşık 900 sayfalık bir kitapla cevap bulmaya çalışıyor. Bu makale böylesi bir analizi modern döneme aktarmak iddiasında değil. Fakat burada irdelenen noktalar oldu. 1990'lardan itibaren İstanbul'da işadamı/koleksiyoncu/bağışçı figürünü öne çıkaran mekanizmaları sorguladık. Bu sosyal aktörün kendisine yakıştırdığı, benimsediği mantıklardan bazılarını ortaya koymaya çalıştık: İstanbullu elitler için kültürel ve sanatsal arzı zenginleştirme misyonu; diplomatik misyon, yani İstanbul'u dünya metropolleri ağına sokmak, kenti azimli bir biçimde Batı bloğuna ait, Avrupalı bir Türkiye'nin amblemi haline getirmek. Bu bağışçı tipinin etkinlikleri kentsel yenilenme için kültürün kullanılması paradigmasıyla uyumludur. Bölgesel yer tercihleri bu misyonlarıyla bağlantılıdır ve sonuç olarak ya -mütevazı bir biçimde- kamu ve özel hizmetlerin bazı sahipsiz kalmış mahallelere ulaştırılması sonucuna, ya bazı mahallelerin Avrupai kimliğinin yeniden canlandırılmasına ya da zihinlerde yer eden ve İstanbul'u tanımlayan yeni bir amblem haline gelen bir mimari esere yol açar. Türk işadamı/koleksiyoncu/bağışçı tipi hangi zorunluluklarla, hangi normlar tarafından biçimlendirilmiştir? Hangi toplumsal konum uğruna cömertliklerini göstermektedirler? İşadamlarının yukarıda anlatılan girişimler sayesinde müze kurucuları, sanat tutkunları "kulübü"ne -üstelik ulusal değil küresel düzeyde- girmeye hak kazandıklarını iddia edebiliriz. Bu, söz konusu mesenleri, ufku ulusal düzeyle sınırlı olan 19. yüzyıldaki seleflerinden ayıran önemli bir unsurdur. Bugün mesenin kültürel etkinlik alanı bütün dünyadır. Fransız işadamı Francois Pinault Venedik'te müzeler açıp koleksiyonlarını sergiliyor; Honda Fransız müzelerinin restorasyonunu finanse ediyor... Türk koleksiyoncuları/bağışçıları artık bu uluslararası aktörler ağının bir parçası olma yolundalar. Koleksiyon yapmak/bağışta bulunmak, günümüzde küreselleşmiş burjuvazi çerçevesinde liderliği hedefleyen elitler için olmazsa olmaz şartlardandır. Şehirlerin rekabeti özel şahıslarınkine eşlik ediyor ve bu şahısların "hayırseverlik" rolleri, devletin artık üstlenmediği görevleri üzerine alarak "servetinden faydalandıran" antik Yunan, Roma hayırseverinin (*évergète*) rolüyle, Médici ailesi, Borgia ailesi ya da günümüze daha yakın bir örnek olan Peggy Guggenheim gibi sanat koruyucusu mesenlerin rolleri arasında duruyor.

DİPNOTLAR

1 Charles Landry, *The Art of City Making*, Earthscan, 2006, s. 176.

2 Bkz. F. Bianchini, M. Parkinson (der.) *Cultural policies and urban Regeneration: the West European Experience*, Manchester University Press, 1993, Manchester; F. Lucchini, *La Culture au Service des Villes*, Anthrops, Paris, 2002, H. Mommaas, "Cultural Clusters and the Post-Industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy", *Urban Studies*, 3 (2004), ss. 507-532; Malcolm Miles, *Cities and Cultures, Critical Introductions to Urbanism and the City*, Routhledge, 2007, G. Saez (der.) "Institutions et Vie culturelles" *La Documentation Française*, Paris 2005; P. Tronquoy (der.), "Culture, Etat et Marché", *Les Cahiers Français*, 312 (2003); S. Zukin, *The Culture of Cities*, Cambridge, Blackwell Publisher, 1995.

3 Bkz. *Les donateurs du Louvre*, RMN, Paris, 1992; Veronique Long, *Mécènes des deux mondes: les collectionneurs donateurs du Louvre et de l'Art Institute de Chicago, 1879-1940*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007.

4 S. Yardımcı, *Kentsel Değişim ve Festivalizm: Küreselleşen İstanbul'da Bienal*, İletişim, İstanbul, 2005.

5 Haftalık *Şalom* gazetesinde, 5 nisan 2006 tarihinde Vasıf Kortun'la yapılmış olan mülakattan alınmıştır. Bu mülakatta Vasıf Kortun sanat kurumlarını son kamusal alan olarak tanımlar ("Sanat kurumları son kamusal alanımız").

6 Bu unvan şehirler için imajlarını değiştirmeleri ve uluslararası düzeyde tanınmaları için bir fırsattır. 2004 yılında 700.000 kişi Lille'i ziyaret etmiş ve üç yıl sonra aynı şehirde François Pinault, Fransa'da ilk defa koleksiyonunun bir kısmını sergilemiştir (bkz. Malcolm Miles, *Cities and Cultures, Critical Introductions to Urbanism and the City*, Routhledge, 2007).

7 Nora Şeni, *Les Inventeurs de la Philanthropie Juive*. La Martinière, Paris, 2005; N. Şeni & S. le Tarnec, *Camondo'lar, Bir hanedanın çöküşü*, İletişim, İstanbul, 2000.

8 Krş. N. Şeni, uluslararası konferansta sunulmuş metin, *Philanthropes et Mécènes dans la ville : pour une politique culturelle contemporaine*, düzenleyenler: l'IFEA, l'UMR Etudes turques et ottomanes (CNRS-EHESS-Collège de France), Institut Français d'Urbanisme de l'Université Paris 8, le Musée de Pera, İstanbul, 25-28 Ocak 2008.

9 Ayrıca bkz. Paul Veyne, *Le pain et le cirque*, Seuil, 1976, özellikle Roma toplumunda armağan ve hayırseverlik (*évergétisme*) ile ilgili bölümler.

10 Ermeni bir soyadı olan Azaryan, yalının mimarına ya da eski sahiplerine ait olabilir.

11 Bkz. «serginin kataloğu: *D'Aronco, Architetto Ottomano. Progetti per Istanbul. 1893-1909*, ed. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü , İtalyan Kültür Merkezi, İstanbul, 2006 ; Z. Nayir, «Raimondo D'Aronco and Ottoman Revivalism», *Atti del Congresso Internazionale di Studi su «Raimondo D'Aronco e il suo tempo* içinde, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli Venezia Giulia, Udine, 1982, s. 145.

12 Suna-İnan Kıraç Vakfı Genel Müdürü Özalp Birol'un "Philanthropes et mécènes dans la ville : pour une politique culturelle contemporaine" (25-28 janvier 2008, Pera Müzesi-IFEA, İstanbul) başlıklı konferansta gerçekleştirdiği sunuş

13 François Pinault, aralarında Puma, Yves Saint Laurent, Gucci gibi markaların bulunduğu birçok şirketten oluşan PPR holdingin sahiplerindendir. Venedik'te iki müze açmış olan işadamı dünyadaki en önemli modern ve çağdaş sanat koleksiyonlarından birine sahiptir. Pinault 2005 yılında, daha önce ünlü Agnelli ailesine ait olan Venedik'te Büyük Kanal kıyısında yer alan Palazzo Grassi'yı alarak kendi koleksiyonunun sergileneceği bir müze haline getirmiştir. Ayrıca, eski Venedik gümrük binalarını alarak ve bunları Mimar Tadao Ando'ya restore ettirerek yine kendi modern sanat koleksiyonunun sergileneceği bir müze yaratmıştır. Dünya lüks endüstrisinin en önemli kruşlarından biri olan MHLV (Moët Hennessy Louis Vitton) anonim şirketinin sahibi olan Bernard Arnault, kurduğu Louis Vitton vakfıyla özellikle Fransa'da kültürel mirasın restorasyonu, sanat ve kültür alanlarında faaliyet göstermektedir. Bilbao'daki Guggenheim Müzesi'nin mimarı Frank Gehry Arnault için bir sanat ve kültür merkezi inşa etmektedir.

14 Amélie Charnay, "Les enjeux diplomatiques du festival de Salzburg", Jean-Michel Tobelem, *L'arme de la culturelle. Les stratégies de la diplomatie culturelle non gouvernementale* içinde, L'Harmattan, 2005, s. 141. A. Charnay şöyle devam ediyor: "Avusturya devletinin 1955 yılında imzaladığı anlaşmaları sonra, Salzburg festivali, milli kimliğin inşasını başkatı olduğu bir kültürel organizmanın [illegible] edilmesi sürecinde özel bir yere sahipti. Hitler'in kurbanı ilk ülke olmasının getirdiklerinin [illegible] Avusturya tarihinin bu kesiti [illegible]

15 P. Veyne, *Le pain ...*, age. s. 11

YAKINÇAĞ OSMANLI DENİZCİLİĞİ VE KARADENİZLİLER

PROF. DR. KAORİ KOMATSU

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde denizcilik faaliyetleri klasik dönemindeki "Akdenizli" niteliğini kaybetmiş, yerine Anadolu sahili, özellikle Karadeniz bölgesi ağırlık kazanmıştır. Denizcilik faaliyetlerinde ve personelde gözlemlenen değişim üzerinden, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarını kapsayan bir asırlık zaman içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'e hâkim bir dünya imparatorluğu olmaktan çıkıp, Anadolu-Karadeniz bölgesinde bir milli devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne giden tarihi süreci ve ikisi arasındaki devamlığı izlemek mümkündür.

Osmanlı Seyr-i Sefain İdare-i Umumiyesi anteti.

Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne ait Karadeniz vapuru (1890-1923).

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti denizlerde egemenliğini kurduktan sonra deniz ticaretinin sağlamış olduğu büyük kazançlardan yararlanmaya başladı. Deniz ticaretinde yalnızca Müslüman tüccar değil, özellikle Avrupa ile olan ticaretinde Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler önemli rol oynamışlardı. Deniz taşmacılığına gelince, Müslümanlara ait ticaret gemilerinde bile birçok Rum tayfa çalışmaktaydı. Rum denizciler Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki faaliyetlerde vazgeçilmez bir yere sahiptiler. Ancak bu durum 19. yüzyılda değişti. 1821'de patlak veren Mora İsyanı kısa zamanda Rumların istiklal savaşına dönüşmüş, nihayet 1830'da Londra Protokolü ile bağımsız Yunanistan doğmuştu. Rumeli ve Anadolu'da hâlâ çok sayıda Rum Osmanlı tebaası olarak kaldıysa da, Yunan toprağının ve orada yaşayan insanların kaybedilmesi Osmanlı denizciliği için büyük bir darbe olmuştur. Bu gelişme, sadece vasıflı gemicilerden oluşan insan kaynağının kaybedilmesiyle kalmayıp Akdeniz ve Ege Denizi'nde güçlü bir rakibin ortaya çıkmasına

yol açmıştı. Bunun yanı sıra, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasının imzalanmasından sonra Batılı ticaret gemileri akın akın Osmanlı limanlarına gelmeye başlamıştı. Bu makalede Rum gemicilerin boşluğunun nasıl doldurulduğunun yanıtı, devlete ait bir vapur işletmesi olan İdare-i Mahsusa kaynaklarından faydalanılarak aranacaktır.

Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi çalışanlarına ait kimlik cüzdanı.

II. KARADENİZ'DE TİCARET

15. yüzyılın sonuna doğru Sultan II. Mehmet'in düzenlediği seferlerle Karadeniz tamamen Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir.[1] Karadeniz ticaretinin temel mallarından biri olan hububat Rumeli ve kuzey Anadolu kıyılarından İstanbul'a taşınmaktaydı. Bu işi yapanlar "kapan tüccarı" denilen imtiyazlı tüccarlardı. Bu tüccarlar devlet ile yaptıkları sözleşme uyarınca başkente temel gıda maddesi olan buğdayı taşımaktaydı. Kapan tüccarları dışında da tüccarlar vardı. Kısaca, 17. yüzyılın sonuna kadar Karadeniz ticareti, Müslüman ve gayrimüslimlerin işlettiği Osmanlı gemilerinin tekeli altındaydı.[2]

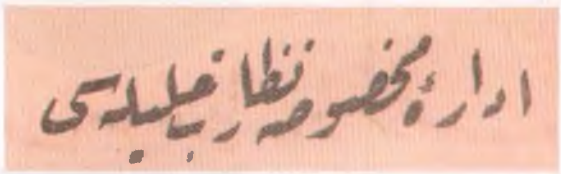
Karadeniz ticaretinin temel mallarından biri olan hububat Rumeli ve kuzey Anadolu kıyılarından İstanbul'a taşınmaktaydı. Bu işi yapanlar "kapan tüccarı" denilen imtiyazlı tüccarlardı. Bu tüccarlar devletle yaptıkları sözleşme uyarınca başkente temel gıda maddesi olan buğdayı taşımaktaydı.

Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi çalışanlarına ait kimlik cüzdanı.

Fakat 18. yüzyılda Rusların güneye inmesiyle durum değişecekti. 1739 Belgrad Antlaşması'yla Osmanlı bandırası altında Karadeniz'de ticaret yapma müsaadesini alan Ruslar, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla kendi gemileriyle serbestçe dolaşma hakkını elde etmişlerdir. Daha sonra 1782 ticaret antlaşmasında Osmanlı reayasına Karadeniz'in kuzey kıyısındaki limanlara zahire satın almaya gitmek için müsaade verilmiştir.[3] Gayrimüslim tüccarlarının Rusya ticaretinden büyük kazanç elde ettiklerini gören Müslüman tüccarlar arasında bu işe katılma talepleri de artmış oluyordu.

1793'te çıkan bir hüküm ile "Müslüman tüccarın gemilerindeki tayfaların Müslüman olması, şayet gayrimüslim varsa gemi sahibi ve reisin onların döneceğine kefil olması" kararlaştırıldı.[4] 18. yüzyıl sonunda hâlâ Osmanlı tüccar gemilerinde çok sayıda gayrimüslim tayfa bulunuyordu ve sayıları Müslümandan fazla gibi görünmekteydi. Yani Karadeniz'deki ticaret ve gemiciliğin Müslümanların egemenliği altında olduğunu söylemek pek de doğru değildi. Henüz Rumlar önemlerini kaybetmemişlerdi.

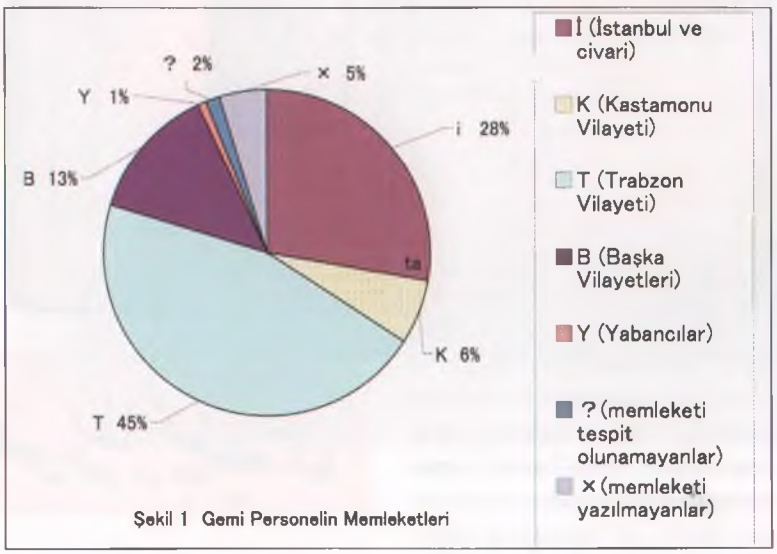

İdare-i Mahsusa Nezaret-i Celilesi amedi.

Ancak 19. yüzyılın ilk yarısında Müslüman gemisi ile reaya gemisinin oranının yer değiştirdiğini görüyoruz. "İzn-i Sefine Defterleri"ni tetkik eden İdris Bostan'a göre, 1781-85 yıllarda İstanbul'dan Karadeniz'e çıkmış olan tüccar gemilerin oranı gayrimüslim %91, Müslüman %9 iken, 1840-45'te gayrimüslim %5, Müslüman %95 olmuştu.[5] Bu durumun sebepleri gayrimüslimlerin Rusya bayrağını Osmanlı bayrağına tercih etmelerinde aranabilir. Zira Rusya'nın himayesi altına girince kâr beklentisi artıyordu. Öte yandan Müslümanlara ait gemilerinin sayısının arttığı da

Cetvel 1 Maaş Defteri Listesi

cilt	yıl (mali)	yıl (miladi)	vapur	çalışanlar	Karadenizliler (%)
1	1291	1875/76	33	2244	1344(59.9)
2	1292	1876/77	32	2036	1166(57.3)
3	1293	1877/78	24	1501	906(60.4)
〃	1294	1878/79	25	2316	1293(55.8)
13	1298	(1882/83)	11	929	451(48.5)
14	〃	〃	17	624	342(54.8)
15	〃	〃	30	2484	1256(50.6)
24	1302	1886/87	20	1554	794(51.1)
25	1303	1887/88	19	1492	780(52.3)
29	1305	1889/90	28	2622	1274(48.6)
30	〃	〃	17	634	314(49.5)
40	1308	1892/93	53	3139	1562(49.8)
48	1309	1893/94	13	1217	588(48.3)
49	〃	〃	16	2969	1515(51.0)
50	〃	〃	21	1212	583(48.1)
52	1310	1894/95	13	1076	513(47.7)
53	〃	〃	24	1167	561(48.1)
54	〃	〃	28	1013	545(53.8)
71	1313	1897/98	11	695	303(43.6)
72	〃	〃	19	829	410(49.5)
73	〃	〃	8	263	117(44.5)
86	1316	1900/1901	16	746	311(41.7)
87	1317	1901/1902	74	1490	689(46.2)
107	1321	1905/1906	25	507	282(55.6)
108	〃	〃	37	1289	709(55.0)
109	1322	1906/1907	36	1234	693(56.2)
110	〃	〃	25	500	286(57.2)
126	1326	1910/1911	29	1271	639(50.3)
127	1327	1911/1912	18	612	332(54.2)
128	1328	1912/1913	18	415	265(63.9)
toplam			740	40080	20196(50.4)

Şekil 1 Gemi Personelin Memleketleri

bir gerçekti. Bu tarihlerde gemilerin sayısı 17'den 77'ye çıkmıştı. Sadece 1825'ten 1830'a kadar gemi sayısı 480'e ulaşmıştı.[6] Bu artışın arkasında Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ve yabancı gemilerine karşı rekabet gücünün tesisi için Müslümanlara imtiyaz vererek faaliyetlerini teşvik etmesi gibi tedbirleri vardı.

1821'de Mora İsyanı'nın meydana gelmesi Karadeniz ticaretini de olumsuz etkiledi. Osmanlı Devleti, gemi sahibinin Müslüman olup olmamasına bakmaksızın reisi gayrimüslim olan bütün gemilerin Karadeniz'deki seyrüseferlerini ve ticaretlerini yasakladı. 1825'te bu yasaklama biraz gevşese de aynı tarihlerde Karadeniz'de ticaret yapan gayrimüslimler arasında bir değişikliğin ortaya çıktığı görülmektedir. Artık Ege adalarından değil, ziyadesiyle Karadenizlilerden oluşuyorlardı. Öte yandan Müslüman gemicilerin çoğu Rize, Trabzon, Tirebolu, Giresun, Ünye, Bartın, Ereğli gibi yerlerden gelen Karadenizlilerdi.[7] Böylece 18. yüzyıldan itibaren deniz ticareti ve gemicilik üzerinde Karadenizlilerin önemi giderek artmaktaydı.

Halil İnalcık, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında Karadeniz ticaretinde yer alan gemi kaptanların çoğunun Osmanlı uyruklu Rumlar ve Türklerden oluştuğunu belirtir. 18. yüzyılın Trabzon ticareti hakkında araştırma yapan Necmettin Aygün'e göre, "1500'lü yıllardan 1800'lü yıllara gelinceye kadar geçen 300 yıllık zaman süreci içerisinde Rum gemiciler Karadeniz'deki gemicilik faaliyetlerini büyük bir çoğunlukla Müslüman Türk gemicilere terk etmişlerdi".[8] Nitekim 19. yüzyılın başında buradaki denizciliğin tamamen Müslümanların eline geçtiği tahmin edilmektedir. Ancak, 19. yüzyılın ortasında Avusturyalı, Rus, İngiliz ve Fransız vapurların Karadeniz'de düzenli olarak vapur işletmeye başlamasıyla rekabet edemeyen Müslüman-Türk gemiciler arasında 1830'larda küçük yelkenli gemi sahiplerin çoğunun battığı iddia edilir.[9] Öyle ise işsiz kalan Müslüman gemicilere ne olmuş olabilir? Bu gemicilerin hemen hemen aynı zamanlarda deniz ulaşımında ortaya çıkan devlet işletmeciliğine sığındığı düşünülebilir mi?

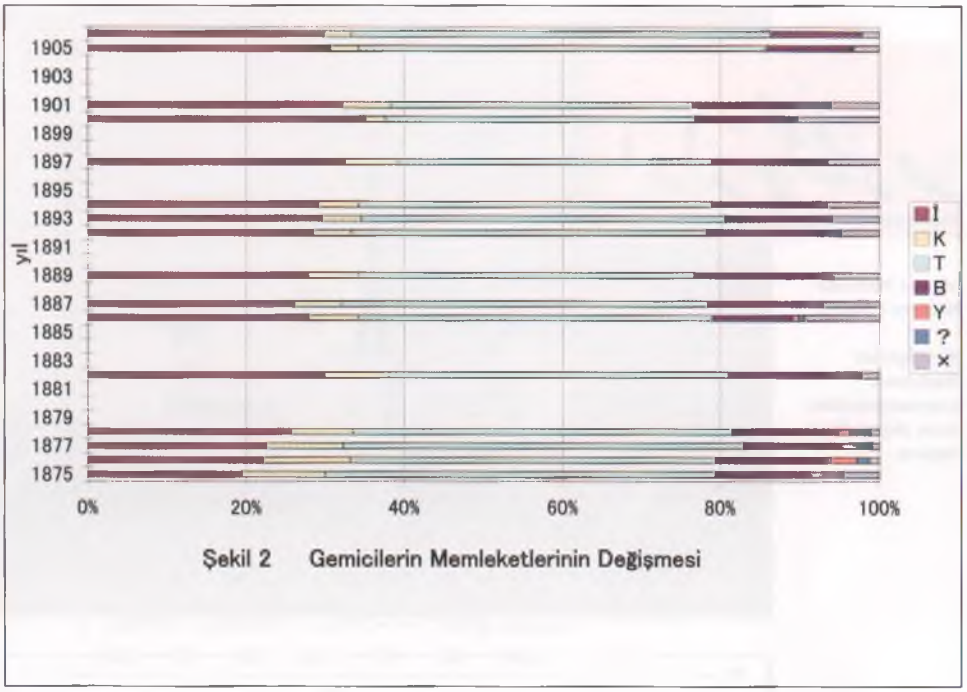
III. ARŞİV BELGELERİNDE KARADENİZLİLER

1. Deniz ulaşımında devlet işletmeciliğinin tarihçesi

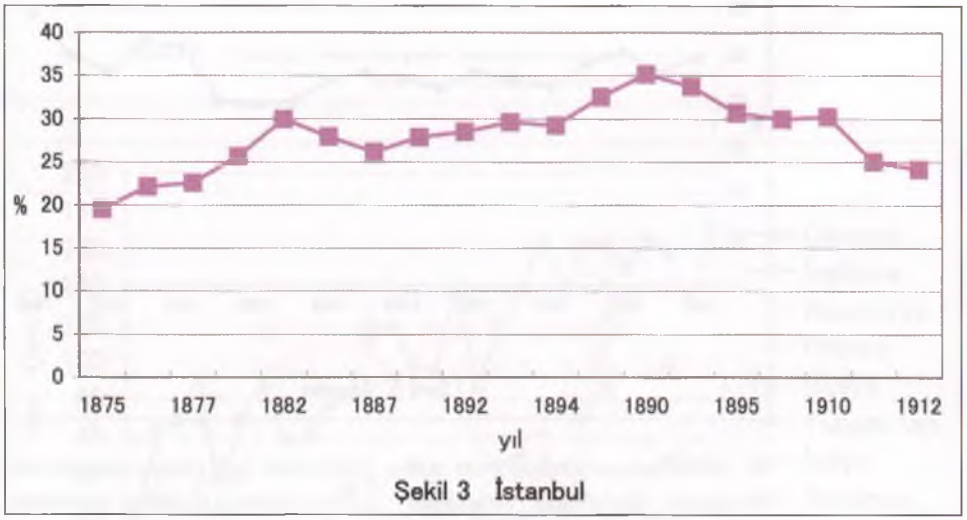
Osmanlı İmparatorluğu'nda vapurculuğun tarihi 1830'larda başlar. 1837'de biri İngiliz ve diğeri Ruslar tarafından işletilen vapurlar İstanbul Boğaziçi'nde ve Marmara sahilinde

yük ve yolcu taşımaya başladılar. O zaman İstanbul'un deniz taşımacılığı hâlâ pazar kayıklarıyla yapılmakta, biraz uzak mesafede olan Marmara hattı için ise küçük yelkenli gemiler kullanılmaktaydı. Bu koşullar altında kapasitesi, hızı ve güvenliği bakımından yerli gemilerden hayli üstün olan yabancı vapurun kısa zamanda yerli küçük gemilerin yerini alacağı kolayca tahmin edilebilirdi. Ancak Osmanlı hükümeti, Batılı devletlerle imzalanmış olan kapitülasyonlar ve eşitsiz ticari antlaşmalar nedeniyle yabancı gemilerine sınır koyamazdı. Bundan dolayıdır ki başka tedbir olarak kendi vapurculuk sektörünü kurmaya çaba göstermiştir. Maalesef halk arasında henüz bu işi yürütecek yeteri kadar sermaye ve teknoloji bulunmadığından, işin bir an evvel başlamasını isteyen hükümet, Tersane-i Amire vapurlarını kullanmaya karar verdi. Böylece 1844'te hem Boğaziçi hem de Marmara sahillerindeki iskelelere düzenli vapur seferleri başlatıldı.

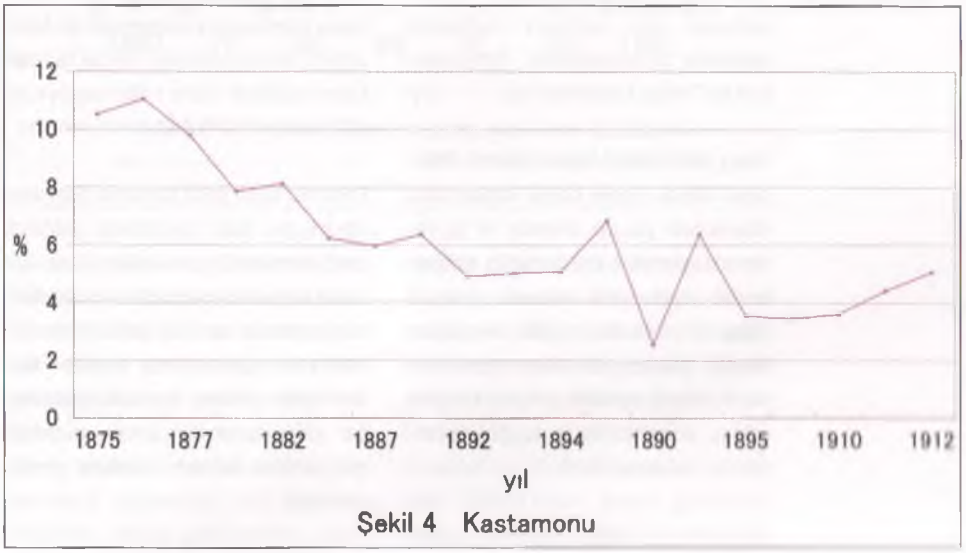
Bahriye Nezareti'nin verdiği gemilerle doğmuş olan vapurculuk teşkilatı zamanla genişlemiş, ancak idaresi sık sık değişmiştir. Vapurculuk teşkilatını kurduktan sonra bir ara idaresini özel kişilere ihale eden Osmanlı hükümeti, işin devlet tarafından yönetilmesinde o kadar ısrar etmiyordu. Kurum adının ve idaresinin sultanın değişmesiyle değiştiği görülür. Başlangıçta adı Tersane-i Amire Vapurları İdaresi olan bu kuruluş, 1860'larda Hazine-i Hassa Vapurları ile birleştirilerek Fevaid-i Osmaniye Vapurları İdaresi adını almıştır. Sultan Abdülaziz (1867-76) döneminde İdare-i Aziziye adını alan kuruluş, Abdülhamid'in cülusuyla İdare-i Mahsusa adını almıştır. II. Meşrutiyet döneminde, 1910'da kurumun adı Osmanlı Seyri Sefain İdaresi olarak değiştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde Türkiye Seyri Sefain İdaresi olan bu kurum, bugün Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş. olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

Şekil 2 Gemicilerin Memleketlerinin Değişmesi

Şekil 3 İstanbul

Şekil 4 Kastamonu

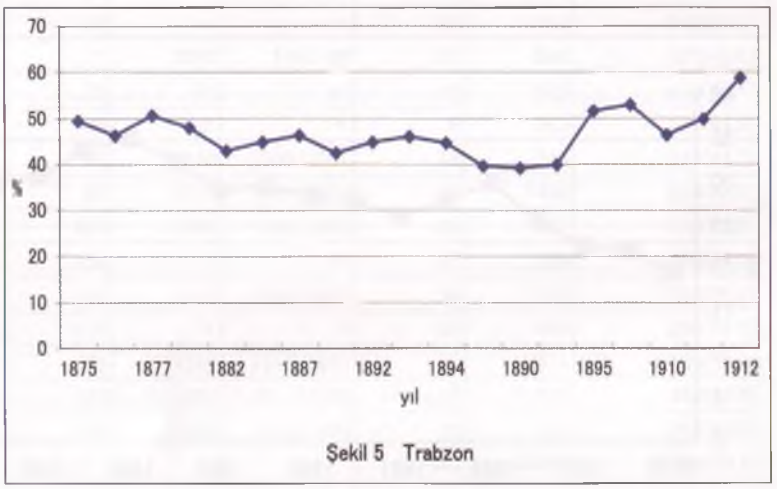
2. Türkiye Denizcilik İşletmeleri Arşivi

Osmanlı dönemi vapurculuğuyla ilgili tarih vesikalarının önemli bir kısmı hem ilk dönemlerindeki karışık durumu, hem de kurum binasının yangına uğraması nedeniyle yok olmuştur. Fakat kalan kısmın çoğu İstanbul'da Türkiye Denizcilik İşletmeleri Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Söz konusu vesikalar arasın-

İdare-i Mahsusa Nezaret-i anteti.

Messageries Maritimes kumpanyasından satın alınan Neva vapuru.

Şekil 5 Trabzon

da Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devlete ait vapurculuk işletmesinin çalışanlara dair bilgiler edinmek için yardımcı olabilecek vesikalar bulunmaktadır. Bunlardan biri de "Maaş Defterleri"dir.

Maaş Defterleri, başta İdare-i Mahsusa olmak üzere kamu vapurculuk idaresinde çalışan memur ve işçilerin maaşlarının kaydedildiği defterlerdir. Aralarında idarede çalışan kâtip ve muhasebeci gibi memurlar, biletçi, çımacı gibi iskele görevliler vardı. Hatta gemide çalışan kaptan, çarkçı, kömürcü ve tayfa gibi personel de bulunmaktaydı.

Çalışanların kimlik bilgilerini, çalıştığı birim ve görevini içeren bu defterler mali yıla göre düzenlemiştir. En eskisi Mali 1291 (Miladi 1875/76) yılına ait olup, İdare-i Mahsusa'nın Osmanlı Seyri Sefain İdaresi adını aldığı Eylül 1910'a kadar olan dönemi içeren toplam 129 defter bulunmaktadır. Bu defterlerin 1910 sonrasına, hatta cumhuriyet dönemine ait benzerleri bulunmaktadır. Ancak bu makalede sadece İdare-i Mahsusa'ya ait olanların verileri dikkate alınmıştır.

Defterin kayıt şekli zamanla değişime uğramıştır. Bazı kayıtlarda yalnızca gemi personeli yer alırken, bazı kayıtlar karadaki memurları içermekte, bir kısmında ise ikisi birlikte yer almaktadır. Çalışanların bilgileri birden fazla deftere kaydolduğundan, bir yıllık kayıt bilgilerine ulaşmak için birkaç deftere bakmak gerekmektedir.

Bu defterlerde yer alan bilgilerden çalışanların ismi, baba ismi, geldiği şehir ya da kasaba, Müslüman ya da gayrimüslim olduğu bilgilerine ulaşmak mümkündür. Bu ayrıntıların yanı sıra kayıtlarda çalışanın görevi, çalışma süresi, maaşı ve hastalık, suç işleme, ölüm gibi çeşitli işten ayrılma nedenlerine ilişkin bilgiler de yer almaktadır.

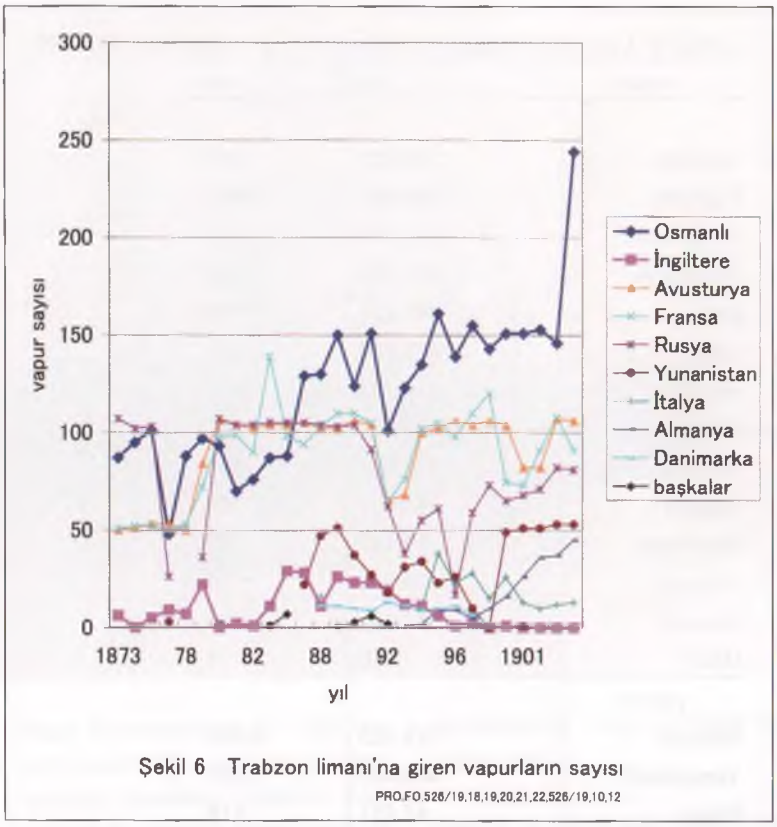
Bu çalışmada Maaş Defterleri arasından gemi personeline ait olanların, tarihlerini de dikkate alarak 29 tanesini seçtik. Bu defterlerden 26 tanesi İdare-i Mahsusa dönemi ve 3 tanesi de Osmanlı Seyri Sefain İdaresi'ne aittir. Toplam 29 tane defteri tek tek inceleyip hangi gemide ne kadar personel bulunduğuna, personelin nereli olduğu, gemilerde ne oranda Müslüman, reaya ve yabancı bulunduğuna dair istatistik hesaplamalar yapıldı. Bu hesaplamalardan da hareketleş son dönem Osmanlı denizciliği için Karadenizlilerin rolünü ortaya konmaya çalışıldı.

3. "Maaş Defteri" ışığında Karadenizlilerin rolü

İncelenen 29 Maaş Defterinin listesi Cetvel 1'de verilmektedir. Her defterin cilt sayısı, ait olunan mali ve miladi yıl, içinde yer alan gemilerin toplam sayısı, çalışanların toplam sayısı, çalışanlar arasında Karadenizlilerin sayısı ve oranı gösterilmektedir. Şekil 1'de ise 29 defterin toplamında gemi personelinin memleketlerine göre dağılımı gösterilmektedir. Bu tabloya göre personelin memleketlerine göre dağılımı: İstanbul ve civarından %28, batı Karadeniz'de bulunan Kastamonu vilayetinden %6, doğu

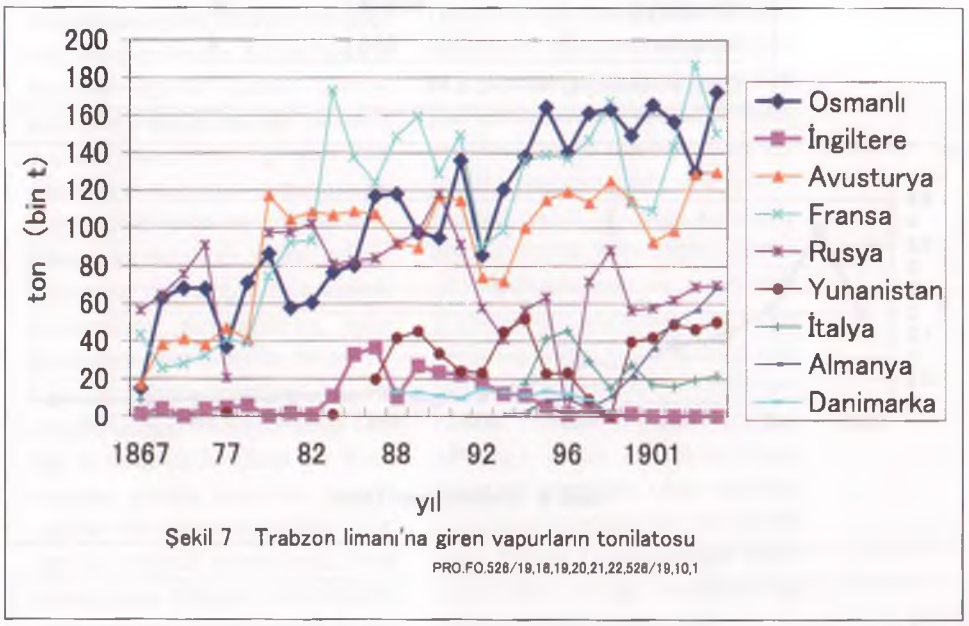
Karadeniz bölgesinde bulunan Trabzon vilayetinden %45'tir. Personelin %51'inin Karadenizlilerden oluştuğu görülmektedir. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret gemilerinin yarısının İdare-i Mahsusa'ya ait olduğu da hesaba katıldığında, vapurculuk faaliyetindeki Karadenizlilerin önemi iyice anlaşılıyor.[10]

Şekil 2'de gemicilerin memleketlerinin yıllara göre nasıl değiştiği gösterilmektedir. Bütün dönem boyunca personelin memleketlerinin dağılımında önemli değişikler olmamış gibi görünüyor. Fakat personelin hangi bölgelerden olduğu ve Müslümanlara karşı yabancılar ve reayanın oranı daha ayrıntılı olarak takip edildiğinde belirli eğilimler fark ediliyor. Mesela bölgesel dağılımda Şekil 3'ün gösterdiği gibi İstanbul ve civarından gelenlerin oranı 19. yüzyılın sonuna doğru artış göstermesine rağmen 20. yüzyıla girince azalmaya başlıyor. Şekil 4'te Kastamonuluların da gerileme eğilimi gösterdikleri, ancak 1910'da Osmanlı Seyri Sefain İdaresi döneminden itibaren sayılarının artmaya başladığını görüyoruz. Şekil 5'teki Trabzonlulara gelince, 19. yüzyılın sonuna doğru sayıları hafifçe azalmaktaysa da 20. yüzyıla girince yavaş yavaş artmaya başlıyor. Özellikle Osmanlı Seyri Sefain İdaresi döneminde bu eğilim kuvvetlenecektir.

Şekil 6 Trabzon limanı'na giren vapurların sayısı

PRO.FO.526/19,18,19,20,21,22,526/19,10,12

Şekil 7 Trabzon limanı'na giren vapurların tonilatosu

PRO.FO.526/19,18,19,20,21,22,526/19,10,1

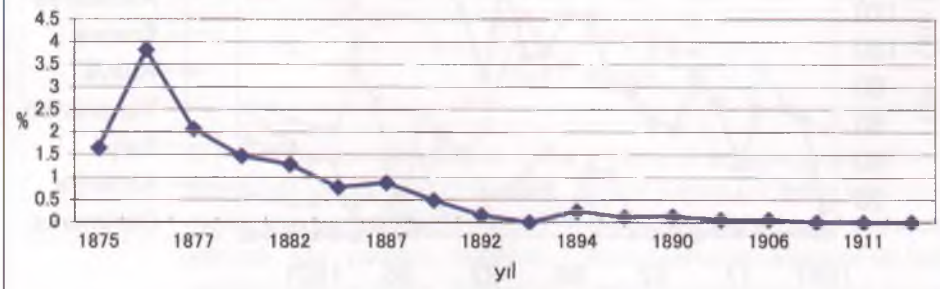
Bir varsayım olarak, 19. yüzyılın sonundaki bu azalmanın sebeplerinden birinin 19. yüzyılın ilk yarısında Rumların yerine Müslüman gemicilerin ikame edilmesi olduğu söylenebilir. Başka bir sebebi de Karadenizli gemicilerin bir kere işe girince idare merkezinin yer aldığı İstanbul'a ailece gelip yerleştikleri, çocukların da babalarını takip ederek idarede iş buldukları ve böylece ikinci neslin de artık İstanbullu olarak tanınmasıdır.

Öte yandan 20. yüzyıldan itibaren, özellikle II. Meşrutiyet döneminde Karadenizlilerin sayılarının tekrar çoğalmaya başlamasının sebebi nedir? Karadeniz hattındaki yabancı vapurları, özellikle İngiliz vapurları ile Osmanlı vapurları arasında görünen rekabet sebeplerden biri olabilir. 19. yüzyılın sonunda İstanbul ve Osmanlı limanlarına gelen gemilerin istatistiği, İngiliz bandırasının gücünü açıkça göstermektedir. Fakat Karadeniz hattına gelince bambaşka bir manzara ortaya çıkıyor. 20. yüzyıl başlarındaki istatistiğe göre Karadeniz kıyısındaki belli başlı iskelelerde İngiliz gemilerinin sayısı yok denecek kadar azdır. Şekil 6 ve 7'de, Karadeniz hattında işleyen ticaret gemilerinin hareketini İngiliz Trabzon Konsolosluğunun ticaret raporlarından faydalanarak bandırasına göre çıkardığımız şekli yer alıyor. Osmanlı pazarının Batılı kapitalizme açıldığı 1838'den itibaren Osmanlı iskelelerine yabancı gemiler hücum edip, yerli gemicileri geriletmişlerdi. Özellikle Ege ve Akdeniz'de İngiliz bandırası rakipsizdi. Cetvel 2, Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemilerin istatistiğidir. İstanbul'dan hareket eden gemiler mutlaka bu boğazdan geçtiği için İngilizlerin söz konusu denizlerdeki üstünlüğü bundan da anlaşılıyor. O halde İngilizler neden sadece Karadeniz'de başarılı olama-

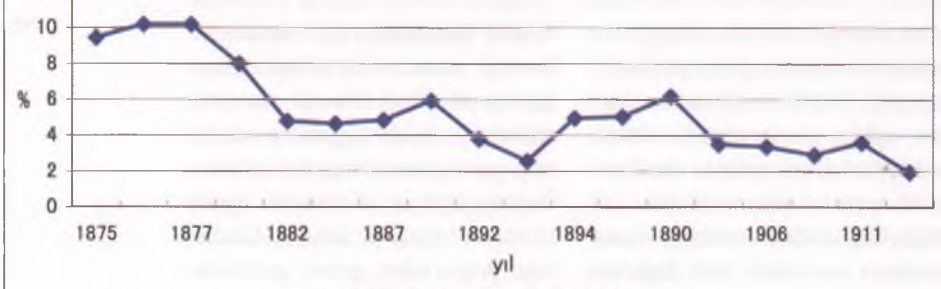
Cetvel 2 Çanakkale Boğazı'ndan Geçen Ticaret Gemileri (M.1309)

vapur	ton	sayı
Osmanlı	349,920	549
İngiltere	7,436,085	5,941
Yunanistan	1,010,448	1,173
Avusturya	593,388	496
İtalya	461,529	516
İsveç	436,420	333
Rusya	419,787	274
Fransa	411,507	361
Almanya	161,062	144
Belçika	64,997	54
Danimarka	63,187	60
Hollanda	56,731	54
İspanya	21,664	26
U.S.A	960	3
yelken		
Osmanlı	129,703	4,653
Yunanistan	428,053	1,687
İtalya	45,251	516
Avusturya	10,376	25
İngiltere	666	4

Ceride-i Bahriye, No.132, p.59

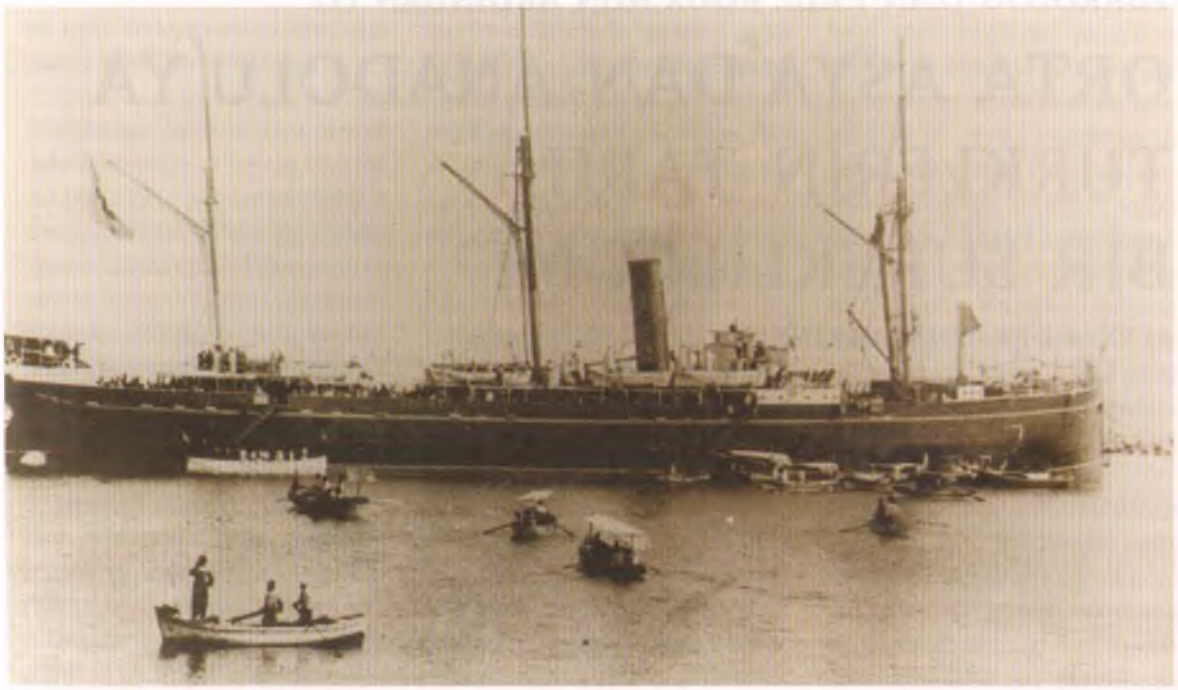
Şekil 8 Yabancıların Oranı

Şekil 9 Gayrimüslimlerin Oranı

dılar? Rakibi olan Rusya ve Avusturya, Karadeniz hattını siyasi ve askeri bakımdan önemseyerek kendi bandıralarına gerekli desteklerini vermişlerdir. Buna karşı İngiltere, Ortadoğu-Hindistan yolu üzerinde olmayan bu hattı taktik açıdan o kadar önemsemedi ve P&O gibi kendi vapur şirketlerine yeterli yardımda bulunmadı. Böylece İngiliz vapurları Ruslar ve Avusturyalılar tarafından yenilerek o hattan vazgeçmek zorunda kaldı.[11] Sonuçta İngiliz baskısından kurtulan Karadeniz hattı, rekabet gücü zayıf olan Osmanlı vapurlarının sefere devam ettiği bir deniz olmuştu. İdare-i Mahsusa için Karadeniz hattı 20. yüzyılda da nispeten düzenli seferler yaparak kâr sağlamaktaydı. Ege ve Akdeniz'de başta İngiliz olmak üzere Batılı vapurlara, hatta Yunanlı vapurlara karşı bile yenilgiye uğramış idare için Karadeniz hattının önemi gittikçe artmaktaydı. Denizcilik sektöründe bu dönemde ağırlık dengesinin Akdeniz'den Karadeniz'e ve diğer Anadolu sahillerine geçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne giden tarihi süreci düşünürken de önemle üstünde durulması gereken bir konudur.

Öte yandan yabancılar ve reaya oranındaki değişmeler de ilginçtir. Şekil 8, İdare-i Mahsusa vapurlarında bulunan yabancı uyruğu personel oranının nasıl değişmekte olduğunu gösteriyor. Yabancı gemiciler İdare-i Mahsusa döneminde hızla azalmaya başladığı gibi, 20 sene içinde hemen hemen yok olmuştur. Bu olayın arkasında Sultan II. Abdülhamid'in etkili politikasının olduğu tahmin ediliyor. Vapurculuğun gelişimi ve donanmada buharlıya geçiş sabık Sultan Abdülaziz zamanında hızlanmıştı. Bu dönemde çok sayıda yabancı subay ve mühendis çağrıldı. Özellikle İngilizler hem tersanede hem de donanmada büyük hizmetlerde bulunmuşlardı. Ancak II. Abdülhamid'in saltanatında İngiltere ile olan diplomatik ilişkilerin soğumasıyla birlikte, çoğu İngilizlerden oluşan yabancı uzmanlar Osmanlı Bahriyesi'ni terk etmişlerdi. Bahriye Nezareti'nin gözetimi altındaki İdare-i Mahsusa'da da aynı durumun meydana geldiğini tahmin edebiliriz. Bunun yanı sıra, sadece İngilizler değil nispeten yüksek maaş alan diğer yabancıların da çalıştırılması, mali durumu oldukça kötüleşen idare için ağır yük oluyor ve maaş giderlerinde tasarrufa gidil-

İdare-i Mahsusa'ya ait İzmir vapuru.

diğinde yabancılar hedef olabiliyorlardı.

Şekil 9'dan anlaşıldığı üzere, gayrimüslim oranında da yabancılar kadar olmasa bile önemli bir düşüş kaydedilmiştir. Hem okuma yazma hem de yabancı dil bildikleri için büyük gemilerin çoğunda kamarot olarak kullanılan gayrimüslimler, Abdülhamid'in pan-İslamizm politikasını takip etmesiyle yavaş yavaş yerlerini Müslümanlara bırakmıştır. Aslında bu dönemde devletin kendisinin de Müslümanlaşma-Türkleşme yoluna gittiği bir gerçektir. İdare-i Mahsusa personel bileşkesinde görülen bu değişiklik, temelde istibdattan II. Meşrutiyet'e, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirmiş olduğu toplumsal değişikliğe paralel bir hareket niteliği taşıyordu.

IV. SONUÇ

Zamanla bazı değişiklikler geçirmesine karşın, İdare-i Mahsusa'nın Maaş Defterleri'nden II. Abdülhamid döneminde vapur personelinin yarısının Karadeniz bölgesinin Kastamonu ve Trabzon olmak üzere iki vilayetinden gelen insanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece bahriye değil, sivil denizciliği için de tarih boyunca önemli rol oynayan Rum gemicilerin bağımsız Yunanistan'ın kurulmasıyla ciddi bir oranda ağırlıklarını kaybettikten sonra, onların boşluğunu doldurup büyük katkıda bulunanların Karadenizliler olduğunu göstermektedir. Bu bölge, eskiden Karadeniz ticaretinin ana yolundaki önemli limanlara sahip olup Ege ve Akdeniz'den daha zor doğal koşullar altında balıkçılık yaparak geçinen Müslüman gemicilerin yaşadığı bir bölgeydi. Ayrıca başta Sinop olmak üzere Osmanlı donanmasına gemi inşaatı açsından büyük hizmet veren bir bölgeydi. Bu etkenlerden dolayı Karadeniz hem sivil hem de askeri denizcilikte Rumları ikame edebilecek bir insan kaynağını barındırıyordu.

Uygarlık ve kültür alanı bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun "Akdeniz Medeniyeti" kategorisinde yer aldığını söyleyebiliriz. Ancak imparatorluk son dönemlerinde denizcilik faaliyetlerinde klasik dönemindeki "Akdenizli" niteliğini kaybetmiş, yerine Anadolu sahili, özellikle Karadeniz bölgesi ağırlık kazanmıştır. Denizcilik faaliyetlerinde ve personelde gözlemlenen değişimin üzerinden geçen, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarını kapsayan bir asırlık zaman içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'e hâkim bir dünya imparatorluğu olmaktan çıkıp Anadolu-Karadeniz bölgesinde bir milli devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne giden tarihi süreci ve ikisi arasındaki devamlığı izlemek mümkündür.

KAORİ KOMATSU
TSUKUBA ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Osmanlılar, 1459-61 arasında Karadeniz'in güney sahilinde Amasra, Sinop ve Trabzon şehirlerini fethetti. Kuzey sahilinde ise 1475'te Kaffa'dan Venedikleri kovup Kırım Hanlığını hâkimiyeti altına aldı.

2 Bostan, İ., "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları, 1780-1846", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, İstanbul, 1991, s. 24.

3 Müslümanlar ticaretteki egemen konumlarını Rus kıyı kentlerinde yerleşmiş Osmanlı-Rum tüccarlara terk etmek zorunda kaldılar. Bu tüccarlardan bazıları Rus tebaasına geçti. Bu duruma karşı Osmanlı hükümeti 1790'larda göçün yasaklanmasına ilişkin fermanlar çıkarmıştı.(Turgay, A. Üner, "Trabzon", Keyder, K., Özveren, Y. E., Quataert, D. (ed.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul, 1994, s. 47)

4 Bostan, op. cit., ss. 28-29.

5 *Age*, s. 33.

6 *Age*.

7 *Age*, s. 36.

8 Aygün, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon, 2005, ss. 259-260.

9 *Age*.

10 İdare-i Mahsusa'nın, Osmanlı bandırası taşıyan vapurların toplam gros tonilatosundaki oranı, 1898 senesinde %47.7, 1904'te %46.5, 1911'de %46.8 olmuştur (Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 108)

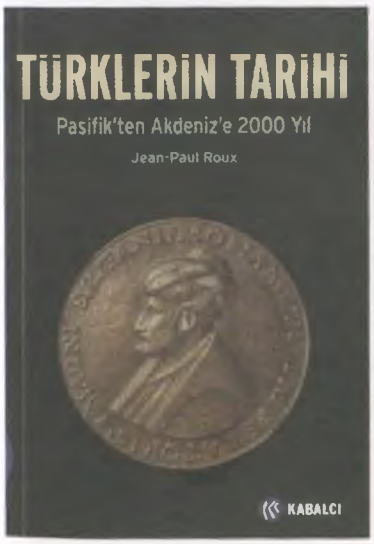
11 Bkz. Kaori Komatsu, "The Black Sea Navigation during the Late Ottoman Period", Rekishijinrui, No. 26, 1998, ss. 113-152.

TÜRKOLOG JEAN-PAUL ROUX'NUN ARDINDAN (1)

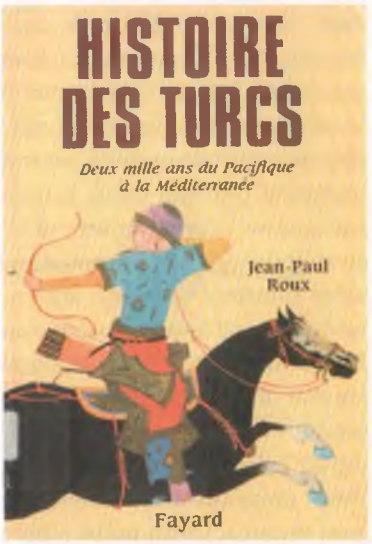
ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TÜRKLERİN TARİHİ BİR SÜREKLİLİK Mİ?

ALEXANDRE TOUMARKINE

Fransız Türkolog Jean-Paul Roux 29 Haziran 2009'da Saint-Germain en Laye'de (Fransa) 84 yaşında hayata veda etti. Roux'nun geniş ölçüde Türk dünyası tarihi araştırmalarına hasrettiği uzun kariyerini bu vesileyle yeniden gözden geçirmek yerinde olacaktır. Roux, Türk okurlarının geç tanıştığı ve pek de iyi tanımadığı bir bilim adamıdır. Bu makale, Roux'nun Türkiye ile kurduğu ilişkiye ve bu ülkede gerçekleştirdiği saha araştırmalarına odaklanmayı ve eserlerinde önemli yer tutan iki temel konuya, Türk halklarının din ve devlet ile kurdukları ilişkilere bakışını irdelemeyi amaçlıyor.

***Türkler'in Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, 2007.**

***Histoire des Turcs: Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée*, Fayard, 2. baskı 2000.**

ÇEVİREN: ESRA ATUK

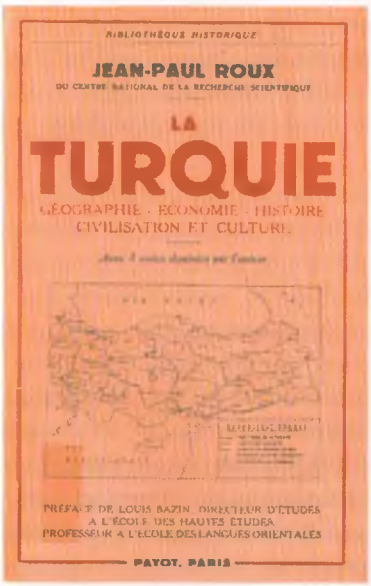
1986 yılında bir Türk tarih dergisinde yayınlanan söyleşisinde, Jean-Paul Roux tarih araştırmalarına yönelmeden önce arkeoloji ile ilgilendiğini itiraf etmişti.[1] Onda Doğu uygarlıklarını araştırma arzusu uyandıran, henüz genç bir öğrenciyken Collège de France'da katıldığı Arap dünyası kürsüsü başkanı Jean Sauvaget'nin dersleri oldu. Ecole Nationale des Langues Orientales'de (Ulusal Doğu Dilleri Okulu) Arapça dersleri almaya başlayan ve bu okulda daha sonra hocası olacak Profesör Louis Massignon ile tanışan Roux, o dönemde Fransız oryantalistleri arasında çokça rastlanan Arap dünyası uzmanlarından biri olabilirdi. Ancak sömürgelerin yakın bir gelecekte dağılacağını ve bu sürecin iyi Arapça bilen çok sayıda uzmanı kıta Fransa'sına sürükleyeceğini ileri sürerek Roux'yu Arapça öğrenimine devam etmekten caydıran yine Massignon oldu. Roux bunun üzerine Fransız oryantalistleri arasında daha az revaçta olan Türkçeye yöneldi. Bu seçimi kariyerinde belirleyici olacaktı. Aynı zamanda Ecole Pratique des Hautes Etudes'de (EPHE- Yüksek İncelemeler Uygulamalı Okulu) öğrenimine devam eden Roux, bir arkadaşının tavsiyesi üzerine 1952'de Centre National de la Recherche Scientifique'e (CNRS- Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi) başvurdu.

Başlangıçta gerçekten şansı olduğuna pek inanmasa da, yüz kadar aday arasından CNRS'e kabul edilen dört öğrenciden biri oldu. Adaylığını destekleyen Türkolog ve Asya uzmanı René Grousset onun ikinci akıl hocası olacak, Türk-Moğol dünyasının fatihleri Cengiz Han ve Timurlenk'i, kurdukları hanedan ve uygarlıkları araştırma tutkusunu ona da aşılayacaktı.[2] Roux Türk dünyası ve özellikle Altay halkları üzerine araştırmalar yapıyor, ama daha çok din ile ilgili konulara odaklanıyordu. CNRS'de hızla ilerledi ve 1957'de araştırma yönetme yeterliliğini aldı. Ancak ilk yayını bilimsel bir araştır-

ma değil, Türkiye üzerine genel okuyucuya yönelik bir kitap oldu.

Türk dünyası ve Orta Asya üzerine daha önce de yayın yapmış olan Payot Yayınları, İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü dolayısıyla Türkiye üzerine ülkenin güncel durumunu da tanıtan bir tarih rehberi yayınlamak istiyordu. O sıralarda Payot için bazı redaksiyon işleri yapan Jean-Paul Roux, yayınevinin kendisine getirdiği teklife olumlu yanıt verdi ve böylece ilk popüler kitabını yazmaya koyuldu. Bilimsel çalışmalarının yanında geniş okuyucu kitlelerine hitap eden kitaplar yazmaktan bu deneyim sayesinde keyif almaya başlayan Roux, daha sonra bu merakından hiç vazgeçmeyecek ve hayatının son yıllarında tüm enerjisini bu türe harcayacaktı. Ancak daha da önemlisi, bu kitap onun Türkiye ile tanışmasında temel bir rol oynayacaktı.

EPHE'de araştırma yöneticisi ve Ecole

Nationale des Langues Orientales'de profesör olan Fransız dilbilimci ve Türkolog Louis Bazin'in önsözünü yazdığı *La Turquie. Géographie – Economie – Histoire - Civilisation et Culture* (Türkiye. Coğrafya – İktisat – Tarih – Medeniyet ve Kültür) başlıklı kitap 1953'te yayınlandı.

Osmanlı tarihçisi Robert Mantran'ın 1951'de çıkan[3] ve cumhuriyetten çok imparatorluk dönemini kapsayan küçük kitabını saymazsak,[4] bu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye üzerine Fransızca olarak kaleme alınan ilk kitaptı.[5] Beşeri coğrafya konusunda İstatistik Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı *İstatistik Yıllığı*'na, Türkiye Merkez Bankası'nın üç aylık bültenine ve Dış Ticaret İstatistikleri'ne dayanıyordu. Rakamlar ve yüzdelerle beslenen bu kalkınmacı yaklaşım, Türkiye'deki yeni demokrat iktidarın temel ilkeleri ve söylemi ile de tutarlıydı.

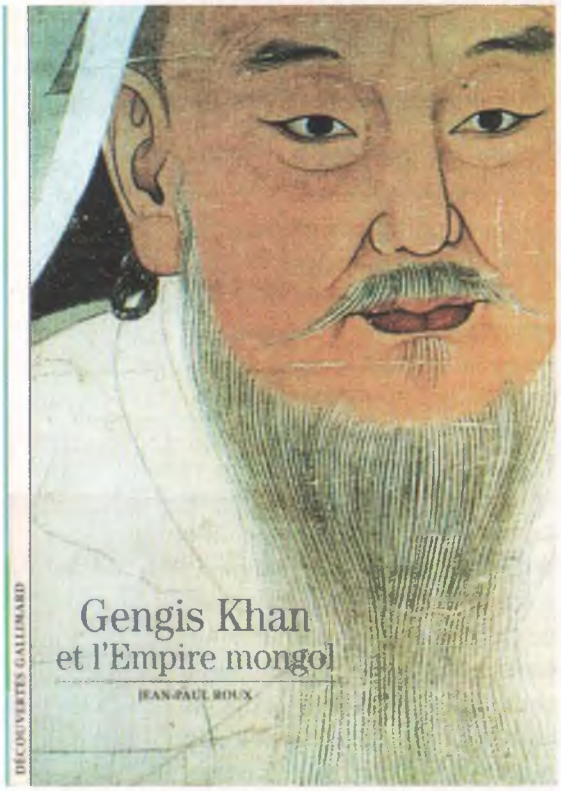
Roux, kitabının epigrafında Demokrat Parti'yle başlayan dönüm noktasının tarihsel önemini şöyle vurgular: "Modern Türkiye'nin yaşamında belirleyici olan dört önemli tarih vardır. [...] Cumhuriyet'in ilanı (1923), serbest muhalefetin örgütlenmesi (1945), Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi (1950) [...] Türkiye'nin Atlantik Paktı'na üye olması (1952)."[6] Osmanlı İmparatorluğu'ndan önceki Türk halklarına ayrılan bölümde, Roux ilk kez Altay halkları ve bu halkların "genel özellikleri"nın bir portresini de çizer: "Yerlerinde durmayan ve birbirleriyle sürekli rekabet içinde bulunan göçebeler. Barışa duydukları özlem onları 'evrensel şefler' seçmeye [iter] (...) Birlik [olgusuna] taparlar, (...) komşuları üzerinde egemenlik sağlamaya ve imparatorluklar kurmaya çalışırlar."[7] Ancak yine Roux'ya göre, bu göçebeler için savaş fetih değil, yerleşik halklar karşısında verilen yırtıcı bir var olma mücadelesidir. Şamanizme inanan bu halklar "tüm dinsel yapıları, yerleşik din kurumlarının kendilerine gösterdiğinden çok daha büyük bir hoşgörüyle kabul ederler".[8] "Kendilerine ilke edindikleri hükümdara sadakat (ve) yasaya saygı [adeta] içlerine işlemiş[tir]." Birkaç cümleyle Türk halklarının psikolojisini neredeyse değişmez bir biçimde çizen Roux, bunu eserlerinin çoğunda yineleyecek ve bu görüşünden hiç vazgeçmeyecekti.[9] Türk halklarının savaşçıl değerler ve dinsel hoşgörü üzerine kurulu karakterine ilişkin bu tasvir, Türk halklarını doğaları itibariyle devletler kurmak ya da yönetmek için yaratılmış ve din alanında hoşgörülü halklar olarak tanıtan belli bir tarihyazımı anlayışıyla da buluşuyordu.

Altay halklarının bu erkeksi portresi Demokrat Parti hükümetine destek anlamına gelen bir göz kırpma mıydı, yoksa dönemin siyasal yetkililerinin de dikkatini çeken bu eser içten bir Türk dostluğunu mu yansıtıyordu? Her ne olursa olsun, eser Türkiye'de yankı uyandırdı. Roux, resmi bir ziyaret için ülkeye davet edildi. 1955'te, henüz kendi ülkesinde pek az tanınırken burada karşılaştığı büyük ilgi genç araştırmacıyı şaşırttı ve etkiledi. Bu ayrıcalıklı muamelenin heyecan veren anısını tüm hayatı boyunca saklayacaktı.

Roux, Histoire des Turcs adlı kitabında yalnız Türk ırkının varlığını reddetmekle kalmayacak, Türk kültürü dendiğinde temel olarak Türk dilinin anlaşılması gerektiğini de açıklayacaktı. Ona göre, Türk halklarının karakterini tanımlayan ve yapılandıran Türk diliydi.

***La Turquie: Géographie-Économie-Histoire-Civilisation et Culture*, Payot, 1953.**

Kendisine Toroslar'daki göçebe Türk boylarını araştırmasını teklif eden Türk hükümetinin talebine hemen olumlu yanıt verdi.[10] Söz konusu göçebeler yerleşik düzene geçme sürecindeydiler ve Roux'nun *La Turquie* kitabında övdüğü modernleşmeden henüz uzaktılar. Bu çalışma ancak 1961 yılından sonra, Roux'nun Türkiye'ye yaptığı bir araştırma gezisi sırasında saha çalışması için gerekli bağlantıları kurmasının ardından başlayacaktı. Bu arada araştırmacı dikkatini yine eskiçağ ve ortaçağ Altay halkları üzerinde yoğunlaştırmaya devam etti. 1960'lı yıllarda dokto-

Gengis Khan et l'Empire Mongol, Gallimard, 2000.

ra çalışmalarından hareketle, Altay halklarında kutsal bitkiler ve hayvanlar ile ölüm üzerine günümüzde klasikleşmiş olan iki kitap yayınladı.[11] Yazarın etnoloji, antropoloji ve tarihi buluşturan disiplinlerarası yöntem kaygısı ile dine ve kutsal olana karşı hiç kaybolmayacak olan ilgisi bu kitaplarda hissedilmeye başlanmıştı. Onu 1984 yılında *La religion des Turcs et des Mongols* (Türklerin ve Moğolların Dini)[12] başlığıyla yayınlanan sentezini hazırlamaya iten de yine bu ilgisi olacaktı.

Jean-Paul Roux'nun 1963 yılında yayınlanan *La mort chez les peuples altaïques anciens et médievaux* (Eskiçağ ve Ortaçağ Altay Halklarında Ölüm) başlıklı kitabı, ölümle ilintili âdet ve görenekler kadar, belki de daha fazla, ölümün uyandırdığı duyguları inceler.[13] Yazarın zihninde, "Hayat Kitabı"nı temsil eden kutsal bitki ve hayvanlarla ilgili doktora tezini tamamlayan bir parça gibidir. Kendisinin de kabul ettiği gibi, "kayıp bir uygarlıkta ölüm olgusunu incelemek için başvurulan bilim dalı arkeoloji"[14] olduğu halde, Roux araştırmasını aykırı bir biçimde özellikle edebi kaynaklara (anıtların üzerindeki yazıtlar, elyazmaları, ortaçağ sözlükleri, seyahatnameler, Yunanca, Latince ve Çince kaynaklar) dayandırır. Seçtiği örnekler 18. yüzyıla kadar uzanan 2000 yıllık bir döneme yayılır. Bu nedenle kendisini birbirinden çok uzak dönemleri ve çok farklı toplumları karıştırmakla suçlayan eleştirilerin de hedefi haline gelmiştir. Oysa Roux için önemli olan bir geleneğin devamlılığıdır ve geleneği koruyan da dinin ta kendisidir.

1966'da yayınlanan *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques* (Altay Toplumlarında Kutsal Bitki ve Hayvanlar) Roux'nun doktora tezidir. Bu çalışma da "Sorunun ekonomik yönünü değil de toplumsal, dinsel ve büyüsel yönleri vurgulayarak hayvanların ve bitkilerin Altay halklarındaki yerini tanımlamakla sınırlıdır. Bu girişimin amacı, hayvanların ve bitkilerin, daha çok da hayvanların, bu toplumlarda farklı derecelerde çok önemli roller oynadıklarını ve belli bir anlamları olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Yaşamın en mükemmel ve en güçlü kaynağını oluşturan, insanlığın kökeninde bulunan ve ebediyete ulaşmalarını sağladıkları için insanlardan ayrı düşünülmeyen hayvan ve bitkiler her zaman bu halkların ilgi alanlarının en ön sırasında yer almış ve sürekli olarak simge, örnek ya da eyleyen olarak bunlardan söz edilmiştir; kısaca, yaşamın temel tezahürü, varoluşun ifadesidirler".[15] Roux'nun dayandığı kaynaklar sınırlı, ama çeşitlidir: Özgün yerli ya da Doğulu ve Batılı yabancı kaynaklardan elde edilen metinler. Roux önce insanların, hayvanların ve bitkilerin evrendeki yerlerini ve birbirleriyle kurdukları ilişkileri ele alır; ardından hayvan-insan ve bitki-insan, yani farklı canlı türleri arasındaki bağdaşımlar ile büyük kuruluş mitoslarından ve totem sistemlerinden hareketle hayvan ve bitkilerin simgesel kullanımlarına eğilir. Hayvanları ve bitkileri Altay Türklerinin dinsel geleneklerini konumlandırmak ve anlamlandırmak için bir anahtar olarak kabul ettiğinden, bu yöntemi ileriki çalışmalarında da pek çok kez kullanacaktır. Bunun en güzel örneklerinden biri, kuşkusuz, 1970 yılında yayınlanan *Les traditions des nomades de la Turquie méridionale* (Güney Türkiye Göçebelerinin Gelenekleri) başlıklı kitabıdır. Bu kitabın üç temel bölümü ağaçlara tapınmaya, evcil ve yabani hayvanlara ayrılmıştır.

Roux, bu kitabın giriş bölümünde Altay toplumlarını geçim kaynakları ve içinde bulundukları doğal ortama göre üç kategoride topluyordu: Ormanda yaşayan avcılar, steplerde dolaşan göçebe çobanlar, nehir yataklarında ve vahalarda tarımla

Roux, Yörüklerin ve Tahtacıların inançlarının ve dinsel törenlerinin temel olarak eski Türklerin inançlarının ve dinsel törenlerinin bir kalıntısı olduğunu öne sürer. Roux'ya göre Yörükler gibi Tahtacılar da, İranlı ya da Türkleşmiş Anadolulular değil, Orta Asya Türklerinin gerçek torunlarıdır. Roux'nun Anadolu göçebelerinin dinsel inançlarında Orta Asya kalıntılarının izini sürme takıntısı onu etkileşimleri göz ardı etmeye sürükleyecek ve onu eleştirenlerin de söylediği gibi, bulmak için her köşeye baktığı Şamanizmi sonunda her yerde bulacaktı.

uğraşan yerleşik topluluklar. Sayıları zaten az olan avcılara o dönemde artık sadece Sibirya ormanlarında rastlandığından, yerleşik düzene geçmek de evrensel dinleri benimsemek anlamına geldiğinden, geleneğin izini sürmek için başvurulabilecek yegâne topluluk göçebelerdi. Roux'nun Altay halkları ve Türkiye'deki göçebe boylar üzerine yaptığı araştırmalar işte bu noktada kesişiyor, Altayları Toroslar'a bağlayan çizgi bu şekilde anlam kazanıyordu.

1961'de CNRS adına gerçekleştirdiği, bambaşka konulara odaklanan, ama kendisine "ileride yapılacak bir saha araştırması için gerekli bağlantıları kurma"[16] olanağı veren araştırma gezisinin ardından, Roux Türkiye'ye -yine CNRS'in desteği ile ve Türk yetkililerin sağladığı kolaylıklar sayesinde- üç araştırma gezisi daha düzenledi. 1963'te, 1964'te ve 1966'da gerçekleşen bu gezilerin amacı "göçebe halkların dinsel yaşamını"[17] araştırmaktı. Roux'ya bu gezilerde, o sıralar Alanya Lisesi'nde görev yapan, daha önce ise Elmalı ve Akseki'de çalışmış olan Kemal Özbayrı adlı bir öğretmen de gönüllü olarak eşlik ediyordu.

Roux'nun bu saha araştırmalarından hareketle yayınladığı ilk makaleler, Antalya bölgesindeki göçebe Yörüklerin yerleşik düzene geçmesi[18] ve Tahtacıların dinsel gelenekleri (ikincisi Kemal Özbayrı ile ortak)[19] üzerineydi.

Yine Kemal Özbayrı ile birlikte gerçekleştirdiği saha araştırmasına dayanarak, 1970 yılında İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün (günümüzde İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA)) *Bibliothèque archéologique et historique* (Arkeoloji ve Tarih Kitaplığı) koleksiyonundan göçebe Yörük ve Tahtacı topluluklarını üzerine bir kitap çıkardı.[20] Artık Kadıköy'de öğretmenlik yapan Özbayrı ise, 1972 yılında aynı koleksiyondan yine Tahtacılar ve Yörükler üzerine küçük bir kitap yayınladı.[21] Fransızca çevirisi ile birlikte Türkçe olarak yayınlanan kitap, Özbayrı'nın sahada aldığı ve Roux tarafından daha önce kullanılan notlara dayanmıyor, ama bu toplulukların manevi dünyalarından çok maddi yaşamlarına odaklanıyordu.

Roux'nun kitabının esas amacı, Anadolu'daki bu göçebe topluluklarda Altay halklarının dinsel inançlarından izler aramaktı. O sıralarda Türkiye'deki göçebeler üzerine Fransızca yeni bir araştırma yayınlanmıştı. İleride de göreceğimiz gibi, Roux kitabında coğrafyacı Xavier de Planhol ve Fransa'ya yerleşmiş olan folklor araştırmacısı Pertev Boratav'ın çalışmalarına başvurdu. Antropolog Jean Cuisenier ise göçebeler arasında gerçekleştirdiği saha araştırmasına dayanan tezini[22] o tarihte henüz savunmamış olduğundan, Roux yalnızca bu araştırmacının 1964'te yayınladığı, akrabalık yapılarını konu alan makalesine gönderme yapabildi.[23] Tahtacılarda rastlanan ve daha sonra Türkolog Irène Melikoff'un ilk çalışmalarında değineceği İslami heterodoksi, o yıllarda henüz Fransız Türkolojisinin başlıca ilgi alanları arasında yer almıyordu. Dolayısıyla, Roux'nun kitabında ve kaynakçasında esas çarpıcı olan bir Fransız etkisinden çok, bilim, tarih, coğrafya, folklor ve etnografi alanlarında 1920'li yıllardan itibaren çıkan Türkçe yayınlara yapılan göndermelerin zenginliğidir. Kitapta Baha Sait (1926-1927), Yusuf Ziya [Yörükan] (1928-1931), Ahmet Refik (1930), Necati (1930), Süleyman Fikri Erten (1930-1948),[24] Ali Rıza Yalgın (1931-1939), T. Mümtaz (1934), Naci Kum [Atabeyli] (1936), Yusuf Ziya Demircioğlu (1936), Taha Toros (1938), Kamil Su (1938), Mehmet Halit Bayrı (1938-1947), Vahit Lutfi Salcı (1941), Kemal Güngör (1941), F. Demirtaş (1949), İbrahim Gökçen (1946), Abdurrahman Yılmaz (1948), Nazmi Sevgen (1951)[25] gibi araştırmacıların çalışmalarından söz edilmektedir.

Roux öncelikle Türkçe yayınların monografik niteliğinden, ayrıca Türkmenler (özellikle Tahtacılar) ve Yörükler üzerine odaklanan araştırma eksenlerinden yararlanmıştı. Bu elbette bir tesadüf değildi. Göçebeler, Türk folklor ve etnoloji araştırmalarında gerek ideolojik, gerekse tamamen bilimsel nedenlerden,[26] 1920'li yıllardan itibaren oldukça önemli bir yer tutuyordu. Bununla amaçlanan, Naci Kum'un [Atabeyli] Oğuz destanını işleyen çalışmasında göçebe heterodoks Abdallar için yaptığı gibi,[27] bu göçebelerin "İslam öncesi Türk geleneklerini koruduklarını ve Orta Asya'dan gelen akıncıları ataları olarak kabul ettiklerini" göstermekti.[28]

***Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı, 2001.**

***Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı, 2000.**

"Türk uzmanları, kuşkusuz Yusuf Ziya'dan bu yana, *biraz da ilke*

düzeyinde,[29] Tahtacıların özgün Türkler olduğunu ve bu ırkın eski geleneklerini diğer topluluklardan daha iyi muhafaza ettiklerini iddia ettiler,"[30] diye yazan Roux, bu tezin Türkçe yayınlar açısından fazlasıyla belirleyici olduğunun farkındaydı. Bu konudaki tavrı ise karmaşıktı. Meslekdaşı de Planhol'ün Tahtacılar hakkında dine değil, maddi yaşama gönderme yaparak yazdığı gibi, o da "Orta Asya kültür geleneği" fikrine katılıyordu,[31] ancak ırk kavramı onun için çok daha hassas bir konuydu: Türk halklarının Anadolu'daki yerli halklarla karışmasının önemini kabul etmekle kalmıyor, bunun da ötesinde "Orta Asya'da başlı başına bir 'ırk' değil, Moğol, Fars, Paleo-Asyalı, hatta Slav ya da Germen kökenli bir Türkleşmiş halkların yığışımını oluşturan Türklerin"[32] karma karakterinin altını çiziyordu. Sonuçta Roux, Türklüğün ırka değil, kültüre dayalı tanımını benimsiyordu. Bu vurgu, Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 1920'li yıllarda ortaya attığı iyi bilinen ayrımı hatırlatır.[33] Ancak Roux'nun bu tanımı daha da geliştirmesi için 1980'li yılları ve *Histoire des Turcs* adlı kitabının yayınlanmasını beklemek gerekecekti. Bu kitapta yalnız Türk ırkının varlığını reddetmekle kalmayacak, Türk kültürü dendiğinde temel olarak Türk dilinin anlaşılması gerektiğini de açıklayacaktı. Ona göre, Türk halklarının karakterini tanımlayan ve yapılandıran Türk diliydi.[34]

Buraya kadar Roux'nun başvurduğu basılı kaynaklar üzerinde durmuş olsak da, bunların onun saha çalışmasının yalnızca tamamlayıcı bir kısmını oluşturduğunu hatırlatmamız gerekir. Roux bu kaynakları şöyle betimler: "Etnografi ve folklor Türk araştırmacılarının çalışmalarından dağınık notlar, Batılı bilim adamlarının giriş niteliğindeki incelemeleri."[35] Kendi yöntemini açıklarken, topladığı belgelerden bir kısmının o kadar da özgün olmadığını fark etmek pahasına, "etnografya yazınına göz atmayı önyargılardan kaçınmak için çalışmanın sonuna bıraktığını"[36] itiraf eder. Saha araştırmasını ise iki bölüme ayırır.

Kemal Özbayrı ile birlikte gerçekleştirdiği esas saha, "yazları Toroslar'da, kışları ise eski Pamfilya ovalarında ve özellikle doğuya doğru uzanan kıyı şeridinde geçiren Yörük ve Tahtacı boylarını"[37] kapsar. Daha mütevazı ve coğrafi bakımdan parçalanmış olan ikincil saha, başka bölgelerden (Ege bölgesinde İzmir ile Aydın arası, Çanakkale'de Troad bölgesi, Adana ile Silifke arasında kalan Kilikya toprakları) toplanan bilgileri ve yapılan gözlemleri içerir[38] ve esas sahayla ilgili bulguları zenginleştirmeye yöneliktir. Esas saha araştırması ise Silifke'den Antalya'ya uzanan bölgenin tümünde gerçekleştirilmiştir. Yalnızca Manavgat-Antalya kısmı sistemli bir biçimde taranmamış, bu kısım için coğrafyacı Xavier de Planhol'ün topladığı ve 1958'de yayınlanan başyapıtı *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne* başlıklı monografisinde sunduğu bulgulara dayanılmıştır. Roux, ihtiyatlı bir biçimde, araştırma sahasındaki boyların kataloğunu oluşturur ve bu boylar hakkında bir dizi bilgi verir: Topluluğun gelişim sınırları (özellikle birleşme ve bölünme durumları), adlandırmalar (toplulukların kendilerine verdikleri adlarla birlikte), topluluğun coğrafi konumu (kışlık ve yazlık konumu, göç yolları, yerleşikleşme durumu), rakamsal olarak evrimi (resmi kaynaklara ve topluluğun kendi değerlendirmelerine göre), hayvan sürüsünün türü ve büyüklüğü, yaşam standardı ve gelişimi, oba biçimindeki alt bölümleri ve son olarak, kendisine bilgi veren başlıca kişilerin kimliği (mümkün olduğu ölçüde statüleri ve görevleri ile birlikte). Kitabın giriş bölümünde sunulan bu fişler, bize Roux'nun izlediği araştırma yöntemi ve titizliği konusunda bir fikir verir.

Başlangıçta Roux'nun amacı "olguları toplamak ve kayda geçirmek", bunları "Şamanizme inanan Orta Asya Türk ve Moğol halkları [hakkında bilinenler] ile karşılaştırmaktır".[39] Kendisini birbirinden bu kadar uzak dünyalar arasında pervasız bir karşılaştırma çabasına girişmekle eleştirecek olanlara ise, Anadolu'daki göçebe Türk topluluklarının Orta Asya geleneklerine "olağanüstü sadakatini" vurgulayarak yanıt verir.[40] Karşılaştırmasının tutarlılığının, Türk-Moğol toplumlarının geçmişine ait farklı dönemlerden örnekler çoğaltıldığı ölçüde artacağını ileri sürer, zira ona göre Anadolu'daki göçebe toplulukların inanç sistemleri en çok bu toplumlarla benzerlik göstermektedir.[41] Dolayısıyla, Roux'nun eleştirilere karşı öne sürdüğü kanıtın nitel olmaktan çok nicel olduğunu söyleyebiliriz.

Kitabın sonuç bölümü daha fazla kesinlik içerir: "Yörüklerin ve Tahtacıların inançları ve dinsel törenleri, temel olarak eski Türklerin inançları ve dinsel törenlerinin bir kalıntısıdır."[42] Yazar daha da ileri giderek, kitabın gövde metninde sergilediği ihtiyatı, hatta bu toplulukların etnik kökeni konusundaki görece ilgisiz tavrını bir kenara bırakıp, kesin olarak yazıyor: "Yörükler gibi Tahtacılar da, İranlı ya da Türkleşmiş Anadolulular değil, Orta Asya Türklerinin gerçek torunlarıdır."[43]

Roux'nun bu kitabı Ortadoğu üzerine çalışan Fransız antropologları arasında mesafeli bir ilgiyle karşılandı. Oysa konu edindiği göçebe boyları klasikleşmiş bir alandı ve tanım itibariyle ilgi çekmesi gerekirdi. Çalışmasının geniş kapsamı ve özgünlüğü kabul edilmekle birlikte, incelenen toplulukların toplumsal katmanlarına, özellikle de antropolojinin temel taşı olan akrabalık bağlarına karşı ilgisizliği nedeniyle eleştiriliyor, akrabalık ve soy terminolojisini kullanış biçimi özensiz bulunuyordu. Toplulukları tanımlama ve aralarındaki sınırları belirleme konusunda da eleştiriler alıyordu. Doğrusu Türkmen ve Yörük boylarını birbirinden ayırmak gerçekten güç bir işti.[44] Roux bu iki topluluk arasında giyim tarzı, yerleşim biçimi ve görenekler açısından farklılıklar olduğuna inanıyordu. Göçebelik ise ne ayrım (her iki topluluk da geniş ölçüde göçebeydi), ne de kimlik göstergesiydi (Türkmen ya

da Yörük topluluklarından bazıları yerleşik düzene geçme sürecindeydi, hatta yerleşikleşmişlerdi). Dinsel heterodoksi de açıkça bir ayrım kriteri olarak kullanılmamıştı; Roux heterodoks boyların çoğunun Türkmen olduğunu ve bunu kabul ettiklerini belirtmekle yetinmişti. Son olarak, iki grup arasındaki nesnel farklılıklar nedeniyle "bir Yörük'ün asla kendisine Türkmen demeyeceğini", Türkmenlerin de kendilerini Yörük olarak tanımlamayacağını ekliyordu. Roux'ya yöneltilen eleştirinin üç boyutu vardı: Aslında olmayan bir öze indirgeme tehlikesine rağmen toplulukların kimliklerini ve aralarındaki sınırları dondurmak; akrabalık ve toplumsal örgütlenme gibi genelgeçer alanlardan ya da bilinen zaman ve mekân kategorilerinden hareket etmemek[45] ve son olarak, bu süreçlerin Orta Asya'nın Türk-Moğol dünyasından miras alınan sistemlerle nasıl etkileştiğini anlamak için, bu grupları Osmanlı milletlerinin hukuki statüsü ve Anadolu'daki Şii heterodoksinin gelişimi içerisinde konumlandırarak yeterince tarihselleştirmemek.[46] Roux'nun Anadolu göçebelerinin dinsel inançlarında Orta Asya kalıntılarının izini sürme takıntısı onu etkileşimleri göz ardı etmeye sürükleyecek ve bulmak için her köşeye baktığı Şamanizmi sonunda her yerde bulacaktı.[47]

ALEXANDRE TOUMARKINE
FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ — IFEA

DİPNOTLAR

1 Bkz. Işık Tandoğan-Abel, "Jean Paul Roux ile söyleşi", *Tarih ve Toplum*, no 29, 1986, s. 50.

2 Oryantalist tarihçi ve Cernuschi Müzesi müdürü Rene Grousset (1885-1952), Ulusal Doğu Dilleri Okulu'nda profesördü. Eserlerinden bazıları: *L'empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Payot, Paris, 1938; ve Cengiz Han'ın yaşamını anlatan *Le conquérant du monde*, Albin Michel, Paris, 1944.

3 Robert Mantran, *Histoire de la Turquie*, Collection Que-sais-je ?, PUF, Paris, 1951.

4 Ayrıca bkz. Marcel Clerget, *La Turquie (Passé et Présent)*, Librairie Armand Colin, Paris, 1938. Kitabın yeni baskısı 1947'de çıktı.

5 Yine 1953'te, Roux Albay Lamouche'un ilk baskısı 1934'de çıkmış olan *L'Histoire de la Turquie* adlı kitabını üç bölüm ekleyerek yeniden yayına hazırladı. 1954'te Jacques Benoist-Méchin *Mustafa Kemal ou la mort d'un Empire* adlı kitabı yayınladı.

6 Jean-Paul Roux, *La Turquie. Géographie – Économie – Histoire - Civilisation et Culture*, Payot, Paris, 1953, s. 2.

7 J. P. Roux, *age*, s. 64.

8 J. P. Roux, *age*, s. 64.

9 Jean-Paul Roux'nun *Histoire des Turcs* başlıklı kitabında bu konuya ayrılmış uzun bölümler bulunmaktadır.

10 Bkz. Jean-Paul Roux, *Les traditions des nomades de la Turquie méridionale*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul XXIV, Adrien Maisonneuve, Paris, 1970, s. 1.

11 J.P. Roux, *La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux d'après les documents écrits*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1963. Türkçe çevirisi için, bkz. Jean-Paul Roux , *(Eskiçağ ve ortaçağda) Altay Türklerinde Ölüm*, (yazarın Türkçe baskıya önsözüyle), Kabalcı Kitabevi, İstanbul,1999, (çev.: Aykut Kazancıgil).

12 Jean-Paul Roux, *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques*. Maisonneuve et Larose, Paris, 1969. Türkçe çevirisi için, bkz. Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (yazarın Türkçe baskıya önsözüyle), Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2005. (çev.: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan).

13 Jean-Paul Roux, *La religion des Turcs et de Mongols*, Payot, Paris, 1984. Türkçe çevirisi için, bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (yazarın Türkçe baskıya önsözüyle), Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2002. (çev.: Aykut Kazancıgil).
Türkçe çevirisi için, bkz. *(Eskiçağ ve Ortaçağda) Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 1999. (çev.: Aykut Kazancıgil).

14 J. P. Roux, *La mort...*, s. 10.

15 Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (yazarın Türkçe baskıya önsözüyle), Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2005, p.13. (çev.: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan).

16 J. P.Roux, *Les traditions...*, s. 1.

17 *agy*, s. 1.

18 J. P. Roux, "La sédentarisation des nomades yürük du vilayet d'Antalya", *Ethnologie*, 1961, s. 64-78; ve yine aynı yazar, "Quelques notes sur les nomades pasteurs de la province d'Antalya", *Ethnologie*, 1963, s. 55-70

19 Jean-Paul Roux ve Kemal Özbayrı, "Quelques notes sur la religion des Tahtacı, nomades bûcherons de la Turquie méridionale", *Revue des Études Islamiques*, 1965, XXIII, cahier I- Mémoires, s. 45-86.

20 J. P. Roux, *Les traditions des nomades de la Turquie méridionale*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul XXIV, Adrien Maisonneuve, Paris, 1970.

21 Kemal Özbayrı, *Tahtacılar ve Yörükler/ Tahtadjis et Yörüks (matériaux pour l'étude des nomades du Taurus)*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul XXIII, Adrien Maisonneuve, Paris, 1972.

22 Jean Cuisenier, *Économie et parenté, leurs affinités de structure dans le domaine turc et dans le domaine arabe*, Mouton, Paris-La Haye, 1975

23 Jean Cuisenier, "Matériaux et hypothèses pour une etude des structures de la parenté en Turquie", *L'Homme*, s. 73-89.

24 Roux eleştirerek de olsa Erten'in 1940'ta yayınlanan Antalya ili tarihi ile ilgili kitabını kullanır (bkz. Roux, *Religion des Tahatcı...*, s. 55). 1927 yılında *Türk Yurdu* dergisinde çıkan makalesine ise değinmez ("Anadolu'nun Dini Etnografyası: Teke Vilayetinde Tahtacılar", s. 477-489). Hamid Sadi'nin aynı dergide 1926'da yayınlanan Tahtacılar konulu makalesi de Roux'nun titiz gözlerinden kaçan çalışmalar arasındadır.

25 Naci Kum [Atabeyli]'un 1940'ta *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*'de yayınlanan iki ve *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanan bir makalesi (1949'dan 1950'ye kadar çıkan sayılarda yayınlanmıştır).
İbrahim Gökçen, *Saruhadan Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946.
Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-antropologik Tetkiki*, İdeal Basımevi, Ankara, 1941.
Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930.
Baha Sait, "Türkiye'de Alevi Zümreleri", *Türk Yurdu*, no. 21-28, 1926-1927.
Ali Rıza [Yalgın], *Cenupta Türkmen Oyunları*, İstanbul, 5 cilt, 1931-1939.
Vahit Lütfi Salcı, *Gizli Türk Dini Oyunları*, İstanbul, 1941.
Nazmi Sevgen, "Tahtacılar", *Beşeri Coğrafya. Coğrafya Dünyası*, I, 4, 15 Mart 1951.
Kamil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1938.
Taha Toros, *Toroslarda Tahtacı Oymakları*, Mersin, 1938.
A. Yılmaz, *Tahtacılardan Gelenekler*, C.H.P. Halkevi Yayınları, Milli Kültür Araştırmaları: X, Ankara, 1948.
Yusuf Ziya, "Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1928-1931.

26 Bu konuda temel çalışması: Arzu Öztürkmen, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim, İstanbul, 1998. Ayrıca, İttihatçıların yürüttükleri sosyoloji ve etnoloji çalışmaları için bkz. Fuat Dündar , *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim, İstanbul, 2008, s. 126-135.

27 Naci Kum [Atabeyli], "Anadolu'da Oğuz Destanı", *Ün*, I, 5, 1934, s. 81-83.

28 J. P. Roux, *Les traditions...*, s. 12.

29 Roux'nun kullandığı ifadeyi biz vurguladık. Esas bu tezi ispatlamadan öne sürüldüğü demek istiyor.

30 J.P.Roux, *Les traditions...*, s. 15.

31 *agy*, s. 15. Roux bu makaleden aktarma yapıyor: De Planhol, Xavier , "Les nomades, la steppe et la forêt en Anatolie, *Geographische Zeitschrift*, 53./3, Mayıs 1965, s. 103

32 J.P. Roux, *age*, s. 14.

33 Bkz. François Georgeon, "Les Foyers turcs à l'époque kémaliste", *Turcica*, XIV, 1982, s. 177.

34 J. P. Roux, *Histoire des Turcs...*, s. 28.

35 J. P. Roux, *Les traditions...*, s. 4.

36 *agy*, s. 356.

37 *agy*, s. 3.

38 *agy*, s. 4.

39 *agy*, s. 355.

40 *agy*, s. 357.

41 Roux'ya göre, Türk olmayan ama bu inanç sistemiyle benzerlikler gösteren tek toplum İran'daki Kürt göçebelerdir.

42 *agy*, s. 360.

43 *agy*, s. 360.

44 Bu paragraf için, bkz. J.P. Roux, *Les traditions...*, s. 8-9.

45 Aksine, Altan Gökalp göçebe Anadolu Türkmenlerini konu edinen tezinde bu yolu izlemiştir. Bkz. Altan Gökalp, *Têtes rouges et Rouches noires: une confrérie tribale de l'Ouest anatolien*, Société d'Ethnographie, Paris, 1980.

46 Bu yaklaşımı Altan Gökalp de savunur. Bkz. Altan Gökalp, "Alevisme nomade des communautés de statut à l'identité communautaire", P. A. Andrews, *Ethnic groups in the republic of Turkey*, Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1989, s. 524-537.

47 Bkz. Roux'nun kitabının antropolog Jean-Pierre Digard tarafından kaleme alınmış eleştirisi için, bkz. *L'Homme*, 1975, cilt 15, no 3, s. 219-221.

DR. ÂKİF ŞAKİR ŞAKAR VE

TÜRKİYE'DE ÇOCUK CERRAHİSİ VE ORTOPEDİNİN KURULUŞU

NURAN YILDIRIM

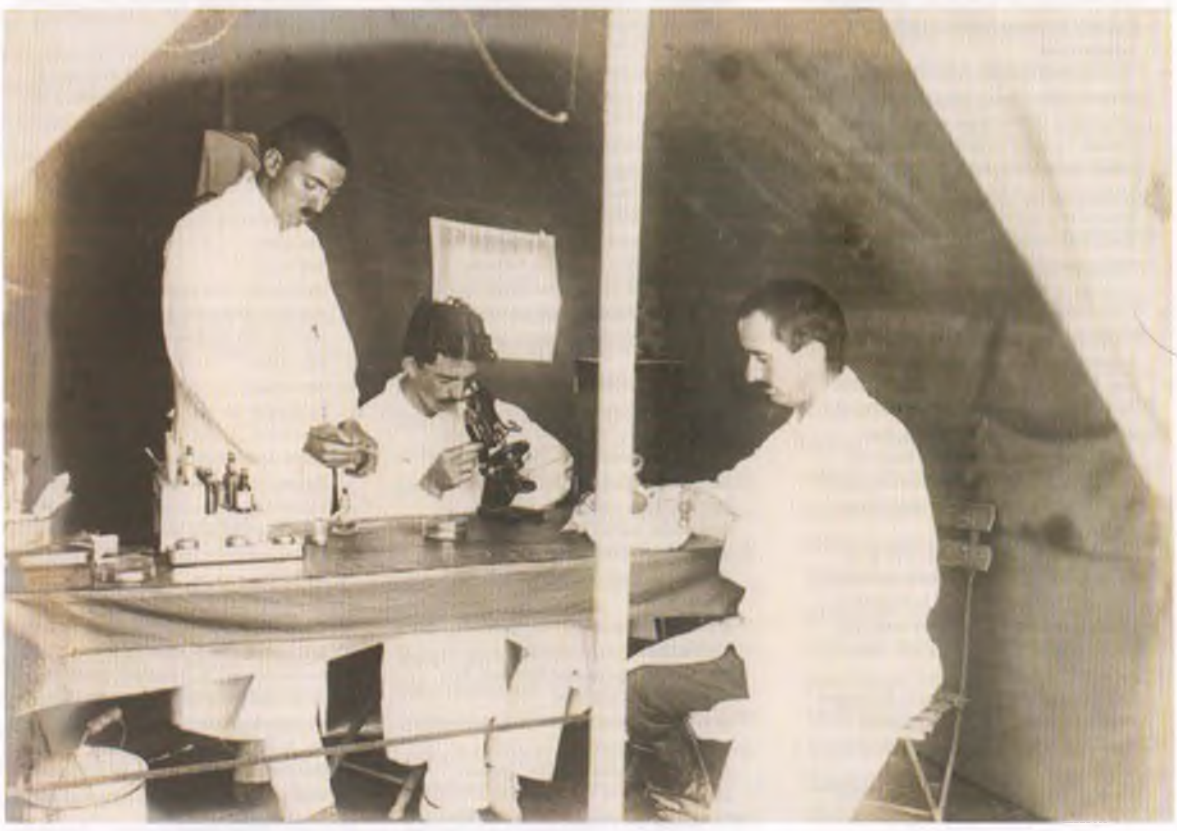
Türkiye'ye deneysel fizyolojinin esaslarını getiren Şakir Paşa'nın oğlu olan Âkif Şakir Şakar'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan cumhuriyete uzanan yaşamı Türkiye tıp tarihinin de önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Âkif Şakir Şakar'ın mücadelelerle geçen meslek hayatı Türkiye'de çocuk cerrahisi ve ortopedinin bağımsız ihtisas alanları olarak tanınmasını sağlamış ve ülkeye ilk modern ortopedi kliniğini kazandırmıştır.

Anılırken dirilip vecde gelen ortopedi,
Hoca hakkında sitayişle hemen şöyle dedi:
Ne zaman sen getirirsen dile, Âkif Şakar'ı
Bir değil bin oku rahmet, başın olsun yukarı

Ali Hadi Okan

Âkif Şakir Şakar (1888-1961), deneysel fizyolojinin temellerini atan ünlü bilgin Claude Bernard'ın (1813-1878) laboratuvarında fizyoloji ihtisası yapan ve Türkiye'ye deneysel fizyolojinin esaslarını getiren Şakir Paşa'nın (1849-1909) oğludur. Şakir Paşa, idealist bir insandı, saray ve çevresinden uzak durup muayenehane açmadı. Ömrünü kendi parasıyla Avrupa'dan getirttiği araç gereçlerle oluşturduğu mütevazı fizyoloji laboratuvarında deneylerle geçirdi.

Baba mesleğini seçen Âkif Şakir, İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ni askeri hekim olarak bitirdi (1910). Gülhane Askeri Tatbikat Mektebi'nde

1. Dünya Savaşı'nda Suriye cephesi. Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hafiretü'l-evcâ Hastanesi laboratuvar çadırında; (soldan) Dr. Ferit Cansever, Dr. Şafi ve Dr. Âkif Şakir beyler.

stajını tamamladıktan sonra Van Hastanesi operatör yardımcılığına atandı (1911). Ertesi yıl Viyana'ya gitti (1912). Viyana Tıp Fakültesi cerrahi kliniği ile von Eiselsberg Kliniği kazazedeler servisinde çalışarak mesleki bilgilerini geliştirdi (1912-1914).

GAZZE'DE ESARET

İstanbul'a döndüğünde Birinci Dünya Savaşı çıkınca, yüzbaşı rütbesiyle 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın (1872-1922) karargâh hekimi ve ikmal-i sıhhiye müşaviri Alman Prof. Dr. Mühlens'in muavinliğine atandı. Kanal harekâtı sırasında Sina çölünde cerrahlık yaptı. Diğer zamanlarda da Kudüs Hijyen Enstitüsü'nde sıtma, tifo, paratifo, tifüs, kolera gibi yörede sık görülen hastalıklar üzerinde araştırmalar yapan Dr. Peter Mühlens (1873-1943) ile birlikte çalıştı. Gazze'de 500 yataklı bir hastanenin operatörlüğünü yaptı. Şam Hastanesi'nde yaralıları tedavi ederken İngilizlere esir düştü. Vaktiyle Gazze'de tedavi edip hayatını kurtardığı yaralı esirlerden İngiliz Başbakanı Lord Stanley Baldwin'in (1867-1947) yeğeninin kendisine göndermiş olduğu teşekkür mektubu sayesinde serbest bırakıldı.

TIP FAKÜLTESİ'NDE MÜCADELELİ YILLAR

Savaş bitince İstanbul'a döndü ve Tıp Fakültesi cerrahi dersi müzakereci tabipliğine atandı (1919). Mütareke yıllarında cerrahi-i etfal (çocuk cerrahisi) ve ortopedi dersini veren Prof. Aime Mouchet'nin (1886-1941) tercümanı oldu ve onun Fransızca verdiği dersleri Türkçeye çevirmeye başladı. Sınavla ameliyat-ı cerrahiye ve cerrahi teknik dersi müderris muavini olunca (1922), Dr. Mouche poliklinik işini tamamen, nazari dersini de ara sıra Âkif Şakir Bey'e bırakmaya başladı. Bir anatomist olan Dr. Mouche, Müderrisler Meclisi'ne verdiği bir yazıyla ortopedi dersini kaldırttı ve yerine "kadavrada ameliyat-ı cerrahiye" dersini koydurttu (1925). Bu arada ortopedinin önemini kavramış olan Âkif Şakir ortopedi dersini okutmak için başvurdu ve haftada bir

Âkif Şakir Şakar, profesör cüppesiyle.

gün tek başına ortopedi polikliniğine devam etti.

Dr. Mühlens, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kudüs'te tanıştığı ve çalışmalarını beğendiği genç yüzbaşıyı unutmamıştı. Âkif Şakir'i Hamburg'a davet etti. Fakülteden aldığı izinle Eppendorf Hastanesi'nde Prof. Paul Sudeck'in 480 yataklı cerrahi servisinde, 50 yataklı bir pavyonun müstakil şefi olarak çalıştı (1927-1929). Özellikle kemik ve mafsal ameliyatlarıyla ilgilendi ve bu tür ameliyatlarda Prof. Paul Sudeck'i asiste etti (1927-1929). Prof. Kötzenberg'in idaresindeki ortopedi kliniğinde ortopedik ameliyatları öğrendi. Ayrıca; protezler, yapay organlar, alçılı cihazlar, çeşitli korseler ve diğer ortopedik cihazları da ihmal etmedi.

KAN VERENLER ZÜRRİYETTEN KESİLİR!...

İstanbul'a dönüşünde Tıp Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Süreyya Ali'nin (Kayacan) yardımıyla kendisine Haydarpaşa'daki kliniklerin arkasında vaktiyle karantina için kullanılan metruk bir tahta baraka verildi. Bu barakayı kendi bütçesinden de katkıda bulunarak temiz ve derli toplu bir servise dönüştürdü. Burada çocuk cerrahisi ve ortopedi dersi okutmaya, poliklinik yapmaya başladı (1930). O yıllarda İstanbul'un tanınmış fotoğrafçısı Foto Süreyya ile anlaşarak ortopedik vakaların ameliyattan önceki ve sonraki durumlarını filme çektiriyor ve derslerinde o günler için önemli bir yenilik olan, Almanya'da öğrendiği sinema ile eğitim yöntemini uyguluyordu. Almanya'dan getirttiği transfüzyon aletleriyle Kadri Raşit Paşa'nın (Anday) çocuk servisindeki hastalara kan vermeye başladı. Fakülte hademelerinin kan guruplarını tayin ederek donör listesi hazırladı. Böylece ilk kan nakillerini gerçekleştirdi. Fakat bazı kötü niyetli kişilerin, "kan verenler zürriyetten kesilir" yolunda propaganda yapmaları üzerine az kalsın hademelerden dayak yiyordu. Bu yüzden transfüzyondan vazgeçmek zorunda kaldı. Sinema ile eğitim yapması da tepki alınca ortopediye ayrılan baraka kapatıldı. Bu arada muallimliğe/profesörlüğe yükselen Âkif Şakir barakayı geri aldı (1932).

HAMİDİYE ETFAL HASTANESİ'NDE KÜÇÜK BİR KÜMES...

Üniversite Reformu'nda Prof. Malche çocuk cerrahisi kliniğini programdan kaldırınca Ankara'ya gidip Sıhhiye Vekili Refik Saydam ile görüşerek bu dersi yeniden programa koydurdu (1933). Reformun ardından kliniği Hamidiye Etfal Hastanesi'ne, dış kapının karşısındaki küçük ahşap bir barakaya taşındı. Bir yatakta iki hasta yatıyordu. Organ adaptasyonu ve rehabilitasyonu küçücük bir odada yapılmaya çalışılıyordu. Bütün bu olanaksızlıklar bilimsel çalışmaların, en yeni metotların uygulanmasına engel olamamıştı. Bu imkânsızlıklara rağmen Âkif Şakir Hoca üstün başarılarıyla ordinaryüslüğe yükseldi (1939).

Çocuk cerrahisi ve ortopedinin bağımsız bir ihtisas kolu olması yolundaki mücadelesine destek olacağı umuduyla, 27 Nisan 1939 günü Türk Ortopedi ve Travmatoloji Cemiyeti'ni kurdu.

Hamidiye Etfal Hastanesi'ndeki kliniğe doçent olarak atanan Münir Ahmet Sarpyener o günleri şöyle anlatıyor:

"Bizi hiç kimse tanımıyordu. Çocuk cerrahisi ve ortopedi ne imiş, hekimler tarafından bile bilinmezdi. Hele

cerrahlar bizi hiç beğenmezlerdi. Bazıları bizi diplomasız ve ehliyetsiz olarak çalışan kırık ve çıkıkçılardan aşağı görürlerdi. Polikliniğimize hiç kimse uğramazdı. Bizimle beraber çalışan iki hastabakıcı ile bir hademeden başka kimse yoktu. Odalarımız o kadar küçüktü ki içinde dönmemize imkân yoktu. Ameliyathane küçücük bir odadan ibaretti. Bütün klinik 10 yataklı bir koğuştan ibaretti ve rahmetli hocanın tabiri ile küçük bir kümesten başka bir şey değildi. Polikliniğe çıkmadan evvel bizimle beraber çalışan hademe ve hastabakıcılardan birisini hastanenin cerrahi polikliniğine göndererek muayene için bekleyen sakat, kırık çıkıklı hastaları ayartıp polikliniğimize ustalıkla getirtirdik. Yakın ilgi ve şefkat gördüklerinden hastalar bize yavaş yavaş ısınmaya başladılar. Altı ay geçmişti ki bizim poliklinik cerrahi polikliniğine nazaran daha kalabalıklaşmaya başladı. 10 yatak bize kifayet etmediğinden mecburen ayaktan bir çok hastaları tedavi ediyorduk."

ÇOCUK CERRAHİSİ VE ORTOPEDİ BAĞIMSIZ BİR İHTİSAS DALI OLUYOR

Ortopedi kliniği 1942'de Haseki Hastanesi'ndeki Nureddin Bey pavyonunun üst katına nakledildi. Türkiye'nin bu tek ortopedi kliniği bir koridor üzerindeki odalara sıkışmış 40 yataktan ibaretti. Hasta sayısı o kadar fazlaydı ki hepsini yatırmak mümkün olmuyordu. Ortopediye asistan da gelmiyordu çünkü bağımsız bir ihtisas dalı değildi.

Bu arada Âkif Şakir Şakar 1946 yılında Fransız Cerrahi Akademisi'ne üye kabul edildi. Bundan sonra bütün gücünü ortopedinin cerrahiden ayrılıp bağımsız bir ihtisas dalı olması yolunda harcadı. Çabaları boşa gitmedi ve nihayet ortopediyi bağımsız bir uzmanlık dalı olarak kabul ettirdi. 9 Ağustos 1947 tarih ve 6680 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanan 17. maddeyle, çocuk cerrahisi ve ortopedi resmen bağımsız bir ihtisas dalı oldu.

İLK MODERN ORTOPEDİ KLİNİĞİMİZ NASIL YAPILDI?

Şimdi sıra modern bir ortopedi kliniğine gelmişti. Dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile yaptığı görüşme

Hayat törpüsü...

Hayat törpüsü...

Akademik yaşamındaki zorlukları kendine has üslubuyla şöyle ifade etmişti.

"Ben enerjimin %85'ini şahsıma ve kliniğe yönelen çiftelere karşı harcadım. %15'i ile de ilim yaptım. Isırganı çok olan memleketlerde ilim adamı daima böyledir. Hayat törpüsü"

30 Nisan 1958, Not eden Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu

Ölümüne hasret...

1952 senesinde Çapa'daki yeni kliniğin temeli atılmış ve birinci kısmın temel betonu dökülmüştü. Eskiden asistan yatakhanesi, o sırada şantiye şefliği binası olarak kullanılan Fildişi apartmanının balkonundan bu durumu seyrederken hocamız Faust'tan bir parça okudu ve bizlere dönerek:

"-Goethe, Faust'ta (Bu kadar emekten sonra yeşerttiğim tohumun meyvesini yesem başka bir şey istemem) der. Ben de (Bu kliniğin bitimini ve açılışını görsem ve içinde bir gün çalışsam, ondan sonra ölsem de gözüm açık gitmez ve bu duruma girmiş bir şubeyi de artık kolay kolay yıkamazlar)" demişti. Bu sırada gözlerinden birkaç damla yaş sessizce aşağı kayıyordu.

Op. Dr. Hayri Tanaçan: "Hocam Ord. Prof. Dr. Âkif Şakir Şakar", *Ord. Prof. Dr. Âkif Şakir Şakar (1888-1961). V. Ölüm Yıldönümü Anma Töreni Hatırası*. İstanbul, 1967, s. 19-20.

Yeni ortopedi kliniği teşekkürü

Büyük çaba harcadığı modern ortopedi kliniğinin açılışından çok memnun olan Âkif Şakir Şakar, duygularını şöyle dile getirmişti: "Bu gaye için çalışmış, eziyet çekmiş, yıpranmış, tabir mazur görülsün 'martyrise olmuş' bir arkadaşınız sıfatile, haklı olarak gözlerimi yaşartacak kadar heyecan duyuyorum. Ortopedinin hazin ve acıklı vaziyetini düzeltmek üzere başladığım bu teşebbüsün bütün üniversite kliniklerinin yapılmasını sağlayan böyle mesut bir netice vermiş olmasından dolayı son derece bahtiyar bir insan olarak bugünkü iktidarın bütün erkânına ve sayın milletvekillerine, kliniklerin sosyal önemini takdir buyurarak inşaat sahasındaki gecekonduları süratle kaldırtmak suretiyle pavyonların bir an evvel inşasını temin buyuran muhterem valimize yalnız şahsen değil, iyileşmek üzere kliniğimize başvuracak sakatların namına da teşekkür eylemeği kutsal bir vazife bilirim."

Dr. Yanı Stamatyadis'in hazırladığı klinik açılış albümünden, 25 Temmuz 1955.

Tuhafiyeci dükkânı açacağım!!!

Âkif Şakir Şakar, bir sohbetinde güzelliklere özlemini esprili bir üslupla ifade etmişti; "Ben vazifemi yaptım. Çarpık bacaktan çarpık ayaktan, çıkık kalçadan bıktım. Biraz da güzel ayak, güzel bacak ve kol kalça ile meşgul olmak istiyorum. Naylon çoraplar, kadın külotları, iç bluzları satmak için bir tuhafiyeci dükkânı açacağım. Ortopedistler insanların çirkinlikleriyle uğraştıklarından ve çirkinlikleri güzelliğe tahvil ettiklerinden güzellikten çok iyi anlarlar."

30 Nisan 1958, not eden Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu

Ortopedi kliniğinin açılışında dönemin vali ve Belediye Reisi Fahrettin Kerim Gökay ile.

sonunda, Tıp Fakülteleri kliniklerinin yapılması için tahsisat ayrıldı. Bu sayede çocuk cerrahisi ve ortopedi kliniği ile psikiyatri kliniğinin temelleri atıldı. Âkif Şakir Bey kliniğin yapılışını şöyle dile getiriyor: "Bütün emelim bir klinik yapmaktı. 1952'de temeli atıldığında vazifemden artık çekilebilirim diye düşündüm. Tahsisatı başka yere harcarlar diye korktum. 1955'te bitince çekilecektim. İçi bomboştu, başka bir maksatla kullanırlar diye çekindim. Sonra proje alındı kurmaya başladım. Atölyesiz ortopedi kliniği bacaksız kolsuz insan gibidir. 1955'te 13.000 dolarlık transfer müsaadesi aldım fakat parayı ancak 1957'de transfer edebildim."

İstanbul Üniversitesi Ortopedi Kliniği beş katlı binasında güneş tedavisi için teraslarıyla, son sistemdeki ameliyathaneleri, alçı odaları, ortopedik cihaz imal atölyesi ve jimnastik salonuyla 25 Haziran 1955 günü hizmete girdi. Ama yine de pek çok eksikleri vardı. Bunları tamamlamak için 300.000 lira gibi o günün koşullarında epey yüksek bir meblağ gerekiyordu. Âkif Şakir Caddebostan'daki evini karşılık göstererek emekli oluncaya kadar yeni kliniğin eksiklerini tamamlamaya çalıştı. Yaş haddinden emekli olduğunda (1958) Memleket Hastaneleri, Numune Hastaneleri ve İşçi Sigortaları hastanelerinde açılan ortopedi servisleri de onun eseri sayılırdı ve hepsi de yetiştirdiği ortopedistlerle doluydu.

Çalışmalarını genellikle kırıklar, kemik ve mafsal tüberkülozu, bel kemiği bozuklukları, çocuk felci sekelleri tedavisi üzerinde yoğunlaştıran Âkif Şakir Şakir *Malul Çocuklarda Beden Terbiyesi* (İst., 1940) ve *İspor Faydaları Zararları ve Arızalarının Onartımı* (İst., 1943) kitaplarıyla spor-sağlık ilişkisini de ele almıştı.

Âkif Şakir Şakar, büyük zorluklarla Çapa'da kurduğu kliniğini o kadar seviyordu ki öldükten sonra bile uzağa gitmek istemedi. Çalışma arkadaşları ve asistanları mezarını sık sık ziyaret edebilsinler diye Edirnekapı'ya gömülmeyi vasiyet etti. Artık ne arkadaşları ne de asistanları var. Fakat o, İstanbul Tıp Fakültesi Ortopedi Kliniği'nin girişindeki büstü ile kliniğini koruyup kollamaya devam ediyor

KAYNAKLAR

Erden, Ali Fuad: *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*. İstanbul 2006.

Erden, Fethi: *Türk Hekimleri Biyografisi*. İstanbul 1948, 210-211.

Frik, Feridun: "Türkiye'de Ortopedinin Kurucusu Ord. Prof. Dr. Akif Şakir Şakar". *Dirim*, 9-10 (1958), 227-228.

Hohmann, G.: "Prof. Dr. Med. Akif Chakir Chakar, İstanbul, zum 70. Geburstag", *Sonderdruck aus Zeitschrift für Orthopadie und ihre Grenzgebiete*, 90. Band, 2. Heft, Seite 255-256, 1958 München.

Ord Prof. Dr. Akif Şakir Şakar". *Neşter*, 6, 3-4 (1962).

Ord. Prof. Dr. Akif Şakir Şakar (1888-1961) V. Ölum Yıldönümü Anma Töreni Hatıraları (Haz. B. N. Şehsuvaroğlu). İstanbul (1968).

Rıza Tahsin: *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*. İkinci Kitap. İstanbul 1330, 240.

Sarpyener, Münir Ahmet: "Dr. Akif Şakir Şakar", *Hekim ve İlaç*, 2 (1962), 21-23.

Şakar, Akif Şakir: "Professor Dr. Paul Sudeck", *Tıp Dünyası*, 109 (1937)'den ayrı baskı.

Şakar, Akif Şakir: "Profesör Hohmann Bu Yaşında", *İst. Tıp. Fak. Mec.*, 23, 1-2 (1960), 614-615.

Şehsuvaroğlu, Bedi N.: "Ord Prof. Dr. Akif Şakir Şakar", *İst. Tıp Fak. Mec.*, C. 22, S. 1 (1959)'dan ayrı baskı.

Yıldırım, Nuran: "Türkiye'de Ortopedinin Kurucusu Ord. Prof. Dr. Akif Şakir Şakar (1888-1961)", *Doktor*, S. 21 (Haziran-Temmuz 2004), 30-31.

OLIVIER BOUQUET'NİN KİTABI VESİLESİYLE

PADİŞAHIN PAŞALARI VE PROZOPOGRAFYA HAKKINDA

EDHEM ELDEM

Bouquet'nin çalışması uzunluğu, yoğunluğu, çetrefilliği, katmerli analizinin ortaya koyduğu zengin malzemesiyle faydalı bir kitap. Bir yanda tasvirci ve fetişist bir şekilde dar bir çerçevede belge kullanımıyla, diğer yanda iddialı genellemelerle teorik bir boyutu yakalama tutkusu arasında gidip gelen tarihçiliğimizde belge ile metodun, tasvir ile kuramın bir araya getirilmeye çalışıldığı bu tür çalışmaların eksikliği fazlasıyla hissedilirken, "Padişahın Paşaları", ilgi çekici ve cesaretlendirici bir çalışma olarak her türlü övgüyü hak etmektedir.

Darbeci paşa: Hüseyin Avni Paşa (1821-1876).

L'Orient illustré, 28 Mart 1874. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi

Bundan takriben iki sene evvel, Fransız araştırmacı Olivier Bouquet'nin 2004 senesinde Paris'teki École des Hautes Études en Sciences Sociales'da başarıyla savunduğu tezinin kitaplaşmış hali Leiden'daki Brill yayınevinden çıkmıştı. Uzun müddettir bu çalışmayı bir şekilde tanıtmak ve bu fırsatla da geç dönem Osmanlı tarihçiliğine getirdiği katkı ve yenilikleri ortaya koyarak daha geniş bir bağlamda ele almak istiyordum. Biraz işlerimin çokluğu, biraz tembelliğim, biraz da kitabın Türkçe tercümesinin çıkmasını bekleme meylinden dolayı bu işi büyük ölçüde ihmal etmiş oldum. Tercümenin İş Bankası yayınlarından en iyi ihtimalle gelecek sene ortalarında çıkacağını öğrendiğimden, artık daha fazla gecikmeden bu niyetimi gerçekleştirmeye karar verdim.

Bouquet'nin eserinin iki seviyeli ve uzunca bir başlığı var: *Les pachas du sultan. Essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*. İş Bankası'nın niyetinin ne olacağını bilememem, ama aklıma gelen en uygun tercüme, "Padişahın Paşaları. Osmanlı Devlet Ricali Üzerine Bir Deneme" olabilir. Gerçi Fransız

geleneğine has olan *essai* (deneme) lafzının Türkçede ne kadar manidar ve gerekli olduğu tartışılabilir; keza "*agents supérieurs de l'État ottoman*" ifadesinin tam tercümesinin "Osmanlı Devleti'nin üst düzey görevlileri/yetkilileri" olduğu da iddia edilebilir. Birincisinde ısrarlı değilim, fakat ikincisi konusunda "rical-i devlet" veya "devlet ricali" şeklindeki Osmanlı tabirinin kitabın kapsamını gayet iyi ifade ettiği kanısındayım.

Tercümesi ne olursa olsun, kitabın neyi amaçladığını anlamak zor olmasa gerek: Tanzimat ile İkinci Meşrutiyet arasındaki dönem boyunca "paşa" unvanını taşıyan Osmanlı yöneticilerinin bir grup olarak incelenmesi. Bu tür çalışmalara Türkçede verilmiş veya uydurulmuş bir ad olmadığından, genellikle Fransızca *prosopographie* teriminden türetilmiş olarak "prosopografi", "prozopografi", veya "prozopografya" gibi barbarizmler kullanmak zorunda kalıyoruz. Şahsen ben bunların sonuncusunu, yani prozopografya tabirini kullanmayı tercih ediyorum; ancak kullanılan tabir ne olursa olsun, asıl önemli olan ve bu yazıyı kaleme almama da vesile olan, prozopografyanın Osmanlı tarihçiliğindeki yerini tespit etmeye çalışmaktır.

Abdülhamid'in baş paşası: "Küçük" Said Paşa (1838-1914), nam-ı diğer Şapur Çelebi.

Kartpostal: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi.

Hemen söylemeliyim ki tarihçiliğimizde prozopografya son derecede az gelişmiş durumdadır. Bu alanı tarif edecek bir tabir üzerinde kesinleşmiş bir mutabakat olmaması da bunun herhalde en açık göstergesidir. Pek tabii olarak bunu iddia etmeden önce prozopografyanın tam olarak ne anlama geldiği konusunda bir mutabakat gerekir. En geniş anlamıyla prozopografya, genellikle meslek veya konum itibariyle tutarlı bir şekilde tanımlanabilen kişilerden oluşan bir grubun incelenmesini amaçlar. Aslında asgari zemin olarak bu tanımı aldığımız takdirde, yani prozopografyayı aynı mesleğe mensup kişilerin, biyografyaların toplamı olarak gördüğümüz takdirde, tarihçiliğimizde birçok prozopografya örneklerine rastlanacağı gibi, Osmanlı kaynaklarının arasında da onlarca prozopografik nitelikli eserin varlığına işaret etmek mümkün olur. Şuara tezkireleri, *Şakayık-ı Numaniye* ve zeyilleri, *Hadikatü'l-Vüzera*'lar, *Sefinetü'l-Vüzera*'lar, hatta Mehmed Süreyya Bey'in *Sicill-i Osmani*'si veya Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* gibi eserler bunların tipik örnekleridir. Daha geç dönemlerde ise muhtelif kişiler tarafından çok sayıda ve çok çeşitli gruplar üzerine yapılmış araştırmalar da saymakla bitmez: Sadrazamları, askerleri, edebiyatçıları, gazetecileri, parti mensuplarını, okul mezunlarını, banka çalışanlarını, ressamları, fotoğrafçıları, hattatları, işadamlarını, şehreminlerini inceleyen, daha doğrusu bu gruplara mensup kişilerin biyografyalarını -eski tabiriyle tercümelerini veya tercüme-i hallerini- bir araya getiren irili ufaklı yüzlerce eserden bahsetmek mümkündür. Bunlara bir de ülkemizdeki baskın hemşerilik hislerine hitap eden "Meşhur Bilmemnereliler" formatındaki incelemeler de eklenecek olursa bu rakam daha da artacaktır.

Ancak mesele şu ki bu sınırlar içinde tanımlanan "geleneksel" prozopografya bugün dünya tarihçiliğinde ancak bir tür "ham" birikim olarak ele alınmaktadır. Gerçek prozopografya, bir tercüme mecmuasının, yani biyografyalar silsilesinin çok ötesinde yer almaktadır. Kişi biyografyaları prozopografyanın olmazsa olmaz bir girdisini oluşturuyorsa da, bütünü bu parçaların toplamından çok farklıdır,

Karikatür: Sinan Kuneralp koleksiyonu.

Kitabın amacı belli: Tanzimat ile II. Meşrutiyet arasındaki dönem boyunca "paşa" unvanını taşıyan Osmanlı yöneticilerinin bir grup olarak incelenmesi. Bu tür çalışmalara Türkçede verilmiş veya uydurulmuş bir ad olmadığından, genellikle Fransızca **prosopographie** *teriminden türetilmiş olarak "prosopografi", "prozopografi", veya "prozopografya" gibi barbarizmler kullanmak zorunda kalıyoruz.*

İğrenç paşa. Michael'in karikatürü.

L'Assiette au beurre, 72, 16 Ağustos 1902, s. 1201. Yazarın koleksiyonu.

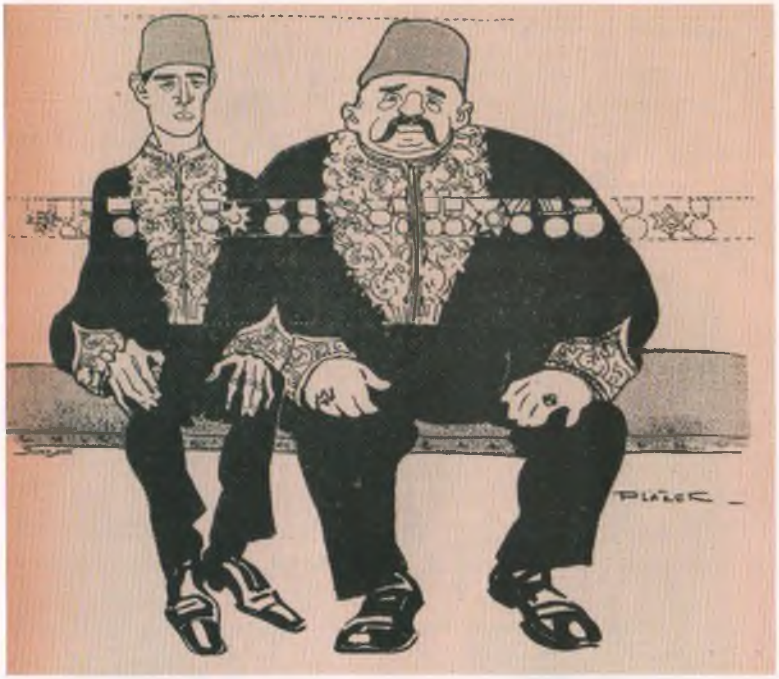
zira söz konusu grubun niteliğini, dinamiklerini, evrimini, değişimini veya incelemeye değer bulunabilecek herhangi bir özelliğini analitik bir şekilde ele almak esastır. Bu anlamda, her ne kadar prozopografya ile biyografya arasında çok sıkı bir ilişki varsa da, aslında biyografyanın, özellikle bizde anlaşıldığı şekliyle, bazı temel özelliklerinin prozopografyaya ters düştüğünü, hatta bir ölçüde zarar verdiğini söylemek mümkündür. Gerçekten de biyografya genellikle şu veya bu şekilde "meşhur" kabul edilen kişilerin üzerinde odaklanmaya meyilli olduğundan, çoğu zaman bu meylinden menkul olarak kişiyi gruptan, özeli genelden, istisnayı ortalamadan daha fazla önemsemek gibi bir özelliğe sahiptir. Hele biyografyanın methiye ile yerme arasında gidip gelerek bir türlü nesnellik kazanamadığı Osmanlı ve Türk geleneğinde gerçek manada prozopografik çalışmaların ortaya çıkmasındaki zorluk, hatta imkânsızlık daha kolay anlaşılacaktır. Prozopografyanın ortaya çıkmasına biyografyaya olan merak "aşağıdan" ne kadar mani oluyorsa, "yukarıdan" da kurumsal tarih geleneğinin kuvveti o kadar etkili olmakta. "Kapıkulu Ocakları", "Bahriye Teşkilatı", "Yeniçeriler" gibi kurumsal başlıklar altında toplanmış onlarca eser günümüze kadar devam etmiş olan bu geleneğin örneklerindendir. Bu anlamda, kişi ile kurum arasında sıkışıp kalan prozopografya alanı genellikle ya ihmal edilmiş ya da çok üstünkörü ve yüzeysel bir şekilde ele alınmış oluyor. Oysa bir sistemi anlamak için kişilerin özelinde veya kurumların genelinde kaybolmadan, mümkün olduğunca temsil edici ve tutarlı bir veri tabanına dayanarak o sistemin içinde yer alan kişilere toplu olarak bakabilmenin, tabir caizse bu kişilerin "profilini" incelemenin tarih birikimimize ve anlayışımıza sonsuz faydaları dokunabileceğini unutmamak gerekir.

Yanlış anlaşılmak istemem. Mesele biyografya veya kurumsal tarihi bir kenara bırakıp herkesin kendini prozopografyaya vermesi tabii ki değil. Ayrıca analitik prozopografyaya yönelmiş veya en azından bu alandan istifade etmiş olan birçok tarihçi ve araştırmacının isimlerini burada zikretmek de gereklidir. Enderun üzerine Metin Kunt, Tanzimat hariciyesi ve genel olarak bürokrasiyle ilgili Norman Itzkowitz, Carter Vaughn Findley ve Sinan Kuneralp, harem konusunda Leslie Peirce, ulema ve aileleri hususunda Richard Cooper Repp, David Kushner, Madeline Zilfi ve Nathalie Clayer, Mısır ileri gelen aileleri ve haremağaları ile ilgili Jane Hathaway gibi isimleri hatırlatmak yerinde olacaktır. Dikkat çekici ama pek de şaşırtıcı olmayan bir olgu da yukarıda zikredilen prozopografik çalışmaların genellikle "kalburüstü" denebilecek gruplarla ilgili oluşudur. Sözgelimi, İstanbul manavları veya Osmanlı kasapları gibi çok daha mütevazı profillere sahip gruplar hakkında sosyoekonomik araştırmalar bulunabiliyorsa da, bunların arasında prozopografik yöntemlere dayananlarına rastlamak pek mümkün değildir. Benim Osmanlı Bankası müşterileriyle ilgili yapmış olduğum birkaç araştırmanın sınırlı kapsamı ise bu kategoriye gerçek bir katkı olarak sayılmalarına imkân veremeyecek derecede dardır. Gene de göze çarpan şudur ki, prozopografyaya "yerli" tarihçilik camiasında pek sınırlı bir ilgi duyulmakta, hâlâ makro (kurum) ve mikro (kişi) seviyelerindeki araştırmalara daha fazla itibar edilmektedir. Bundan birkaç sene evvel Christoph Herzog'un bu alanda işbirliğini teşvik etmek için vermiş olduğu gayretin büyük ölçüde sonuçsuz kalmış olmasını bu genel ilgisizliğe bağlamak mümkün olsa gerek.

Bu yüzdendir ki Olivier Bouquet'nin *Padişahın Paşaları*, "damardan" bir prozopografya çalışması olması hasebiyle özel bir anlam ve önem taşımakta, bu alanda yapılabilecekler ve kazanılabilecekler konusunda fikir vermek açısından mükemmel bir örnek oluşturmaktadır. Bouquet'nin bu araştırmasının dayanağını, birçok kimsenin varlığını bildiği, birkaç kişinin belirli kişileri takip etmek için kullandığı ama sistematik bir şekilde kimsenin pek ilişmediği Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin meşhur Sicill-i Ahval Komisyonu serisindeki yak-

laşık 52 000 dosyadan seçilmiş 282 paşa dosyası oluşturuyor. Burada Bouquet'nin 600 küsur sayfalık kitabını özetlemeye kalkışmayacağım kesindir; buradaki maksat daha çok yazarın kullandığı metodu ve sorduğu soruları tartışıp bu yaklaşımın Osmanlı tarih araştırmalarına olası katkılarını ortaya koymaktır.

Hiçbir metot mükemmel değildir ama Bouquet'nin Sicill-i Ahval'e dayandırılmış araştırması metodoloji açısından son derecede sağlam bir zemine oturuyor. 52 000 dosyanın içinde kaç paşa olduğu tam bilinmezken, bunların askeri kariyere mensup olanlarının dosyalarını başka yerde aramak gerekirken, kullanılan sicil örneklerinin ne dereceye kadar eksik veya

"Durub-ı Emsal-i Osmaniyeden: (Osmanlı atasözlerinden) Atbaşı Beraber. Kayınpeder ve Damad".

Kalem, 47, 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, s. 3. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi.

Bouquet her ne kadar 1909 sonrasına sadece bir sonsöz niyetiyle eğiliyorsa da ve bunu yaparken cumhuriyetin ve özellikle "paşaların sonuncusu" Mustafa Kemal Paşa'nın bir dönemi ne kadar kesin bir şekilde geride bıraktığının üzerinde duruyorsa da, bu değişimin daha II. Meşrutiyet ile birlikte ilk ama bir o kadar da çarpıcı emarelerini görmek mümkün.

tahrifata uğramış olabilecekleri aşikârken pek tabii olarak 282 dosyanın temsil gücü tartışmaya açıktır ve yazarın kendisi de bunu teslim etmektedir. Ancak diğer taraftan bu konuda yapılan bu çalışmanın bir ilk olmasının getirdiği riskler bir yana, Bouquet, belgelerin eksikliklerinin getirebileceği sakıncaları azaltmanın yollarını bilen bir sosyal bilimci ve tarihçi. Dolayısıyla kullandığı örneklemden çok, sorduğu sorular ve ortaya çıkardığı sorunsallar üzerinde durmak gerekir. Sorulabilecek soruların eninde sonunda belli olduğunu söylemek de mümkün, ama büyük ölçüde haksızlık olur, çünkü Bouquet bu soruları ciddi olarak soran ilk kişi. Paşa kimdir, kimlerdendir, nasıl eğitim almıştır, hangi lisanları konuşur, kariyeri ne zaman başlar, nereden başlar, ne kadar hareketlidir, Osmanlı topraklarında ne kadar dolaşır, ne kadar zamanda bu payeye yükselmeyi başarmıştır, başarısını ailesine mi marifetine mi borçludur..?

Tabii ki Bouquet'nin tek bir paşa profili çıkarmak, üç yüze yakın vakayı ortalamalara indirgemek gibi bir amacı yok. Fakat her paşanın kendine göre farklı bir yetiştiriliş ve yükseliş tarzı, farklı bir başarı (veya başarısızlık) öyküsü varsa da, bazı ilginç ve tutarlı "trend"lerin varlığına işaret etmek mümkün. Her şeyden önce, kitaba konu olan Tanzimat ve Abdülhamid dönemi paşalarının gerçekten de yeni ve kendi içinde tutarlılık arz eden bir grup oluşturmuş oldukları dikkat çekiyor. Bu tutarlılığı sadece görev ve iktidar paylaşımında değil, sosyal ortak paydalarda da aramak gerekiyor. Askeri ve mülki kariyerler arasında olduğu varsayılan ayrımın ise pek o kadar keskin olmadığı, iki kanat arasında gidip gelmeler, geçirgenlikler olduğu anlaşılıyor. İtibarlı, ayrıcalıklı bir elitin karşısında olunduğu, bu grubun mensuplarının da kendilerini bu şekilde gördükleri ortada. Elitin içinde daha ayrıcalıklı olanlar da var; özellikle vezir rütbesini kazanmış olanlar grubun bir tür kremasını oluşturuyor.

Bu ayrıcalıklı grubun bazı aristokratik yönelimleri olması şaşırtıcı olmasa gerek. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde baskın bir meritokratik söylem mevcutsa da, Bouquet'nin araştırması kendi kendine paşalığa yükselen kişilerin azlığına dikkat çekiyor. Çoğunlukla "iyi" bir aileye mensup olan paşaların birçoğu zaten paşazade, yani babalarının izlerinden yürüyor. Bunun sistematik bir kayırma meyline işaret ettiğine hükmetmek de yanlış olur. Yazarın gösterdiği üzere paşalar mevkilerini sadece doğuşlarına değil, eğitim, tecrübe ve iş üzerindeyken sergiledikleri kabiliyet ve başarılara da borçlular. Gerçi eğitim faktörünü de fazla gözümüzde büyütmememiz gerekir; çoğu paşanın geleneksel ve sınırlı bir eğitimden geçtiğini, tecrübesinin büyük bir kısmını da meslege girdikten sonra kazandığını anlıyoruz. Yurt

Bir paşanın yükselişi ve düşüşü. "Bir Sergüzeşt".

Kalem, 49, 6 Ağustos 1325/ 19 Ağustos 1909, s. 45.

1. — "Hah! Piyango çıktı [Meşveret gazetesi bulur]!
2. — "Efendim sadağat... Yıldız'a arz et müsteacil."
3. — "Mabeynci: Efendimiz pek memnun oldular."
4. — "*Malumat*'da tab olunmak üzere Tahir Beyefendi'ye. [*Malumat*'ın sahibi Baba Tahir]"
5. — "Acaba bu huzursuzluğu arz etsem Sadrazam olabilir miyim?"
6. — ...
7. — "*Küllü şeyin yercilu illâ aslihu* [Her şey aslına döner].

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi.

dışında eğitim görenler, yabancı lisana aşinalığın ötesinde hâkim olanlar da bir azınlık. Şark lisanları -Arapça ve Farsça- genellikle gayet sınırlı bir düzeyde kalmakta, "yerel" lisanlar ise ya etnik köken sebebiyle ya da mesleki tayinleri takip ederek öğrenilmekte ve daha çok pratik (konuşma) seviyesinde kalmakta.

Bütün bu özellikler ve ayrıcalıklarla 19. yüzyıl paşası tam manasıyla bir Osmanlı, hatta -özellikle padişaha sadakat açısından- Osmanlıların en mükemmeli konumunda. Zorlukları olan bir kariyerin ilk aşamalarını hem kendi meziyetleri, hem etraftan alabildiği destekler sayesinde geçtikten sonra artık padişahın sadık ve ayrıcalıklı bir kulu olarak hayatının devamını büyük ölçüde garantilemiş oluyor. Bazı uç örnekler dışında bu devlet görevlilerinin çoğu İstanbul üzerinde yoğunlaşan, ama Memalik-i Mahrusa'nın dört bir yanına uzanarak çok yol kat ettirebilen bir hizmet ve iktidar ağının birer parçası haline geliyorlar. Ölümlerine, hatta bazen ölümlerinden sonrasına kadar uzanan itibar, güç ve maddi gelire dayalı kariyerlerini Bouquet'nin kaleminden okudukça insan 1909 senesinin ne denli önemli bir kesinti noktası olduğunu bir kez daha hatırlıyor. Yazar her ne kadar 1909 sonrasına sadece bir sonsöz niyetiyle eğiliyorsa da ve bunu yaparken cumhuriyetin ve özellikle "paşaların sonuncusu" Mustafa Kemal Paşa'nın bir dönemi ne kadar kesin bir şekilde geride bıraktığının üzerinde duruyorsa da, bu değişimin daha İkinci Meşrutiyet ile birlikte ilk ama bir o kadar da çarpıcı emarelerini görmek mümkün. Jön Türkler her ne kadar devr-i sabıkın bazı paşalarını muhafaza etmeye özen göstermişlerse de, aslında artık yeni rejimin ve yeni dönemin paşaları tamamen farklı bir profile sahipler. Çoğu hiçten var olmuş, askeri mekteplerde "halk çocuğu" olarak eğitim görmüş, genellikle askeri tarafı ağır basan, devlet adamı olmaktan çok lider ve siyasetçi olmayı arzulayan, hızlı ve parlak bir şekilde yükselen yeni türden bir paşa doğmuştur artık. Bu anlamda "paşa" unvanını yasakladıktan sonra bile paşalığı sadece askeri bir mevki olarak gören Türkiye Cumhuriyeti'ne hâkim olacak olan görüşün ilk tezahürleridir bu. Tanzimatın yarattığı, Abdülhamid'in hem dizginleyerek hem pohpohlayarak kullandığı eski Osmanlı paşası artık tarihe karışmak üzeredir. Ondan geriye de Avrupa'da zaten mevcut olan ama Osmanlı topraklarında asıl Meşrutiyetle birlikte iyice klişeleşen iğrenç, rüşvetçi, işbirlikçi, tembel vs. paşa imajı doğacaktır.

Olivier Bouquet'nin çalışması buradaki birkaç satırlık bir makaleyle hakkı verilecek cinsten değildir. Uzunluğu, yoğunluğu, çetrefilliği, katmerli analizinin ortaya koyduğu zengin malzemeyi bu dönemle ilgilenenlerin okumasında sonsuz fayda var. Daha önce de dediğim gibi, bir ilk olması hasebiyle, bu kitap meseleye bir nokta koymaktan çok birçok yeni tartışmayı ve araştırmayı tetikleyebilecek niteliktedir. Bütün mesele, Olivier Bouquet'nin bu işi gerçekleştirmek için sarf ettiği gayretin, veri tabanını oluşturmak için üstlendiği hamaliyenin, bu malzemeden manidar bazı sonuçlar çıkarmak için giriştiği yöntem arayışının başkalarına da ilham vermesi olacaktır. Bir yanda tasvirci ve fetişist bir şekilde dar bir çerçevede belge kullanımıyla, diğer yanda ise son derecede iddialı genellemelerle teorik bir boyutu yakalama tutkusu arasında gidip gelen tarihçiliğimizde belge ile metodun, tasvir ile kuramın bir araya getirilmeye çalışıldığı bu tür çalışmaların eksikliği fazlasıyla hissedilirken, *Padişahın paşaları* ilgi çekici olduğu kadar cesaretlendirici bir çalışma olarak her türlü övgüyü hak etmektedir.

Mübadeleden sonra

NİKOS SİGALAS VE LISA MONTMAYEUR (IFEA)

Önceleri mübadele Türk ve Yunan uluslarının oluşumlarının tamamlanmasına doğru atılan bir adım olarak algılanmıştı. Öte yandan, mübadele konulu ilk çalışmalar konunun hukuki ve diplomatik boyutlarıyla sınırlı kaldı. Bu nedenle bu büyük göç hareketi her iki ülkede de uzun yıllar sosyal tarihin ilgi alanı dışında kaldı. Türkiye'de bu yaklaşım yirmi yıldan bu yana Anadolu'nun iktisadi ve toplumsal tarihinde mübadeleyi şiddetli bir kopma olarak gören yeni bir tarihyazımı akımı tarafından tırnak içine alındı. Bu akıma koşut olarak, mübadeleyi ülkenin toplumsal belleğinde bir travma olarak yorumlayan ve mübadillerin karartılmış belleğini yeniden oluşturmaya çabalayan edebiyat ürünleri ve dernekler ortaya çıktı. Sonuçta, son yirmi yılda mübadele, tarih ve mübadeleyi yaşayan halklar arasında derin bir kopuklukla damgalanmış olağanüstü bir olay şeklinde yeniden kurgulandı.

Bu dosyada mübadele ne hukuksal ne de diplomatik boyutuyla ele alınmakta; buna karşılık daha çok mübadelenin ilgili toplumlar ve ülkelerde sosyopolitik ve kültürel alanlarda yarattığı sayısız değişimler üzerinde durulmaktadır. Mübadillerin yerleştirilmesiyle birlikte ortaya çıkan bu etkilerin uzantıları her iki ülkenin çağdaş tarihinde görülmeye hâlâ devam etmektedir. Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nde (IFEA) geçen yıldan bu yana düzenlediğimiz seminer dizisi, değişimlerin artzamanlı çerçevesi olarak mübadelenin bu boyutuna, çağdaş Türk ve Yunan toplumları üzerindeki etkilerinin sürekliliğine odaklanmıştır. Başka bir deyişle, seminerlerin amacı mübadeleyi göçler tarihi çerçevesinde ele alarak bu olguyu her iki ülkenin yalnızca siyasal değil aynı zamanda toplumsal tarihlerine de eklemlemek amacını taşımaktadır. Elinizdeki dosyadaki yazılar bu seminerler çerçevesinde yapılan sunumlardan kaynaklanmaktadır.

Toplumsal Tarih'in bu sayısında sunulan çalışmalar, bu çok geniş konunun tüm yanlarını kapsayamamakla beraber bazı önemli boyutları ortaya koymaktadır. Birinci boyut, her iki ülkede de yaşanmış olan, toplumun bazı sınıflarının siyasileşmesinde mübadelenin etkilerinden ibarettir: Seçmenlerin tutumları ve siyasi yandaş oluşumları, emekçi durumuna geçiş, sendikal tecrübenin yayılması gibi konulara yer verilmektedir. İkincisi, mübadillerin mesleki grupları, lümpen proletaryanın oluşumu, mübadillerde suçluluk ve fuhuş gibi mübadelenin sosyoekonomik bazı etkileri üzerinedir. Üçüncüsü ise kültür aktarımı ve kimlik stratejileri gibi mübadelenin kültürel boyutlarını kapsıyor.

Haris Teodorelis-Rigas, rembetiko şarkılarından yola çıkarak Pire'deki lümpen proletaryanın oluşumunda ve lümpen proleterlerin hayat tarzlarında mübadelenin etkisini sorguluyor. Tutku Vardağlı ise Selanik vilayetinden gelen tütün işçileri ile birlikte Türkiye'ye göç etmiş sendikal tecrübenin gelişimini ele alıyor. Mehmet Ö. Alkan Terakki Okullarının Selanik'ten İstanbul'a göçünü incelerken, mübadelenin insanlarla birlikte kurumlara olan etkisini, Balkan Harbi'yle başlayan ve 1923'ten ötesine uzanan geniş bir göç/entegrasyon sürecinin çerçevesine oturtuyor. Sonuçta ise Samim Akgönül, mübadil Türklerin soyadı seçme stratejilerini incelerken, Türkleştirme süreci içinde yaşanan yerleştirme ve entegrasyon zorluklarını sorguluyor.

Mübadelenin diğer önemli hususlarından bazılarını ne yazık ki bu dosyada inceleme fırsatını bulamıyoruz. Mübadelenin kentleşme açısından incelenmesi, mübadiller ve yerli halk arasında yaşanan sosyopolitik çatışmalar, mübadelenin kurumsal boyutları ve kapsadığı farklı bellek biçimleri de bu konuda daha derin inceleme yapmak istediğimiz noktalar arasındadır. Diğer taraftan, seminerlerimizde yerel düzeyde sosyopolitik etkiler üzerine araştırmalara da yer vermeyi öngörüyoruz. Çünkü mübadiller bir tek grup oluşturmuyorlar, aksine, gelinen ve yerleşilen yere göre özellikleri değişen birçok altgrubun varlığı söz konusu. Kanımızca mübadeleye tabi olan farklı göçmen gruplarının tarihi, yerleşim yerlerinde bulunan ve gerek kimliklerini, gerekse ulusal topluma uyumlarının yönünü etkileyen diğer "çoğunluk" veya "azınlık" grupların tarihiyle ilişkilendirilmelidir. Son olarak diyebiliriz ki, gerçekleştirdiğimiz çalışmalar henüz söz konusu iki ülke arasındaki büyük göçün tarihini karşılaştırabilmemiz için yeterli değildir. Bu yılki seminer programımız, bu eksiklikleri tamamlama yönünde şekillenecektir.

MARJİNALLEŞME SESLERİ

REMBETİKO ŞARKILARI ÜZERİNDEN MÜBADELE DENEYİMİNİN YUNANİSTAN'DAKİ YÖNLERİ*

HARİS THEODORELİS-RİGAS

Büyük mübadeleyle birlikte, Yunanistan Anadolu'dan ve doğu Trakya'dan gelen bir milyonun üzerinde Ortodoks mübadilin Yunan toplumuna entegrasyonu sorunuyla karşı karşıya kaldı. Yunan tarihyazımında bu entegrasyon süreci bir başarı hikâyesi olarak Yunan ulusalcılığının temellerinden birini oluşturmaktadır. Halbuki bu başarı hikâyesi anlatısının arkasında, yeni geldikleri topraklarda yaşam mücadelesi veren yüz binlerce insanın trajedisi yatmaktadır. Rembetiko şarkıları Yunan toplumunun kıyısında tutunmaya çalışan bu mübadillerin seslerini günümüze ulaştıran en canlı belgelerdir.

Pire'nin Meşhur Dörtlüsü (soldan sağa): Ayvalık doğumlu Stratos Payumcu, Markos Vamvakaris, Yorgos Batis ve İzmir doğumlu Anestos Deliyas.

ÇEVİREN: EMEK YILDIZ

1922 yılının son aylarında Yunan Krallığı belki de tarihinin en büyük krizini geçirdi. On yıl süren ve mali açıdan zahmetli bir silahlı çatışmanın, birbirini izleyen dış borçların ve Anadolu'daki ezici mağlubiyetin ardından Yunan hükümeti yeni bir zorlukla, Anadolu'dan ve Doğu Trakya'dan gelen 1.069.957 Ortodoks mübadilin kabulü ve kademeli olarak entegrasyonuyla karşı karşıya kaldı. Yunan hükümeti büyük buhrandan ve resmi bir iflas deklarasyonundan (1932) on

Yunan meclisinin bahçesine geçici olarak yerleşmiş mübadiller.

yıl kadar önce Milletler Cemiyeti'ne umutsuz bir yardım çağrısında bulundu. Bu nedenle, bu muazzam yoksul ve dilsel olarak melez nüfusun entegrasyonunun Yunan tarihyazımı tarafından "insanüstü bir başarı" veya "Yunan toplumunun 20. yüzyıldaki en büyük başarısı"[1] olarak övülmesi şaşırtıcı değildir. Mübadil nüfusun entegrasyonunu başarı öyküsü olarak görme arayışının belirli ideolojik temellere dayandığı söylenebilir. Mübadillik (*Refugism*)/(*Prosfiyismos*) kavramı, Yunan egemen çevrelerinin ve entelijensiyasının mübadele deneyimiyle başa çıkma çabalarında ideolojik varsayımlarının bütünü olarak son dönemde ileri sürülmüştür. Bu suretle Kitromilidis (2006: 40-2) mübadilliğin işleyişinin ana hatlarını üç düzeyde çizer. İlk olarak, etnolojik terimlerle ifade edilecek olursa, Rum mübadiller "esaret altındaki kardeşler", yeni yuvalarında "Helenizmin gardiyanları" rolünü oynamaları için atalarının topraklarından çıkarılan Yunanlılar olarak görülüyorlardı. Bu, yakın zamanda ele geçirilen ve etnik olarak muğlak bölgeler olan Makedonya ve Trakya'da etnik homojenliği sağlamak için gerekli görülüyordu. İkincisi, iktisadi bağlamda mübadillik, mübadilleri iktisadi yapının hem alt hem de üst uçlarında Yunan iktisadi kalkınmasının arkasındaki "itici güç" olarak, yeni teknik becerilerle girişimciliğin Yunan ekonomisine getirilmesiyle de ucuz iş gücü olarak resmetmeyi seçti. Kültürel düzeyde ise mübadillik, mübadele kökenli sanatçıların, Nobel ödüllü George Seferis, İlias Venezis, Dido Sotiriou, Kosmas Politis ve diğerlerinin Yunan kültürel üretiminin yeniden canlandırılmasında oynadıkları olağanüstü rolü akla getirmektedir (Kitromilidis, 2006: 40-41). Mübadelenin başarı öyküsü olarak görüldüğü bu ideoloji yüklü algının kesitleri mübadele kavramı üzerine yapılan Yunan çalışmalarında açıktır.[2]

Genellikle mübadillerin kendilerinin yazıp söylediği, "rembetiko" olarak bilinen şehir şarkıları ailesi bize tamamen başka bir öykü anlatır. Onların öyküsü, elitlerin anlattığı başarılı bütünleşme öyküsünün aksine, toplumsal tabanın anlattığı bir marjinalleşme öyküsüdür. Son dönemde rembetikoya toplumsal tarih açısından değerli bir birincil kaynak gözüyle yapılan okumaları ve Polonyalı tarihçi Bronislav Geremek'in çalışmalarındaki[4] "marjinalizasyon" kavramını temel alan bu makale, yaşanmış mübadele deneyimine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Rembetiko şarkıları vasıfsız, yarı zamanlı işçiler, kent yoksulları ve toplumun alt kesimleri gibi marjinal grupların kendi adlarına konuşma, kişisel ve müşterek öykülerini aracı olmadan anlatabilme imkânı olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç, aşırı yoksullukları, fiziki çevreleri ve güç yapısıyla olan ilişkileri, umutları ve korkularına dair zengin bir bilgi birikimidir. Burada sunulan çalışmada, rembetiko şarkılarının açıklamalı antolojisi sekiz tema üzerine kuruludur: Göç, Dışlayan Coğrafya, Yan-ekonomi, Fuhuş, Uyuşturucu, Oryantalizm, Polis ve Hapishaneler, Siyaset.

REMBETİKO HAKKINDA

Rembetiko müziğinin tanımları ve soyağaçları açık olmaktan veya evrensel olarak kabul görmekten uzaktır. Fikir ayrılıkları genellikle köken, kronoloji, müzikolojik özellikler ve şarkı sözlerinin içeriği üzerinedir. Örneğin, Yunanistan'daki yaygın bir görüş, popüler Yunan müziğinin bir biçimi olarak rembetiko şarkılarının köklerinin Bizans'ta olduğu, dolaylı olarak da klasik Yunan müzik temeline bağlı olduğudur. Öte yandan Kostas Ferris'in "Rembetiko" filminin Türkiye'de geçtiğimiz günlerde piyasaya çıkan DVD'sinin kapağında Atıl-

Öksüz bir mübadil.

la Dorsay'ın çarpıcı bir açıklamasına yer veriliyor: "Rembetiko, Yunan popüler sanatlarının *biz Türklerden* alındığı ve iki ulus arasındaki ortak kültür, duyuş ve duyarlık noktalarını bir kez daha belirliyor." (vurgu bana aittir). Rembetiko sahnesinde yer alan sanatçıların yüzde 40'ı mübadildir. Örneğin tarihte buzukiye sahnede yer veren ilk rembetiko grubu olan "Pire'nin Meşhur Rembetiko Dörtlüsü"nün dört kurucu üyesinden ikisi mübadildir. Bununla birlikte, rembetikonun Yunanistan'a 22 mübadilleriyle geldiği, klasik bir yanlış anlaşılmadır çünkü Café-Aman biçimindeki rembetiko geleneği, gölge tiyatrosu gösterileri ve hapishane şarkıları mübadillerin gelişinden eskidir. Rembetiko'nun Anadolulu ve Yunanlı paralel soyağaçlarını açıklarken Osmanlı ve post-Osmanlı bölgelerin karakteristik bir özelliği olan hayret verici coğrafi hareketliliği de göz önünde bulundurmak gerekir; bu hareketlilik genellikle deniz kıyısında çalışanların çevrelerinden, gezgin çingene müzisyenlerinden[5], tüccarlardan ve kuşkusuz hapishane mahkûmlarından kaynaklanıyordu. Bu, meşhur "Ada sahillerinde bekliyorum" gibi ezgilerin Halep, İstanbul ve Girit gibi birbirinden çok uzak yerlerde var olmasından bellidir. İkinci bir etmen ise, bu sanatsal faaliyeti yaratan ve tüketen toplumsal bağlamlardaki benzerliklerden kaynaklanır. Örneğin, R.E. Koçu'nun eserlerinde adı geçen ve 19. yüzyılda İstanbul'un yeraltı dünyasını yöneten yoksul Arnavut kavas ve kabadayıların Atina'da *koutsavakia* olarak bilinen Hıristiyan Arnavut benzerleri vardır. Her iki grup da yerel müzik geleneklerinin oluşumunda çok önemli roller oynamışlardır.

Bu müzikler Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Yunanistan'ın gelişen liman kentlerinde (İzmir, İstanbul, Selanik, Pire, Ermupoli)[6] ortaya çıktığından, rembetikoyu geçici olarak, yeraltı dünyasının kendileri ve diğer marjinal gruplar için ürettiği kentsel müzik gelenekleri ailesi şeklinde tanımlayacağımız sonucuna ulaşırız. Rembetiko evrensel olarak yazılı müzikal gelenekten ziyade adeta sözlü geleneğe aittir. Bir rembetiko grubunun tek olmamakla birlikte başlıca çalgısı buzukidir, çünkü Anadolu ekolü Osmanlı fasıl orkestrasının çalgılarını tercih etmiştir, Amerikan ekolü de gitarlar, banjolar ve hatta geleneksel tekniklerine uyarladıkları piyanoları tercih etmiştir. Kronolojik olarak rembetiko 19. yüzyılın son on yıllarıyla 1940'lara, yani İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya çapında ortaya çıkan gelişmelerin rembetikonun değerini şiddetle düşürdüğü ve çeşitli türlerdeki burjuva müziklerini meydana getirdiği yıllar arasına yerleştirilebilir.

GÖÇ

Anadolu'dan asıl kaçış, rembetiko şarkılarında tekrar tekrar yer alan bir motiftir. Mübadilin bu cidden travmatik deneyimi süresince çektikleri, umutları ve korkuları başka bir tür sözlü tarih çalışmasında aynı derecede yansıtılmıştır; Anadolu Çalışmaları Merkezi'nin arşivini oluşturan mübadillerin tanıklıklarından seçmeler "the Exodus" (Göç) başlığı altında yayınlanmıştır. Gerenköy, Menemen'den Anastasios Haranis Anadolu'dan kaçışını şu şekilde anlatır:

"1923 Mayıs ayının başında *Hermes* adlı gemi geldi. Bizi *Punda*'ya (İzmir'in limanı) götürdüler ve gemiye bindirdiler. *Khios* (Sakızadası) sularına ulaşınca haç çıkardık. 'Tanrıya şükür', dedik, 'artık tehlikede değiliz.' Krematoryumda bir gün bekledikten sonra Pire'ye geldik. Liman çok kalabalıktı. Geminin üstünde biri listedeki isimleri okuyordu... Akrabaları onları alıp gittiler." *Exodus* (A61)

Başka bir mübadil, rembetiko şarkıcısı ve bestecisi Angela Papazoğlu (İzmir 1899-Atina 1983), eski geleneksel İzmir şarkısının mesajının "*Ela varkula pare me ke ston Perea vgale me*" (Gel gemi, beni Pire'ye götür) rembetiko biçiminde "*Ela varkula pare me ke mes stin Smirni vgale me*" (Gel gemi beni İzmir'e (geri) götür) olarak nasıl tamamen tersine çevrildiğini hatırlıyor. Bu, mübadillerin kendilerine yabancı muamelesi eden bir ülkeye karşı, "evlerine dönmeleri" üzerine yaşadıkları çarpıcı hayal kırıklığının bir kanıtıydı.

Bu ifadeleri, 1920'lerden itibaren çeşitli kayıtlarda yer alan "*Bohoris*" şarkısıyla kıyaslayabiliriz. Bu kayıtların hepsi de saf, muhtemelen kırsal kesimden gelen Ermeni veya Yahudi mübadilin çektiklerini, kumar veya hırsızlık yoluyla elindeki avucundakini almayı becermiş bazı "çakallar"ın arasında kendisini yeni vatanına götüren gemiyi anlatır. Orijinal bağlamı okyanuslar arası bir yolculuk gibi görünse de şarkı Anadolu'dan göçü ima etmek için de çalınırdı.

BOHOR
Zavallı Bohor/Teknede kafaladılar onu/500 lira ve kuruşunu aldılar

Zavallı Bohor/Onu pruvada aldatıp/
Yeni kemerini de aldılar/Zar atarak.

Zavallı Bohor, onu arka sokakta sıkıştırdılar/Onu dövüp hırpaladılar/
10 parça parasını daha aldılar.

İster elma, ister nar olsun,/Onu fena kandırdılar/Ufak bozukluklarına kadar aldılar/Ve onu işine yolladılar.
(Anonim, Marika Papagika tarafından söylenir) (Kos, 1890-New York, 1943)

Kanunsuz işlere yapılan benzer göndermelerle "Eroin ve Haşiş" adlı

Kokinya yerleşimi. Açık lağımın sokağın ortasından geçtiği görülebiliyor.

(*Iroini ke Mavraki*), Angela'nın kocası İzmir doğumlu Vangelis Papazoğlu adına kayıtlı ve Stellakis Perpiniadis'in 1925'te söylediği şarkı, Yunan(?) bir uyuşturucu kaçakçısının Anadolu'dan başarısız kaçışını anlatır.

EROİN VE HAŞİŞ
Kaçamadım/Bursa dönüşünde/
Bazı fedailer beni ele verdi/Ben de teknede yakayı ele verdim.

Ceketimin fodrasının içine/İki paket haşiş saklamıştım/İçi oyulu topuklarım/Eroyinle doluydu.

Yeni mal bulmaya yemin ettim/
Selam olsun sana Bursa, dillere destan Bursa/Dünyaca meşhur Bursa

Kendi kendini yetiştirmiş etnograf ve rembetiko çalışmalarının öncüsü İliyas Petropulos, aynı şarkının Yunan ordusunun paniğe kapılmış biçimde Anadolu'dan çekilişinin izini bulduğu daha eski bir anonim versiyonunu bir Yunan cezaevinde kaydetmiştir. Petropulos'un teorisi doğruysa, şarkı bize Yunan ordusu içindeki erlerin uyuşturucu kaçakçılığı ve tüketimine dair az bulunur bir kavrayış sunar ki bu da askerlerin anı defterlerinden[7] elde ettiğimiz dağınık kanıtları sanatsal olarak bir araya getirir.

DIŞLAYAN COĞRAFYA

Mübadiller Yunanistan'a vardıklarında mutlak bir yoksunluk içindeydiler. Ölüm oranları şaşılacak derecede yüksekti. Milletler Cemiyeti'nin tahminlerine göre toplam 1.200.000 mübadilin %20'si Yunanistan'a varışlarının ilk yılında tifo, yetersiz beslenme ve sıtmadan öldü. Siros doğumlu ve bir Yunan Katolik olan meşhur rembetiko sanatçısı Markos Vamvakaris şöyle anlatıyor:

"Felaketi ve mübadilleri anımsıyorum da... Böyle bir şeyi nasıl tarif edebilirim ki. Bir felaket. Ne olduğunu anlamak için orada olmanız gerekirdi. İnsanlar tren vagonlarında ve terk edilmiş ahırlarda yaşadılar. Çadırlarda kaldılar. Felaket, büyük bir felaket oğlum. Umarım gözlerimiz bir daha böyle şeyler görmez. O insanların yaşadıkları hayal bile edilemez. Şerefleri lekelendi, rezil oldular, gerçekten rezil oldular. Uğraşıyorlardı, fuhuş yapıyorlardı ve başlarını sokacak bir yer bulmadan önce hayatta kalmak için her şeyi yaptılar. Bir babanın beş altı oğlu, kızı varsa birine rastgele bir adam el atıyordu ötekine başka biri. Felaket oğlum, basit ve açık" M. Vamvakaris, *Aftoviografia* (Otobiyografi).

1928'deki resmi Yunan nüfus sayımına göre 1.069.957 mübadil 1922'den sonra Yunanistan'a yerleşmişti. 570.156'sı kırsal alanlara, geri kalanı da şehirlere yerleştirildi, bu da kentsel-kırsal yerleşim oranını yaklaşık olarak 1/1 belirledi. 230.565 kişi (%25) Atina'ya ve Pire'ye yerleştirildi. Böylece bu şehirlerin nüfusu bir yıl içinde ikiye katlanmış oldu. İlk geçici kabul alanları bütünüyle düzensizdi ve meydanları, parkları, tiyatroları, hatta meclis avlusunu bile kapsıyordu. Kısa süre sonra Milletler Meclisi Konseyi, Yunanistan'ın borç aldığı mali kaynakların yönetimini denetlemek için Mübadil Yerleştirme Komisyonu'nu (MYK) atadı. MYK, diğer yeni atanan devlet kurumlarıyla işbirliği yaparak, yerleşimi modern, merkezi planlı bir proje altında düzenlemek için çabaladı. Bu, mübadil yerleşimlerinin (*sinikismos*) ortaya çıkmasına neden oldu. Nihayet Yunan hükümeti MYK'yi bir inşaata başlamadan önce Şehir Planlama Ofisi'nden gerekli izni alma zorunluluğundan muaf tutabilecekti. Bu da yerleşimlerin kısa süre içinde, mübadillerin bulabildikleri herhangi bir şeyden inşa edilmiş çok sayıda kayıt dışı bina yığınının oluşması anlamına geliyordu. Pire'deki, Anadolu'dan mallarına dokunulmadan ayrılmayı başarmış az sayıdaki mübadili alması için dikkatle planlanan *Nea Smyrni* (Yeni İzmir) ve *Nea Kallipoli* (Yeni Gelibolu) hariç, yerleşimlerin pek çoğu yıllarca gecekondu mahallelerinden biraz daha iyi durumdaydı.

Karaiskaki meydanından bir görüntü. Yovan Cavus bağlama çalıyor. Deli Nikos (Mathesis) onun arkasında oturuyor.

30'ların başında kaydedilen "Mahalle Meraklısı"/ "*O Meraklis ton sinikismon*" adlı şarkı, İstanbul doğumlu yatak imalatçısı Grigoris Aşık (İstanbul 1890-Atina 1966) tarafından yazılıp söylendi. Aşık'ın diskografisi genellikle toplumsal meselelere dair şarkılardan oluşur. Diğer şarkıları "*Dihos kalçes perpatun* (Çorapsız gezerler)/*Proksenitya ston Yorgo* (Giorgos'a çöpçatanlık ederler) (kızın çeyizinin uzun bir listesi verilir)/ *Orfani* (Öksüz)", vb.

MAHALLE MERAKLISI
Her gece yerleşimleri gezerim,/
Güzelim perilerle dolu olan/
*Podonifti*s ve *Podarades*'te,/
Poligono kızları iyidir/Gezmeye çıktıklarında/Erkekler aklını kaybeder,/*Siggru*'da pek çok kabadayı vardır/Düşkündürler ve iyi giyinirler/İyi gazeller okur zeybek oynarlar/*Virona*'da da, koyu-tenli/ açık-tenli, pek çok kız vardır/İşveli bakışlarıyla çok yürek yakarlar/ *Kopana* ve *İmitos*'a gittim mi (aklımı) oynatacak gibi olurum/ Kızları insanı arzuyla yakacak bebekler kadar güzeldir/*Peristeri*'ye gittin mi her gencin bir manitası vardır/Gece vakti sokaklarda öpüşürler,/*Sfayia* (Mezbaha)'da tüm kızlar baştan çıkarmayı bilir/Kalbini çalarlar ki tekrar tekrar gelesin,/ *Kokinya*'da kemençeyle keman bulursun/Eğlence ve düşkünlük şarkıları/*Tamburya*'ya vardın mı kargaşada kalırsın/Orada laterna ve uzoyla eğleniriz/*Drapeçona*'da aklını kaybedersin/Pontuslular genç kızları parayla baştan çıkarırlar

Şarkı, yerleşimin mübadilin kamusal alanı ve sosyal hayatın merkezi olduğundan bahseder. Yerleşimler genel anlamda iyi planlanmış, temiz ve tabiri caizse "medeni" bir merkez ile bunu çevreleyen, *periks* olarak bilinen çok sayıda gecekondu mahallesinden oluşurdu. Aşırı yoksulluğun getirdiği şartlarla birleşen eğlenti ve cinsellik fırsatının oluşturduğu çarpıcı birleşimi fark etmemek imkânsızdır. Angela Papazoğlu, *Ta Hairya mas Edo* (Buradaki Hayırlarımız) isimli büyüleyici anılarında *Fin de Siècle* İzmir'indeki müzikal görünümü şöyle anlatır: "Bir süre sonra herkes bizimle şarkı söylemeye başladı. Önceden de şarkı söylerdik. Pazar günleri erkenden başlardık. Günbatımında sahneye çıkardık. İnsanlar bizi izlemeye aileleriyle gelirdi. Böyle yerlere 'sosyal merkezler' veya 'Biralar' denirdi. Demirden çiti, küçük masaları, mezeleri ve canlı müziği olurdu böyle yerlerin. Bir süre sonra insanlar yeniden eğlenmeye başladılar, biz de onların acılarını unutmalarına yardımcı olduk."

"*Yerleşimler Meraklısı*" şarkısı Atina ve Pire'deki pek çok ana mübadil yerleşimini özetler. Detaylı bir liste şu şekilde olabilir: *Vironas* (*Pangrati*), *Kesaryani*, *Podonifti*s (*Nea Philadelphia*) *Podarades* (*Nea İonia*), *Dourgouti* (*Neos Kosmos*), *Polygono*, *Palaea Sfayia*/Eski Mezbahalar (*Kallithea*), *Nea Sfayia*/Yeni Mezbahalar (*Tavros*) ve Atina'da *Peristeri*; Yeni ve Eski *Kokinia*, *Drapeçona*, *Tambouria* ile Pire'de bulunan *Keratsini*'nin Aziz George'u.

Belli ki mübadil yerleşimleri Attiki'nin "müsait", başka bir deyişle, bataklıklara yakın olması (böylelikle *Vurla*- bataklık sazları), suya sınırlı erişim (yöredeki kuyular Pire yerleşimlerinin suyunu 50'lere kadar temin etmiştir) veya kentsel/endüstriyel kirlenme gibi düşük temizlik standartlarından ötürü yöre sakinlerince istenmeyen yerlerine kurulmuştur. Sfayia, bütün mezbahalar gibi dillere destan kötü kokusuyla bilinirdi ve bölgedeki yeraltı işleri için buluşma yeri olarak kullanılırdı. Bunun tam tersi bir durum da, mübadiller ucuz iş gücü sağladıkları için, yerleştikleri her yerde sıklıkla üretim tesislerinin ortaya çıkmasıydı. Çocuk işçiler yaygındı, onlara bedelinin çok altında ücret ödenirdi ve bu yoksul mahallelerdeki üretim tesisleri aynı zamanda çocukların ve kadınların cinsel istis-

mara uğradıkları yerlerdi (Markos Vamvakaris, Otobiyografi).

Yorgos Kavuras'ın söylediği "Sokak Çocuğu" (*Tu Dromu to Pedi*- 1932) adlı şarkı, pek çoğu öksüz olan mübadil çocukların içinde büyümek zorunda oldukları yoksulluğu ve güçlükleri ustaca aktarır.

linen, Pire yeraltı dünyasının kötü ün sahibi kişilerinden biri, Salamis doğumlu Nikos Mathesis öne çıkar. Mathesis Pire'yi gençliğinden hatırladığı kadarıyla şu şekilde anlatır:

"Pire'yi yarım asır önceki haliyle, yeraltı barları, esrar yuvaları (Yun.: *tekke*), kumar oynanan yerleri, *Vur-*

merkez meydanı, ilk mübadillerin geçici olarak kabul edildiği yere dönüştü. Kısa süre içinde de çadırlardan, teneke ve tahta binalardan oluşan bir karmaşaya, her tür ufak tefek ticari faaliyetin ve entrikalı işlerin yapıldığı, küçük kahvelerin bulunduğu, elden düşme eşyaların satıldığı dükkânların, tefecilerin ve

Rembetiko şarkıları vasıfsız yarı zamanlı işçiler, kent yoksulları ve toplumun alt kesimleri gibi marjinal grupların kendi adlarına konuşma, kişisel ve müşterek öykülerini aracı olmadan anlatabilme imkânı olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç, aşırı yoksullukları, fiziki çevreleri ve güç yapısıyla olan ilişkilerine, umutlarına ve korkularına dair zengin bir bilgi birikimidir.

SOKAK ÇOCUĞU
Ben zavallı sokak çocuğuyum/Sefil bir sokak köpeği gibi kaldırımlarda otururum/Soğuktur çilem, sıcaktır neşem/Ayak işleridir tesellim

Açlıktan kaçmadım/Öksüz olduğumu da unuttum/Sadece kendimi bu dünyada buldum/Şikâyetim yok

Ve öldüğümde kimseler yas tutmasa kaç yazar/Ben sokak çocuğuyum bırak da sokak tutsun yasımı

PİRE'DEKİ YAN-EKONOMİ

Mübadiller, Pire'ye geldiklerinde tamamen yasadışı veya kanunsuz ekonomik ilişkiler ağıyla karşılaştılar. Bu ekonomik faaliyetler yankesicilikten kaçakçılığa, pezevenklikten haraç kesmeye kadar uzanmaktaydı. Tarihsel olarak mübadillerin gelişinden önce Pire'nin yeraltı dünyasında güney Yunanistanlı Hıristiyan Arnavutları (Yun.: *Arvanites*) aktif bir rol oynuyorlardı. Yeni yüzyılın başlangıcına dek *Kuçavakya*, daha sonra *Vlamides* (Arn.: *Vlam* - kan kardeşi) ve nihayet *Manges* olarak bilinen bu kimseler, kan kardeşliği gibi pek çok Arnavut âdetini devam ettirmişlerdir (Petropulos, 1989:426).

Mangeslerin arasında, sert mizacı ve dillere destan dayılığı (Yun.: *dailiki*) sebebiyle "Deli Nikos" lakabıyla bi-

la kerhaneleri ve Café-Aman'larıyla hatırlıyorum. *Dayıları, mangasları, rembetleri*, pezevenkleri, yankesicileri ve liman hırsızlarıyla... Pire çok zorlu bir yerdi... *Trumba* ve *Çelepi*'deki *Karvunyarika*'larda (kömür ambarları) cinayetler yaygındı... Esrar yuvalarına gelince, Aziz *Dyonisiyos*'a (günümüzde Larissa istasyonu yakınındadır) kadar her yerde bulabilirdiniz onları. Aziz *Dyonisiyos*'ta sokak ortasında esrar çekip barbut oynarlardı. Yanlarından jandarma geçerdi, kimse de dönüp onlara bakmazdı bile. Zabitlerin yüzüne karşı bıçak çekerlerdi. Zabitler ne yapabilirdi ki? Bizim gibi kuduz çakalların arasına gönderilmiş dağlı cahil oğlanlardı. Pire'de bir asli hukuk mahkemesi veya başsavcılık yoktu ki... Buzukiye gelince, Pire, *Mangitis*'leriyle[8] tam bir çalgı takımıydı. Gece gündüz nereye gitseniz buzuki veya bağlama melodileriyle nargileden veya cigaradan çıkan haşiş kokusunu duyardınız. Enstrümanları çalanlar da acemiler değil, çalmayı 'Kolejde' öğrenmiş saygıdeğer kimselerdi. Kolej kelimesi hapishane için kullanılan bir şifreydi. Yabancılar anlamasın diye... 20 yaşın altındakilerle sapıklar araziye giremez, eğer girmeye kalkarlarsa dayağı yerlerdi."[9]

Karaiskaki meydanı, bu paryalar için bir "Forum" oluşturuyordu. 20. yüzyılın ilk on yılının cennet gibi meşhur sebze halinin (*Lemonadika*) olduğu küçük bir gettoya dönüştü. Bu ortam dümen ve entrikalı işler çevirmeye becerisi olan herkese bol bol "istihdam ve eğlence imkânı" sunuyordu. Faşist Metaksas rejimi döneminde 1937'de çıkan "meçhul bir yangın" bu yerleşimi yerle bir etti.

Mihalis Yeniçaris'in meşhur şarkısı "Küçükten Mangas olacağım belliydi" (*Εgo Mangas Fenomuna na Yino apo Mikraki*), Karaiskaki meydanının rembetiko açısından ne kadar önemli olduğunu tasvir eder: "*Mangas* olmak için doğmuştum. Dersleri kırar Karaiskaki meydanına buzuki öğrenmeye giderdim. Okul yerine Karaiskaki'ye giderdim buzuki öğreneyim diye." İzmir doğumlu Anestos Deliyas veya *Artemis*'in (İzmir 1912-Pire 1944) "Ceket" (*To Sakaki*) adlı başka bir rembetiko şarkısı ise, bir ceket hırsızının "nargile içmek" için yeni çaldığı eşyaları satmak üzere Karaiskaki'deki elden düşme eşyalar satan bir dükkâna gidişini anlatır. Yolda ceketin sahibiyle karşılaşan bahtsız hırsız ceketin sahibinden sağlam bir dayak yer.

1934'te Vangelis Papazoğlu'nun yazdığı *Lahanades* (Lahanacılar, "Yankesiciler" anlamına gelen argo sözcük) şarkısı belki de Karaiskaki mübadil yerleşiminin atmosferini en iyi yansıtan örnektir.

LAHANACILAR
Lemonadika'da büyük bir kavga çıktı
İki lahanacıyı tuttular/Sakin olmaya çalıştılar/Onları zincire vurup/
Doğru kodese yolladılar/Eğer lahana gelmezse/Dayağı yerler

"Vurmayın memur bey/Siz de bilirsiniz ki/Bizim işimiz budur, na'apalım?

Biz lahana (cüzdan) aşırırız/Diğerleri terlik (çanta) aşırır/Ki mapus kapılarından eksik olmayalım

Ölümden değil ama/Sadece açlıktan korkarız/Bu yüzden lahana aşırır/
Keyfimize bakarız"

FUHUŞ

Rembetikolarda adı geçen kadınların büyük bir kısmı fahişeler veya yarı profesyonel metreslerdir. Bununla birlikte, *putana* sözcüğü az sayıda rembetikoda yer alırken, kelimenin resmi karşılığı olan *porni* hiç geçmemektedir. Bunun yerine Türkçedeki "alan" kelimesinden türeyen *alanya ra* (serseri) gibi bir dizi üstü kapalı tabir kullanılmıştır. Bunlar aslında burjuvazinin buyurduğu toplumsal cinsiyet ahlakına karşı gelen kadınlardı. *Mangas*lar ile *rembet*lerin sık görüldükleri yerlerde özgürce dolaşırlar, eş değiştirirler ve hatta onları birbirine düşürürlerdi. "Bir geceni benimle geçir seni paraya boğayım" motifi rembetiko repertuvarında Café-Aman döneminden beri yaygınken, rembetiko şarkılarındaki cinayetlerin pek çoğunun bir kadın uğruna işlenmesi bunun bir kanıtı olarak görülebilir. Para, rembetiko öykülerindeki "görünüşte romantik" ilişkilerde önemli bir faktördür, bu da âşık ve pezevenk arasındaki çizginin genellikle çok ince olması sonucunu doğurur. Bütün bunlara rağmen *alanyara* veya *boemissa* (Yunanca *boemis*= bohemin dişil versiyonu) müstehcen sözcükler değildir. Aksine pek çok kadın rembetiko şarkıcısı kendilerini belirli ölçüde bir gururla bu şekilde tanımlayacaklardır. Meşhur Roza Eskenazi şarkısında şöyle der:

Ben düşkün bir serseriyim/Atina'yı gezerim/Geceleri kabarelerdeyim/
Uzo içer, sarhoş olur, tüm bardakları kırarım/Üçtelli çalarken çiftetelli oynarım

Bununla birlikte rembetiko şarkılarının sözleri şaşırtıcı derecede nezihtir. Rembetikoda küfürlü sözcüklerin kullanılmaması yönünde katı bir kuralcılık söz konusudur; yazıya veya kayıtlara geçirilen bütün rembetiko şarkılarında küfür etmekten uygunsuz bir davranış olarak ısrarla uzak durulur. *Alanyara* sözcüğünün *putana* için bir cila olması gibi, söz konusu erkekler olunca da *agapitikos* (yar), *yabuklu* ve hatta "kızın dervişi" ifadeleri, daha amiyane bir sözcük olan ve sadece Andonis Dalgas adına kayıtlı bir şarkıda (*O davadzis tis Meris*) geçen *davadzis* (pezevenk) sözcüğüne tercih edilirdi. Bu metinler farklı bir gözle okunduğunda bu kelimeler durumu güzel göstermek için bir ciladan ziyade toplumsal gerçekliğin simgesi olarak görülebilir. Belki de pezevenkliğin, asıl işi balıkçılıktan taverna sahipliğine ve müzisyenliğe (İstanbul'daki Yahudiler arasındaki paralel bir âdet için bkz. R. Bali, "İstanbul'da Yahudi Fuhuş Tacirleri", *Tarih ve Toplum*, 235) kadar değişebilen pek çok Pire *mangası* için yarı zamanlı bir iş olduğunun kanıtıdır. Duruma bakılırsa pezevenklerin sermayeleri çoğunlukla kendi sevgilileridir.

30'lardan bir gazete kupürü. Başlıkta şöyle diyor: "Adı kötüye çıkmış Dudu, Vurla Kerhanelerinin Kapıcısı ve Dişi Ejderhası".

Pire ve tüm Yunanistan'daki en berbat kerhane olan *Vurla*, mübadil yerleşimi *Drapeçona*'nın merkezinde kurulmuştur. 19. yüzyılda yerel bir siyasetçinin yatırımının sonucu olarak kurulan bu genelevi, daha sonra böyle bir yerin Pire gibi büyük bir liman kenti için gereklilik olduğunu düşünen belediye satın aldı.[10] Mathesis'in bize anlattıklarına göre *Vurla*, etrafı duvarlarla çevrili ve

önünde de bir nöbetçi bulunan bir yerdir. Giriş kapısında *Dudu* denilen, hem anahtarlardan sorumlu hem de *madam*'ın işlerini gören, kötü şöhretli, şişman bir kadın otururdu. Duvarlarla çevrili arazinin içinde seks işçilerinin çalıştıkları 70 küçük oda bulunurdu. Vizite ücreti genç fahişeler için 25 drahmi, daha yaşlı fahişeler için 10 drahmi gibi cüzi bir miktardı. "Trakya'dan gelen kızların hepsine *İstanbullu*, Anadolu'dan gelenlere *İzmirli*, Yunanistan'ın diğer yerlerinden gelenlere de *Vlahes* (*Eflâklı* ve nihayetinde Köylü)"[11] denirdi. Bu sistemin mantığı, duvarların içindeki kadınların aracı olmadan çalışabilmeleriydi. Fakat gerçek bundan oldukça farklıydı. Deli Nikos'un yazdıklarına bakacak olursak:

"Kadınlar dışarı çıkamazlardı fakat pezevenkler (*ağapitiki*), kapıları bekleyen korkunç *Evzon*lara (özel kuvvetler) rağmen, gece yarıları içeri girmenin bir yolunu her zaman bulurlardı. Kızların hiçbiri sesini çıkarmazdı. Arada bir kadınlardan biri yüzünden bir cinayet işlenirdi. Fakat kadın kendisi yüzünden hapse giren adam oradan çıkana dek ona bakmak zorundaydı aksi takdirde adamın arkadaşları kadını öldürürdü. Adam hapisten çıkar çıkmaz da ilk işi o kadınla evlenmek olurdu, bu mutlak bir kuraldı. Mangas köpekleri için yazısız hukuk harfiyen uygulanırdı." (Nikos Mathesis, *Memoires: 61*) Burayı çevreleyen bir düzine kadar esrar yuvası ve kahvehaneler de bu resmi tamamlardı.

Deli Nikos'un tasvirine bakarak *Vurla*'dan daha ucuz seçeneklerin olduğuna inanmak zor. Bunların içinden, *Drapeçona* yerleşiminin güneyinde kurulmuş bir tanesinin *Hiotika* (Sakız Mahallesi) adını almasının nedeni belki de İzmir'de aynı adı taşıyan kötü şöhretli bir mahalleyi anımsatması olabilir.

Ahşap binalardan birinin bodrumunda adı kötüye çıkmış *Anusena*, veya *Drapeçona'nın Nineşi*, içeriye ancak bir yatağın sığabileceği ve müşterilerin ancak emekleyerek girebileceği bir yatağın olduğu odalardan oluşan bir *koriçyera* (batakhane) işletiyordu. Ünlü Yunanlı şair N. Kavadias Pire'de terk edilmiş balıkçı kayıklarından birini ziyaret etti. Burada *Vurla*'dan kaçmış ya da kovulmuş kızlar çalışıyordu. Kızlardan biri frengili, başka biri hamileydi. Kızların müşterileriyse keşler ve aylaklardı.

BARBARA
Her gece Barbara Glifada'da nöbet
tutar/Ufak balıkları tutar, levrek
ve kara kefal/Tüm gece elinde
oltayla bekler/Her gece birinin ısırıp
oltasını sallamasını bekler
(Panayiotis Tundas, 1936)

KOKINYA'DAN ATTILAR SENİ
Kokinya'dan attılar seni/Çünkü
çizmeyi aştın/Hatta Hacikiryakyo'da
ava bile çıktın/Drapeçona'da
Pavlos ve Gikas'i dolandırdın/Ve
Tamburaya'da zavallı Mina'yı aldatıp
bıraktın/Bu geldiğin yeni yerde/Uslu
dur. Sözümü dinle seni aptal kız/
Çünkü kusur sende olacak.
(N. Mathesis-V. Çiçanis, 1950)

SAHTE CENNET I: UYUŞTURUCULAR

Esrarın mübadillerle geldiği konusundaki yaygın yanlış anlamanın aksine, Yunanistan 19. yüzyılın sonunda önemli bir Hint keneviri ihracatçısı ve bir ölçüde de tüketicisi olmuştu. Deli Nikos'un Anıları'na göre, Anadolu'daki kullanımı çok daha normalleşmişti fakat mübadillerin gelmesinden önce de Pire'de ciddi miktarda esrar kullanılıyordu. Öte yandan, Markos Vamvakaris

"Felaketi ve mübadilleri anımsıyorum da... Böyle bir şeyi nasıl tarif edebilirim ki. Bir felaket. Ne olduğunu anlamak için orada olmanız gerekirdi. İnsanlar tren vagonlarında ve terk edilmiş ahırlarda yaşadılar. Çadırlarda kaldılar. Felaket, büyük bir felaket oğlum. Umarım gözlerimiz bir daha böyle şeyler görmez. O insanların yaşadıkları hayal bile edilemez..."

İrticalen yapılmış nargilesiyle bir mahkûm.

şarkılarından birinde (Ot içerken bir Gece/*Efumername ena bradi*) "İzmir'den esrar, Aydın'dan ot getiren bir Türk"ten ve İzmir'den Barba Vangelis ile İrini Stambullu'dan 1930'lar Pire'sindeki en önemli esrar satıcıları olarak bahseder. İlk resmi yasak 1919 senesinde geldi. Yasaklar 1920'lerin başında tamamen uygulanmaya başladı, Metaksas rejimi döneminde ise baskılar ayyuka çıktı. Israrcı baskı politikalarına rağmen esrar Pire rembetikosunda neredeyse bir ayin değerinde önem taşır.

SAATLERDİR NARGİLE ÇEKİYORUM
Saatlerdir nargile çekiyorum/
Saatlerdir takatimi kaybediyorum

Saatlerdir vecde geçiyorum/
Kimseyle konuşmuyorum

Aklım ve düşüncem/Oraya buraya kayıyor/Ve bir saniyeliğine ölümün yakın olduğunu hissediyorum

Acılarımı asla unutamayacağım/ Doğduğum bu dünyada/Alsa huzur bulamayacağım

Doğa bana acı ve keder bahşetmiş/ Ve tüm bunlar sadece haşiş ile çekiliyor

Benim müsrif hayatım bana yüklenmeyi kes/Bu buğulu gözleri hak etmek için ne yaptım.
(Markos Vamvakaris1936)

Morfin, eroin ve kokain de rembetiko müzisyenlerince bilinmekteydi. Pire'nin yeraltı dünyasının insanları bunların hepsine birden *Preza* adını vermişlerdi. Fakat bu "ağır uyuşturucular" rembetler tarafından hoş karşılanmazdı. Esrar çeken birine *Dervişis* (Derviş) denirdi. Bu, Mevlevilik ve Bektaşilikteki sarhoşluğa kinayede bulunan büyük bir iltifattı. Eroin bağımlısı biri ise basit bir keş, hatta yeraltı dünyası Mangia'dan (Mangas cemaati) bile kovulmuş biriydi. Keşler, bir mahkûmun 1966'daki ifadesine göre, dışlanmışların da dışlanmışlarıydı:

"Eroin ilk defa 1926'da ortaya çıktı. Pire'deki Saatin hemen arkasında, üzerinde ALMANYA'DA ÜRETİLMİŞTİR yazan etiketler, hani şu sonra penisilin için de kullanılan etiketlerin aynısından, bulunan 5 gramlık küçük şişelerde, alenen ve çok ucuza satılırdı. İnsanlar buna hücum ederlerdi, kafa kafaya, hem de gençler. Tamamen uyuşmuş, sefil, ayakkabısız, tıraş olmamış, saçları tırnakları uzamış insan sürülerini *Gazohori*'deki Belediye binasının dışında pislik içinde oturmuş bitlerini ayıklarken görebilirdiniz."

Eroin kullanımıyla ilgili sadece dört beş şarkı günümüze ulaşmıştır. Eroin bağımlılarının yaşadıkları kişisel dram ve alçalmanın belki de en iyi tasviri, Kastamonu doğumlu ayakkabı imalatçısı, Türkçe konuşan Ioannis Eyciridis'in (Yovan Çavuş) 1936'da yazdığı şarkıdır. "*Prezakias*" (Keş) şarkısının Eitziridis ailesinin evinin karşısında yaşayan bir uyuşturucu bağımlısından esinlendiği söylenir:

KEŞ
Ben bir keşim, bunu bil/Nereye gidersem gideyim/Millet beni kovar/Sanki onları yiyeceğim/Bana iğrenerek bakarlar/Ama umrumda değil/Dozum olduktan sonra/Ben iyiyim.

Vagonda yaşıyorum/Evim oldu mu hatırlamıyorum/Pis bir çuval serip üstünde uyuyorum

Elbiselerim eridi gitti/Derim gözüktü Eroin zehirledi beni/Hayatım bitti

Onu bulamıyorum/Açlıktan ölüyorum/Ama kafayı buldum mu/ Sanki Atina'nın sahibiyim

Ben ölünce, dostum/Polis gelir Bir çöp arabasıyla/Bana cenaze yapar
(Yuvan Çavuş 1936)

SAHTE CENNET II: ORYANTALİZM

Rembetler için uyuşturuculardan tamamen bağımsız başka bir alternatif, uzak topraklara dair hayaller kurmaktı. Yüzlerce rembetiko şarkıcısı başka iklime ait bereketli topraklar, güzel kadınlar, yemek ve şarap bolluğu hakkında şarkılar söyledi. Bu düşsel kaçışta gidilen yer açıkça mübadillerin arkalarında bıraktıkları topraklar, özellikle İstanbul ve Anadolu'dur ancak mübadillerin imgeleminde geri getirilemez biçimde kaybolmuş İzmir değildir. Bilinen bir örnek, Yorgos Batis'in 1935'te "Türk büfesinde büfeci olmak istiyorum" (İstanbul'daki esrar yuvalarında yemek servisi yapan kişiler vardı) demesidir. Doğu'nun Mısır ve Fas gibi diğer hayali yerleri de yaygındır ve hatta Hollywood yıldızları ve dekorları bazı şarkılarda başrol oynar. Bu kaçışın ardındaki sebebin hemen her zaman yoksulluk olduğu dikkate alınmalıdır.

BİR PRENSES İSTİYORUM
İstediğim kadını Yunanistan'da bulamıyorum/Burada pek çok güzel var/Ama hepsi fakir

Faslı bir Prenses istiyorum/Beni paraya boğacak

Geçen sene bu taraflardan geçmiş/ Bir damat arıyormuş

Beni Çelepi'de gördü/Arkadaşlarla takılırken/O andan itibaren bana âşık oldu/Bana para bile yolluyor

Beni bir kral yapacak/Uzakta Arap ülkesinde/Ve sahip olduğu her şey benim olacak

On sekiz vagon dolusu altın para/ Kokain ve haşiş/Her çeşit nargile/ Her tarafı elmaslarla bezeli

Bana bir bağlama alacak/Fil dişi ve altından yapılma/Ve daha ne istersem

Nargilemizi/Beş yüz derviş hazırlayacak/Tatlı dumanımız için/ Altından odamızda
(P. Tundas 1936)

BASKI: OKULLAR, POLİS, HAPİSHANELER VE MAHKEMELER

Rembetler daha ilk günden baskılarla dolu bir yaşam sürdüler. Maruz kaldıkları baskı fiziksel şiddetin en zalimce ve sadistik şekliydi. Bu durum, Yunan disiplin yöntemlerinin Viktorya İngiltere'sindekilerden neredeyse hiç farklı olmadığı bir dönemde, okulda veya yetimhanede başlıyordu. Bu nedenle pek çok rembetiko şarkısı okuldan kaçmayı ilk başkaldırı eylemi olarak över. Velhasıl, rembetis ve rembetiko sözcüklerinin etimolojisi üzerine bir teori, bu sözcüğü "rebel" (başkaldırı) sözcüğüyle ilintilendirir.

ÖĞRENCİ MARKOS
Annem beni okula yolladı/Ama ben dağlara kaçtım/"Bizim oğlanlarla" (*manges*) duman çekmeye

Hoca beni haşladı/Bana alfabeyi öğretmeye çalıştı/Ama kafam o kadar güzeldi ki gözüm görmüyordu

Vurma hocam,/Artık bana eziyet verme/Sana milyon kere söyledim/ Okumam yazmam iyi değil

Cetveli kaptı ve/Bana vurmaya başladı/Dayaktan karardım/Sonra gitmekte serbesttim
(Markos Vamvakaris)

MAHPUS
Nafplion'da hapse attılar/Yardım et bana yargıç, bu adil değil

Davacıya tahammül edemedim/Onu öldürüp kendimi hapiste buldum

Merhametsiz, gaddar kadın şimdi yalnız yaşayacaksın/Birimiz hapiste diğerimiz kara toprakta
(Yovan Çavuş 1928)

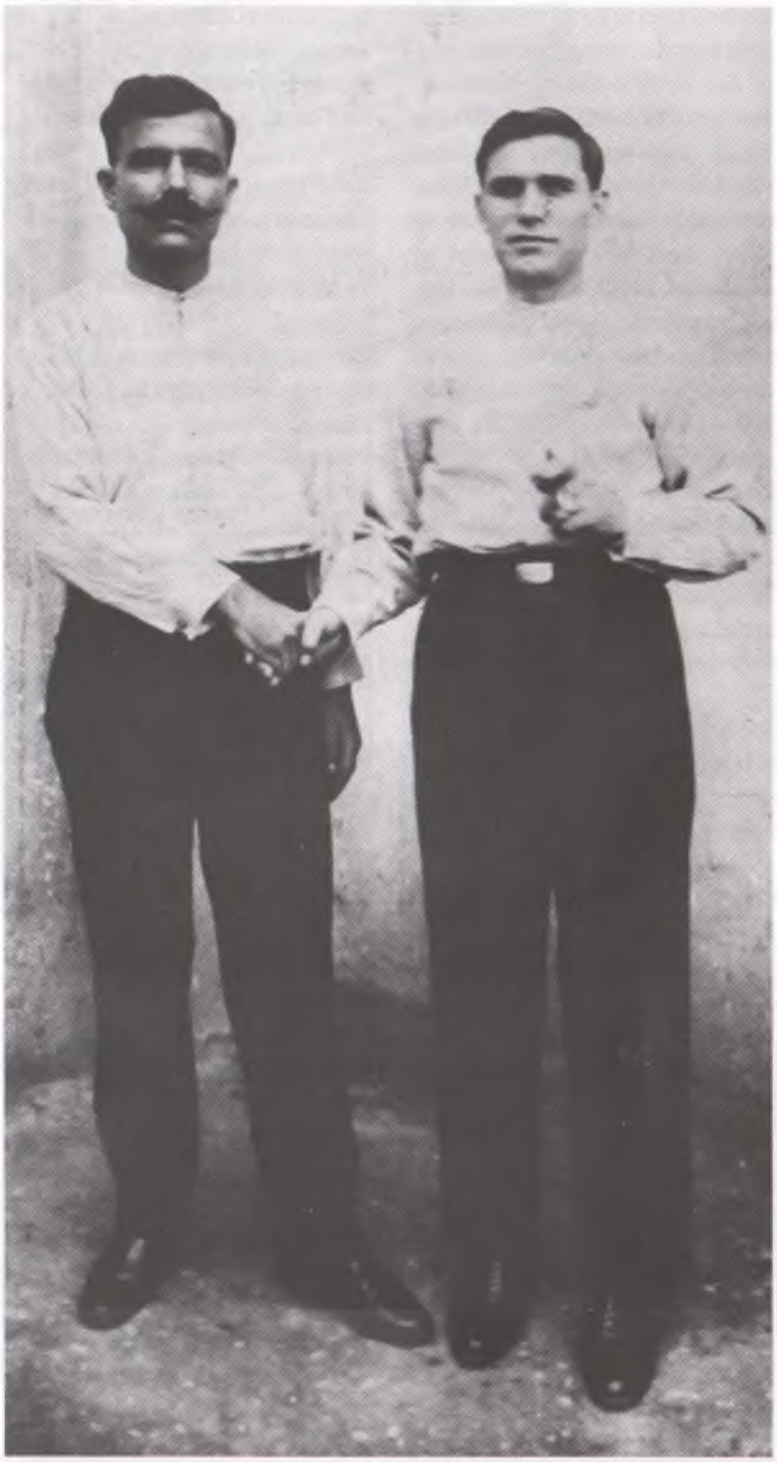
HAPİSHANELER YANKILANIR
Hapishaneler yankılanır/Nafplion ve Yedikule/Çanlar yankılanır/Sigru ve Parapigmata

Eğer bir anneysen ve öyle hissediyorsan/Gel beni gör

Bana ceza verilmeden önce gel/Ağla ki beraat edeyim
(Markos Vamvakaris, 1936)

Mahkemenin verdiği cezaların değişmez bir biçimde adaletsiz olarak nitelendirildiğine dikkat edilmelidir. Bu durum, mahkûmun kendisine yöneltilen suçlamadaki suçu işlediğini inkâr etmesinden kaynaklanmaz; bu durum, mahkûmun kendi ahlak ve onur anlayışı böylesini gerektirdiği için bu şekilde davranmasından ileri gelir. Üstelik sıklıkla hapse girer, çünkü ortakları hakkında bilgi vererek işbirliği yapmaya gönülsüz davranır (İtalyanca *omerta* kavramı ile karşılaştırın).

Nafplion 19. yüzyılda Yunanistan'ın en mide bulandırıcı hapishanesiydi. 1890'larda Nafplion hapishanesini ziyaret eden ünlü yazar Anderas Karkavitsas'ın öyküleri hapishanenin koşulları hakkında bugünkü bilgilerimizi elde ettiğimiz en önemli kaynaklardır. Hikâyelerde ayrıca nezarethane olarak kullanılan bir kuyudan da bahsedilir. Hapishane argosunda mahkûmlar bu kuyuya *Arapis* derlerdi. 1912'den sonra Selanik'teki adı kötüye çıkmış, Yedikule'de kullanılan hücrelerden birinin içinden lağım akması toplumsal tahayyülde silinmez bir iz bırakmıştır. *Sigru* ve *Parapigmata* ise zulümleriyle meşhur askeri hapishanelerdi.

Menidili Gikas ve Vangelis Vetulas, iki efsane vlamis (Arnavut kabadayıları ve kan kardeşleri). Menidi, Atina ve çevresindeki Arnavutça konuşan Hıristiyanların ana yerleşim yerlerinden biri olmuştur.

SİYASET

Rembetiko şarkıları toplumsal eşitsizlik, sömürü ve ikiyüzlülüğe dair çok ciddi toplumsal mesajlar vermesine rağmen konu parti politikaları ve ideoloji olunca bu mesajlar alaycı bir hayal kırıklığına dönüşür. Rembetler marjinal bir grup olmalarına rağmen, pek çok Marksistin umacağı şekilde bir "sınıf bilinç"leri yok gibidir. Belirli partilerle, toplumsal hareketlerle tutarlı ideolojik bağlantıları yoktur. Marksistlerin çok kullandığı bir terimi ödünç alacak olursak, bu kişilerin "lumpen proletarya"ya örnek teşkil ettiği söylenebilir. Pire'nin yeraltı dünyasında yaşayan kişiler belirli partilere zorba veya koruma olarak

kaydolurlardı ki bu da genellikle onların hayatlarına mal olan son derece katı bir iş ilişkisiydi. Dahası, Alman işgali sırasında çok sayıda esrar yuvası sahibi karaborsa faaliyetleri yüzünden komünistler tarafından öldürüldü. Siyasete rembetvari bir bakış, hayal kırıklığını anlatan bir atasözüyle özetlenebilir: "Hiç kimsenin tarafında değilim çünkü kimse benim tarafımda değil." Bu, ortak bir dizi deneyimlerinin olmasına rağmen Yunan solunun 1970'lerden önce rembetikoyu olumsuz bir biçimde kabul etmesini de açıklar. 1950'lere kadar komünistler ve rembetler hapishanelerde, toplama kamplarında ve zorunlu olarak göç ettirildikleri yerlerde benzer baskı politikaları altında yaşadılar.

BAŞBAKANLAR
Kim başbakan olursa olsun/Bir gün ölecek/Günahları yüzünden halk onların yakasında

Kondilis'imiz öldü, Venizelos gitti/Demercis da "telos kampanyası"yla yerin dibine girdi

Başbakanlığa ben adayım/Tüm gün tembel tembel oturup/Yiyip içebileyim diye

Mecliste kürsüye çıkıp/Sağa sola emir verip/Nargilemi doldurup/Hepsine kafayı bulduracağım
(Markos Vamvakaris, 1936)

GÜN BATIMINDAN ŞAFAĞA
Gün batımından şafağa burada mal ile dururum/Beyaz tozu bir çektim mi/Dünyanın hâkimi benim
Kainatın sahibi benim/Çekecek tozum oldu mu/Bir keresinde polis beni gördü/Hemen topukladım

Kafan güzel oldu mu bir, kral sensin/Dünyanın hâkimi, bir diktatör/Malı bastın mı bir kere, mutluluk senin/Ve çevrendeki her şey güzel

Yunanistan benim, canım ne isterse yaparım/Tek bacağımı kumarda alsalar bile/Ben diktatör olacağım ve dünya/Nargileme kömür olacak/Birisi yakacak diğeri söndürecek benim için
(V. Papazoğlu, seslendiren Roza Eskenazi)

SONUÇ

Mübadil nüfusun çok büyük bir kısmının yaşam koşullarını belirleyen değişken, aşırı yoksulluk olarak kaldı. Ancak herkes gelir dağılımının önemini kabul etse de toplumsal grupları birbirinden ayıran tek sosyal ayrışma bu değildir. Mübadele deneyimini şekillendiren asıl koşul yoksulluk olsa da, etnik köken, din, şehirlilik, yaşam tarzı ve toplumsal cinsiyet de önemli faktörlerdir. Siyaset teorisinin öngördüğü gibi bu kırılmalar birbiriyle kesiştiği sürece toplumsal bütünleşme mümkün olur.

Bu çalışma, 1923'te Attiki'ye ulaşan yoksul mübadil kitlelerinin karşılarına çıkan bir dizi yeniden dayatmacı kırılmaları açığa çıkardı. Pire'nin fakir bölgelerinde mübadiller etnik, toplumsal ve coğrafi açılardan çoktan marjinalleştirilmiş bir nüfusla, Mathesis gibi mübadilleri "Türkler" olarak kabul eden *Arvanites* kabadayılarıyla karşı karşıya kaldılar. Dışlanma, fuhuş ve kaçakçılık biçimindeki yaygın suç koşullarıyla daha da pekişiyor, bundan kaçış yolları sarhoş olma ve başka iklimlere ait topraklara dair hayal kurma gibi "sahte cennetler"de aranıyordu. Son olarak, marjinalleşme nihai olarak hapishanelerin ve kerhanelerin kapalı duvarları arasında ifade ediliyordu. Bir kere daha kadınlar bu insani trajedinin en ağır yükünü taşıyan grup oldu. Bu bizi, mübadillik ideolojisinin üç temel ilkesini ve bütünleşme öyküsüne bakış açısını yeniden düşünmeye sevk etmelidir. Belki de muvaffak olmuş birkaç kişi hakkındaki övgüleri biraz yumuşatıp, dışlananların çektikleri acılara saygı gösterme vaktimiz gelmiştir.

ΙΜΕ ΕΝΑ PROSFIĞAKI -
BEN BİR MÜBADİLİM
Ben bir mübadilim, haykırıyorum/Beni İzmir'den kovdular/Ağlar dururum/İçer (haşiş) çekerim/Cafe Aman'da, ah yandım aman

Taksim çalarken kendimden geçerim
Evimi hatırlar eririm
Bazen zengin, bazen züğürdüm
Udumu düşkünlükle çalarım
Cafe Aman'da, ah yandım aman
(Anonim, Ermeni şarkıcı Markos Melkon tarafından söylenmiştir)

HARİS THEODORELİS-RİGAS
ONASSİS BURSİYERİ
PHD ADAYI
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

* Boğaziçi Üniversitesi'nden Sevin Turan'a ve Mehmet Müderrisoğlu'na bu makaleye yaptıkları katkılarından ötürü minnettarım. Makaledeki bütün hataların ve eksikliklerin sorumluluğu yazara aittir.

1 Pashalis Kitromilidis, "Ideologikes ptihes tu Prosfiyiku Fenomenu" (Mübadillik Kavramının İdeolojik Boyutları), Anna Karapanu (ed.) *The Land of Attica Receives the 1922 Refugees*, Yunan Parlamentosu Vakfı Yayınları, Atina, 2006.

2 "Refugist" (Mübadilci) çalışmaları için bkz. Eri Stavropulu, *Prosfiges ke Logotehnia* (Mübadiller ve Edebiyat) ile Mihalis Psalidopulos, "Prosfiges ke Elliniki ikonomia sto Mesopolomo" (İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Mübadiller ve Yunan Ekonomisi), Anna Karapanou [ed], age.

3 Gauntlett, *Rebetiko: Contribution to its scientific approach, 21st Century*, Atina, 2001.

4 Bakınız Bronislaw Geremek, *Histoire sociale: Exclusions et solidarité*, Leçon inaugurale, Collège de Frace, Paris, 1993.

5 İliyas Petropulos bize efsanevi bir müzisyenden, gösterisi sırasında alnına yapıştırılan bahşişleri orada tutan ünlü klarnetçi Yorgos Suleymanis'i anlatır. Bu daha sonra imparatorluğun pek çok yerine yayılmıştır. İliyas. Petropulos, Rembetika Tragudya (Rembetiko Şarkıları), Kedros, Atina 1989, s. 13.

6 Yunanistan ve Türkiye'den göçmen almaya başlayan Kuzey Amerika'da rembetiko tarihi ve muhtemelen ortaya çıkış yeri, açısından da diğer bir önemli yerdir, "ortaya çıkışı" diskografi bağlamında anlamlandırırsak.

7 Anadolu'daki Yunan seferi kuvvetleri içindeki askerler ile asker kaçaklarının kumar oynamaları ve haraç kesmeleri ile ilgili başvurular için askerlerin anı defterleri üzerinden bkz. Tasos Kostopulos, *Polemos ke Ethnokatharsi 1912-1922* (Savaş ve Etnik Temizlik, 1912-1922), Vivliorama, Atina, 2008, p 134 ve Fotis D. Apostolopulos (ed), *I Eksodos. Tomos A. Martiries apo tis eparhies ton ditikon paralion tis Mikras Asias* (Çıkış. 1. cilt. Küçük Asya batı bölgelerinden tanıklıklar), Küçük Asya Etüdler Merkezi'nin Yayınları, Atina, 1980. s. 343.

8 Mangitis (çoğulu Mangites), Mangas sözcüğünden türemiş, herhangi bir dile çevirisi neredeyse imkânsız ve rembetiko alt-kültürü açısından çok önemli bir terimdir. Pire'nin yeraltı dünyasının bütün ahlak kurallarını tek başına ifade eder. *Mangitis*, içki içmeyi, dans etmeyi, esrar çekmeyi seven, giyimine özen gösteren, etrafındakilerin saygı gösterdiği, kendisi de aşılılara saygı gösteren, az ve öz konuşan ve herhangi bir biçimde şanına bir zarar geldiğinde şiddete başvurmakta tereddüt etmeyen biridir

9 Petropulos, age., s. 161-4.

10 Kutelakis-Amanta Foskolu, *Pireas ke siniktimi* (Pire ve Yerleşimleri), Estia, Atina, 1991.

11 Vasilis Tsiatis, *Pireotiki Palmi*, 1982.

Carlo Ginzburg
Tahta Gözler

MESAFE ÜZERİNE DOKUZ DÜŞÜNCE

Tarih Toplum Felsefe, Çeviri: Aysun Şişik, 280 s.

Ginzburg'a göre, bir şeye çok yakın olduğumuzda aşinalık bakış açımızı çarpıtır, çok uzak olduğumuzda ise bakış açımızdaki çarpıklığın kaynağı mesafenin ta kendisidir; dolayısıyla, içinde yaşadığımız dünyayı anlamak için uzaklıkla yakınlık arasında bir denge tutturmak gerekir. Ayrıntı zenginliği ve bu ayrıntıları ilişkilendirişindeki dehasıyla okurlarını şaşırtacak bir kitap.

J. L. Austin
Söylemek ve Yapmak

HARVARD ÜNİVERSİTESİ 1955 WILLIAM JAMES DERSLERİ

Tarih Toplum Felsefe, Çeviri: R. Levent Aysever, 200 s.

1962'de yayımlanan bu kitapta geliştirilen kuram, edebiyat eleştirisinden iktisada birçok alanda yaratıcı çalışmalara esin verdi, Searle, Derrida, Ricoeur, Habermas ve Butler gibi düşünürler tarafından ele alınarak derinleştirildi. Austin'in "bir şey söylemek, bir şey yapmaktır" diye özetlenebilecek bu kuramından yola çıkan kitap felsefeyle, dilbilim ve dil felsefesiyle, edebiyat kuramıyla ilgilenen herkesin kitaplığında bulunması gereken bir klasik.

Nadire Mater
Sokak Güzeldir

68'DE NE OLDU?

Yakın Tarih, 16 x 21 cm. 404 s.

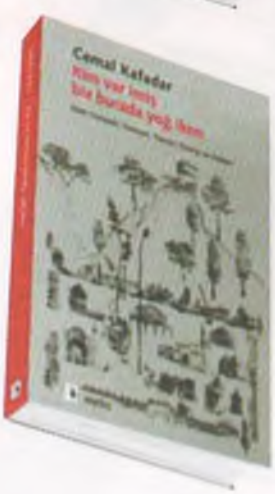
Kişisel anlatılar ile dönemin arkaplanına dair bilgileri bir araya getiren bu kitap 1968'in hakikate daha yakın bir resmini çezebilmek, hakikati tarihten geri kazanabilmek umuduyla yazıldı. Hiç kuşkusuz tek bir 68 yoktu, kitapta da herkes kendi 68'ini anlattı. 68'de gerçekte ne olduğunu bilmek, neyin olmadığını da düşünebilmek için de önemli. Henüz ne kadar çok şeyin denenmemiş olduğunu, bizi ne kadar çok başlangıcın beklediğini de gösteriyor.

Jacques Rancière
Filozof ve Yoksulları

Tarih Toplum Felsefe, Çeviri: Aziz Ufuk Kılıç, 272 s.

19. yüzyıl proleter kültürü üzerine birçok önemli çalışma yayımlamış olan Rancière, Batı'nın felsefi ve siyasal düşünce geleneğine çok sert bir eleştiri getiriyor: Sol fikriyatın Marx, Sartre ve Bourdieu gibi üç önemli isminin bile, felsefenin kurucusu denebilecek Platon'la şaşırtıcı bir biçimde paylaştığı önkabulleri sorguluyor. Sol siyaset geleneğinin sorunlarıyla ilgilenenler başta olmak üzere bütün felsefe okurlarının okuması gereken bir kitap.

Cemal Kafadar
Kim var imiş biz burada yoğ iken

DÖRT OSMANLI: YENİÇERİ, TÜCCAR, DERVİŞ VE HATUN

Tarih Toplum Felsefe, 200 s.

Cemal Kafadar bu kitapta bir araya getirdiği dört denemede, 16. ve 17. yüzyıllar Osmanlı dünyasından dört kişiyi ele alıyor: Babasından kalan arazi üzerindeki haklarını korumak için divan-ı hümayuna başvuran Mustafa adlı Yeniçeri; İstanbul'da günce tutan Seyyid Hasan adlı derviş; ticaret için gittiği Venedik'te ölen Ayaşlı Hüseyin Çelebi; rüyalarını kaleme alarak şeyhine mektupla gönderen Üsküplü Asiye Hatun. Osmanlı tarihi konusundaki ezberlerimizi bozarak, yeni baştan düşünmeye davet eden bir kitap.

SELANİK'TEN İSTANBUL'A

BİR MUHACİR VE MÜBADİL OLARAK TERAKKİ OKULLARI*

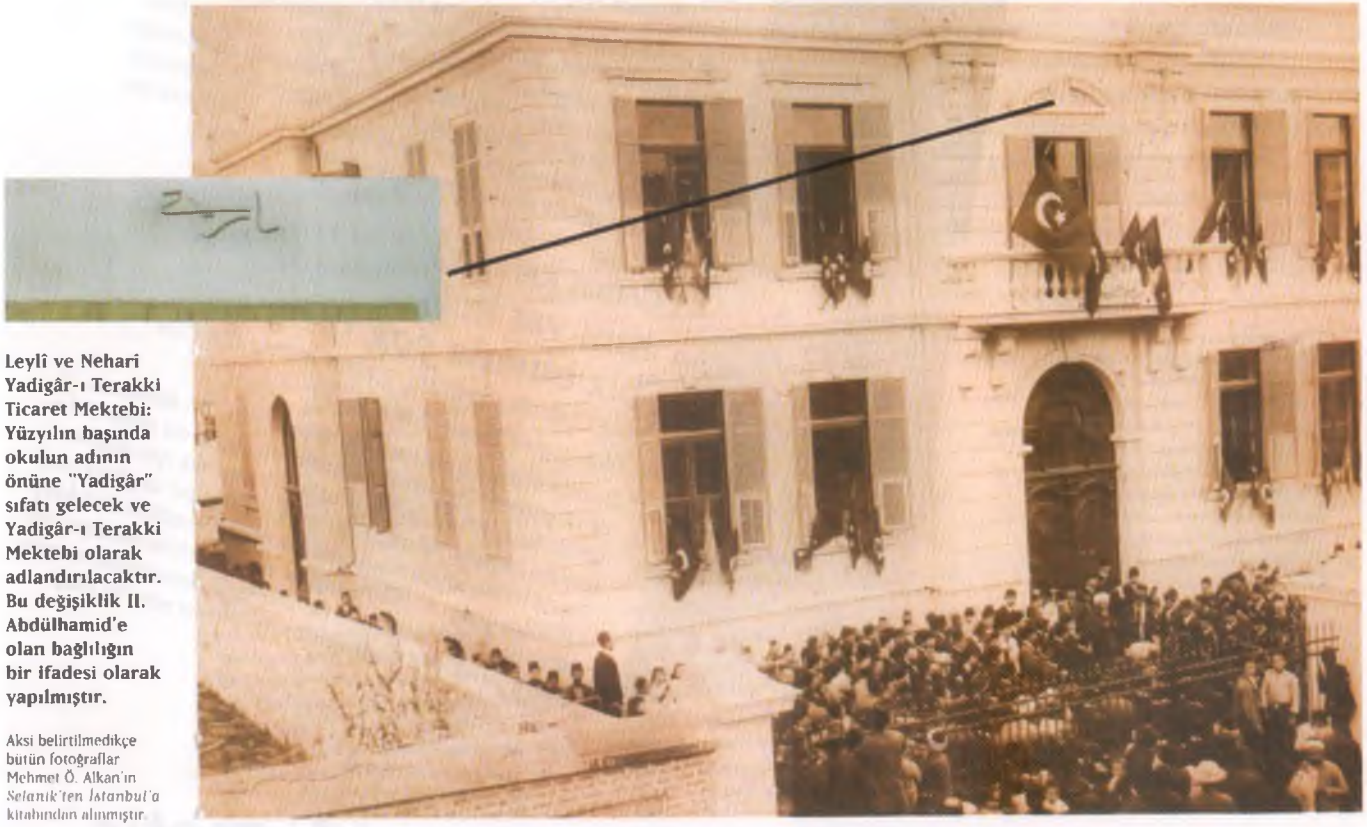
MEHMET Ö. ALKAN

Terakki Okulları da muhacir ve mübadil olmuş ve mübadelenin mağdurlarından biri olarak kalmıştır. Mübadele trampa, değiş tokuş, bir şeyin başka bir şeyle değiştirilmesi, "mübadil" ise başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş demektir. Bu "bedel" veya karşılık Terakki Okulları tarafından alınamamış, Terakki Okulları'nın 19. yüzyılın sonunda sahip olduğu modern okul binaları mübadelede terk edilmek zorunda kalınmıştır. İlginçtir, bu bina günümüzde, 2009 yılında Yunanistan'da hâlâ okul olarak kullanılmaktadır.

MÜBADİL - MUHACİR

Mübadele, Arapça "bedel" sözcüğünden geliyor. Sözcük anlamı trampa, değiş tokuş, bir şeyin başka bir şeyle değiştirilmesi demek. Çoğulu "mübadelat" olarak kullanılıyor. Mübadele ile ilgili bedel sözcüğünden türeyen bir başka kelime, "mübadil"dir. Başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş demek. Ama bu sözcük Türkiye'de özel bir anlam kazanmıştır. "Türkiye'den gönderilen Rumlara karşı Yunanistan'dan gelen Türklere verilen ad" olarak sözlüklere geçmiş durumda.[1]

Bilindiği üzere "mübadele" Lozan Anlaşması'na getirilen ek protokol uyarınca yapılmıştır. Bu nüfus değişiminin büyük bölümü 1923-1924 yıllarında gerçekleşmiş, lakin 1930'a kadar sorunlarla devam etmiştir. Yaklaşık 1.700.000 civarında insanın mübadeleden etkilendiği tahmin

Leylî ve Nehari Yadigâr-ı Terakki Ticaret Mektebi: Yüzyılın başında okulun adının önüne "Yadigâr" sıfatı gelecek ve Yadigâr-ı Terakki Mektebi olarak adlandırılacaktır. Bu değişiklik II. Abdülhamid'e olan bağlılığın bir ifadesi olarak yapılmıştır.

Aksi belirtilmedikçe bütün fotoğraflar Mehmet Ö. Alkan'ın *Selanik'ten İstanbul'a* kitabından alınmıştır.

ediliyor. Mübadele göç demekti ve zorunluydu, isteğe bırakılmamıştı. Hem Türkler hem de Rumlar arkalarında yalnızca mallarını ve mülklerini bırakmakla kalmadılar, Türkler Rum komşularını, dostluklarını, sevdiklerini ve sevgilerini de geride bıraktılar. Rumlar Türk komşularına, Türkler de Yunan komşularına çeyizlerine varıncaya kadar emanetler bıraktılar.

Bu zorunlu göç sırasında malların karşılıklı değişimi düşünülmüştü. Türkiye'de Rumlardan kalanlar, Yunanistan'dan gelen Türklere, Yunanistan'da kalanlar da Türkiye'den giden Rumlara verilecekti. Ancak mülkiyetin ispatlanması, değerinin takdir edilmesi, değeri kadar malın göç edilen yerde verilmesi beklentileri boşuna çıktı. Bütün mübadiller mağdur oldu. Yeniden ve neredeyse sil baştan hayat kurmak zorunda kaldılar. Yerleştikleri bölgelere uyum sorunları da bunun tuzu biberi oldu.

Göç edenlere de muhacir deniyor. Muhacir, göçmen, göç eden demek. Aynı zamanda yarı kutsal bir anlam içeriyor. Muhammed Peygamber'in emriyle Mekke'den Medine'ye göç edenlere de bu isim veriliyor. Bu göçe "hicret" ve bu hicretle başlatılan İslam takvimine de hicri takvim adı verilmiştir.

Trakya ve Anadolu'ya göç 1923 öncesinde başlamıştır. Balkanlar'daki milliyetçilik azdırıldıkça, süreç kendiliğinden gelişmeye başlamıştı. Kimlik sorunu öncelikle kendini "din" olarak gösterdiği için, etnik kökenin önemi olmaksızın, "Müslüman" olanların göçe zorlanmasına yönelik olaylar yaşanmakta gecikmedi. Aslında ilk büyük dalga 93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında yaşanmıştı.

MUHACİRİN GÖMLEĞİ, ETİ VE DERİSİ...

Savaş, kitleler halinde göçe sebep olmuştu. Mithat Cemal Kuntay, bunu *Üç İstanbul* adlı eserinde ifade edecektir:

"Anadolu ve Rumeli ufkun iki ucunda iki ahşap konak gibi yanıyor; yangından çıkanların uçan saçlarıyla ufukta insanlar koşuyor: Doksan üç muhacirleri... Muhacir, gideceği yer olmadan biteviye yürüyen hayalettir; adını bilmediği bir başka hayaletin ekmeğini yiyecektir...

93 harbinde üç şeyin hududu yoktu: Hastalığın, açlığın, vatan toprağının(...) 93'te ölümün uykudan uyanmış gibi sersem bir hali vardı: Kudurmuş kurt bile, kazalaşan kader bile ölümü bu kadar haksız bir şekle koyamamıştır... Dünyanın her yerinde aczin muhterem olan dört şekli (çocuk, kadın, hasta, ihtiyar) Moskof bayrağı altında yürüyen ölümün ilan ettiği müsavat önünde bir asker gibi demirle öldürüldü. 93 muhacirinin Edirne'de gömleği, Ayastefanos'ta eti, İstanbul'da derisi yoktu. (...)

Sarayda ziyafet verilirken İstanbul sokaklarına sandık, yastık, bohça, muhacir yığılıyordu. Fesli iskeletler; paltosu ile ölenler; iki gözden ibaret yüzler; bohçalaşan kadınlar... Cami kapılarının meşin perdelerini iterek taşıyorlar. Her gün beş binle on bin arası muhacir geliyor ve çoğu gömleğinde yatıyor..."[2]

93 harbinden sonra ikinci büyük göç dalgası Balkan Savaşları öncesinde ve sırasında yaşandı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağır bir şekilde hüküm sürmeye başlayan milliyetçilik, bir tarafı din ve diğer tarafı etnik köken olan iki yanı keskin kılıç gibiydi. Önüne gelene, bu kılıçla kanatarak biçtiği elbiselerini "kimlik" adı altında giydirmekteydi. Hele Balkan Savaşları, Balkan milliyetçiliklerinin acımasızlık yarışına girdiği bir dönemdi.

Sonuncu büyük göç Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanmıştır. 30 Ocak 1923 tarihinde, Türk-Rum Nüfus Mübadelesi'ne ilişkin sözleşme imzalandı. Fiili olarak yaşanan mal mülk değişimi, yerini karma bir komisyonun ilkelerine bıraktı. Ancak 1930'a kadar göç konusunda karmaşa ve belirsizlikler sürdü.

BİR MUHACİR VE MÜBADİL OLARAK TERAKKİ OKULLARI

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağır bir şekilde hüküm sürmeye başlayan milliyetçilik ve savaşlar yalnızca insanların değil, kurumların da göçmesine sebep oldu. Kurumlar da bu zorunlu göçten nasiplerini aldılar, muhacir ve mübadil oldular! Bunlardan biri Terakki Okullarıydı.

Osmanlı genelinde ilk modern özel Müslüman eğitim kurumu Şemsi Efendi tarafından 1873'te Selanik'te açılmıştı. Yeni yöntemle eğitim yapan bu okul 1877 yılında Selanik ileri gelenlerinden Emin Lütfi Efendi, İzzet, Ahmed Kapancı, Hüsnü, Vamık, Emin Receb, Mehmet Ziya, Başkon-

Yan sayfadaki küçük resim, günümüzde de okul olarak kullanılmakta olan Terakki Okulu binasının tepesini göstermektedir. Bu resimde binanın tepesindeki okulun o dönemdeki adı olan "Yadigâr-ı Terakki Mektebi" isminin beyaz boya ile kapatılmış olduğu, ancak fotoğraftan da farkedileceği üzere, okulun isminden kalma okunamayan Osmanlıca bir sözcüğün kendisini göstermeye başladığı anlaşılmaktadır.

Fotoğrafı bizzat çekip göndermek nezaketini gösteren Selanik Başkonsolosumuz Sayın Hakan Abacı'ya zahmetleri için teşekkür ederim.

Terakki Okulu'nun Selanik'teki eski binası, günümüzde de okul olarak kullanılmaktadır.

Fotoğrafı bizzat çekip göndermek nezaketini gösteren Selanik Başkonsolosumuz Sayın Hakan Abacı'ya zahmetleri için teşekkür ederim.

solos Abdi, İzmir'de Tütüncü Hasan Akif, Receb Derviş, Rıza Süleyman, Mustafa Fazıl, Şükrü ve Osman Ahad gibi isimlerin öncülüğünde bir "hami heyet" tarafından devralınmıştır. Daha önce de yazdığımız gibi bu konuda herhangi bir belgeye dayanmak olanaklı olmasa da bu konudaki genel kaynaklar ve konu ile ilgili kısa anı değinilerine bakıldığında, Terakki Okullarının, başlangıçta, Kapaniler olarak adlandırılan ve dini bir "alt-kültür" oluşturduğu bilinen mühtedi/dönme cemaati tarafından kurulduğu/devralındığı anlaşılmaktadır. Kapaniler Selanik'teki üç mühtedi cemaatinin en ilerici ve ilerlemeci taraftarı olanlarıdır.

Selanik'te Leylî ve Nehari Yadigâr-ı Terakki Ticaret Mektebi (Erkekler Bölümü Okulu) (Alsancak Mahallesi, Pazar Tekkesi Sokağı.)

Modern eğitimin simgesi haline gelen ve Terakki Okulları halini alan okul, kızlara ait okul, anaokulu ve ticaret mektebi açması gibi eğitim açısından bir dizi yeniliğe de imzasını atacaktır. II. Abdülhamid döneminde istikrarlı bir gelişim gösteren ve Yadigâr-ı Terakki adını alan Terakki okulları II. Meşrutiyet ile birlikte bir atılıma girmiştir. Bu olumlu gelişme ve atılımlar Balkan Savaşlarıyla bir anda sona ermiştir.

BALKAN SAVAŞLARI, SELANİK'İN DÜŞMESİ VE TERAKKİ OKULLARI

Balkan Savaşlarıyla başlayan gelişmeler Terakki Okullarını da derinden etkileyecektir. Bu etkilenmenin ilk yönü muhacir, ikinci aşaması ise mübadil olmasıdır.)

Bilindiği üzere Balkan Savaşı 30 Eylül 1912 tarihli "Balkan Düvel-i Müttefikası"nın notası ile başlamıştır. Nota Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan tarafından verilmiştir. Notaya bir de Avusturya-Macaristan ve Rusya hükümetlerinin aracılığı ile istenen bir "ıslahat listesi" eklenmiştir. İktidarda, baba-oğul kabinesi olarak anılan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti vardır ve sorunu yumuşak bir biçimde çözmek gayreti içindedir. İlk savaş Karadağ'da başlar. Daha sonra Selanik 8 Kasım 1912'de Bulgarların eline düşmemek için Yunanistan'a teslim olacak ve bir daha geri gelmemek üzere Osmanlı haritasının dışında kalacaktır. Bulgar ordusu da 10 Aralık 1912'de şehre girer.

İkinci Balkan savaşının ardından Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan ile yapılan anlaşmalarla Osmanlı uyruklarına, Hıristiyan bir hükümetin yönetiminde yaşamak veya dört yıl içinde göçmek hakkı tanınmıştır. Göçerlerse mallarını satıp bedelini İstanbul'a transfer edebileceklerdir. Aslında Selanik'ten göç bu sıralarda başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda hızlanacaktır.

Okulu yöneten Terakki Encümeni'nin tuttuğu zabıt defterlerinden yola çıkarak Selanik'te savaş ve ardından işgalin gündeme getirdiği konuların encümen toplantılarına ve okula yansıdığı hemen görülür. Örneğin 16 Kasım 1912 tarihli encümen defterinde şu kayıt okunmaktadır.

"Selanik Zükur ve İnas Mekteplerinde muhacirin ve zabitan iskânı için vuku bulan müracaat üzerine Encümen İdare azalarından İnayet, İkbal, Sadık, ve İsmail Hakkı Efendilerle Ahmed Kapancı ve müdür-i mektep Mösyö Moreaux'nun vali, maarif müdürü ve belediye reisi ile komisyon-ı mahsus nezdinde ettikleri müracaat üzerine Selanik Zükur ile Yalılar Mektebini istemeleri üzerine Kızlar mektebinin şimdilik belediye reisi emriyle hazır bulundurulmasına karar istihsal edildiği haber verilmiş ise de cereyan-ı ahvale göre müracaatın devam ettiği anlaşılmakla bu bâbda cereyan eden müzakerede şimdilik zükur mektebinde mevcut fazla karyolalarla(ın) mateferruatın hüsn-i muhafazasına..."

"Mektebde mevcut erzakın Mösyö Moreaux'nun hanesine nakledilmesi hakkında da talimat verildiği..." Ayrıca kızlar mektebindeki odunların da müdürün evinde muhafaza edilmesi düşünülmüşse de vazgeçilmiştir.

OKULLARIN HASTANE OLARAK KULLANIMI

Savaş ve savaş sonrası ortam, eğitimi ciddi bir şekilde aksatmak üzeredir. Bununla birlikte encümen son ana kadar eğitimin sürmesinden yanadır. "Zükur mektebinin tatili için müdür-i mektep tarafından gelen teklif muvafık görülmediğinden mektebin devamına," diye karar verilmişse de okulların bayram ertesi açılması ve inas mektebinin orta kısmının kapatılarak yalnızca ilköğretim eğitimi vermesi söz konusu olmuştur.

Yaşanan savaşın bedellerinden biri, eğitimin aksamasıdır. Hayat eğitimden önce gelmektedir. Yeni hükümet tarafından okullardan birinin hastane olarak kullanılmak istendiğini görüyoruz. 23 Kasım 1912 tarihli zabıt defterine yansıdığı kadarıyla hükümet tarafından bu konuda yapılan başvuru üzerine encümen üyeleri Sabri, Sadık ve Tevfik efendiler vali ile görüşecek ve okulun Şevki Efendi'nin hanesine taşınması için tartışma yapılacaktır. Terakki Okullarından zükur/erkek mektebinin açılmasına karar verilmekle birlikte

inas/kızlar mektebinin açılması ertelenmiştir.

EKSERİYET İKEN EKALLİYET OLMAK VE MUHACERET

Trajedi her bakımdan devam etmektedir. Genelde Balkanlar, özelde Selanik yeni bir sıkıntı girdabına girmiş ve girdap ilk yoğun dönüşlerini de yapmaya başlamaktadır: Selanik artık işgal altındadır. Okulun kesintili bir eğitim yaptığı anlaşılmaktadır. Üstelik Birinci Dünya Savaşı da patlak vermiştir. Hiç kuşku yok ki Makedonya'nın bir anlamda merkezi durumundaki Selanik yine en sıkıntılı günleri yaşayacak olan kentlerin başında gelmektedir. Okulu yöneten encümen oldukça seyrek toplanmaya başlamıştır. Yeni yönetim her cemaate eğitim ile ilgili birtakım haklar tanımıştır. Bir zaman ekseriyet/çoğunluk durumundaki "Müslümanlar" şimdi ekalliyet/azınlık durumuna düşmüşlerdir. Encümen 5 Mart 1915 tarihli toplantısında bir azınlık statüsünde kalan İslam cemaatinin eğitim durumu ve hakları ile ilgili konuları görüşmek üzere Cemaat-i İslâmiye Komisyonu'ndan gelen davet üzerine üyelerden İkbal ve Hakkı Lâtif efendileri görevlendirecektir.

Terakki Okulları için yeni gelişmeler tasarlanırken, savaşlar bir anda bütün hesapların bir kenara itilmesine sebep olmuştur. İşgal sonrası azınlık durumuna düşen Müslümanların okulları da azınlık statüsü içinde değerlendirilmektedir. Bu sıralarda okul müdürü Tevfik Bey'dir. Karar defterlerinden de anlaşıldığı üzere eğitim eski düzenli halini yitirmiş ve Terakki Okulları kendini küçültmüştür. Okulların kapanmasının, küçülmesinin çeşitli nedenleri vardır. İlki, Selanik'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi ve baskı uygulanmasıdır. İkincisi, I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin güçleri tarafından işgal edilmesidir. Üçüncüsü de her iki nedene bağlı olarak Selanik'ten özellikle İstanbul'a başlayan göçtür.

Selanik'in 1912 yılındaki işgali ve ardından I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Terakki Okullarının Yalılar inas

Sonun başlangıcı: İnas mektebi binasının satışına doğru

Birinci Dünya Savaşı başladığında Selanik ikinci işgale uğrayacaktır. Selanik'te azınlık statüsünde olarak Müslüman Türkler için sıkıntılı günler başlamıştır. Bu ortamda okul binalarından bir kısmının satışı düşünülmeye başlanmıştır. Encümenin 9 Mayıs 1915 Cumartesi günü yaptığı toplantıda, Heyet-i İdare toplantısına üyelerden Veli İbrahim, Ahmed Kapancı, Doktor Edhem, Halit Selim, Mehmet İkbal, Hasan Tahsin ve Hakkı Latif efendiler katılmışlardır. Yapılan toplantıda okullardan birinin satılması gündeme gelmiştir. Konu zabıt defterine şöyle yansımıştır. "Mekteb-i Terakki Encümeninin taht-ı idaresinde bulunan Terakki İnas ve Yalılar Mekteblerinin merhum Osman Telci Efendinin haremi Emine Hanım namına olduğu ve fakat bu mekteblerden İnas Mektebi '1200' Yalılar Mektebi '1300'er liraya mal olup bunlar için Emine Hanım tarafından İnas Mektebi binasına '480' Yalılar Mektebine '600' lira verilmiş dörtyüz lira da ayrıca Hanım-ı mümâileyhâdan istikraz edilerek umum tediyâtı '1480' liraya baliğ bulunmuştu. Tediyât-ı vaki'aya mukabil her iki binanın Emine Hanım namında kalması bilâhare bazı müşkülatı daimi olmak ihtimaline mebni bu bâbda Emine Hanım ile bi'l-müzakere bir çare-i hal ve tesviye bulunmuş Encümen-i İdarece taht-ı vücuda gidilmiş ve müzakerat-ı lâzımede bulunmak üzere Veli İbrahim, Ahmed Kapancı ve Halid Salim efendiler tarafından deruhte buyrulmuştu. Bu kere efendi-i mumaileyhin Emine Hanım ile bi'l-istişare '1480' lira tediyâtına mukabil '1300' liraya mal olunan Yalılar Mektebinin kendi namında kalması ve mütebaki '180' lirayı da nakden ita ederek Encümen-i İdare azasının imza-yı şerikleriyle nezdinde bulunan dörtyüz liralık senedin istirdadı ve İnas Mektebi ikrarının kendisine alınması ve İnas mektebi kapısına müteallik taşda muharrer merhum Telci Osman Efendi namının Yalılar Mektebi kapısı önündeki taşa ilavesiyle mezkûr taşın da tecdit ve tamiri ve şimdilik Yalılar Mektebi için Emine Hanımın icar talep etmeyeceğini beyan etmişlerdir. Mezkûr bina vergi ve sigorta ücûrâtının da kemâ-fis-sâbık Encümen-i İdarece tesviyesiyle yine Mektebin orada devamı karargîr olduğunu Heyet-i Encümen'e beyan ve ifade buyurmaları üzerine tesviye-i mezkûr Heyet-i Encümen'in menafi-i icabına olmasına binaen tesri-i tatbik ve icra'sı muktezi görülmüş ve ahiren icap edecek muameleleri yapılmak üzere Emine Hanıma verilecek '180' lira ile ikrar ve intikal muamelesi ve masarif-i saireye muktezi mebâliğin tesviyesi için ikiyüz küsur liranın ikrazı elzem görüldüğüne vaki' olan tekâlif üzerine mebâliğ-i mezkûreyi bir sene müddet ve yüzde sekiz nema ile aza-yı encümene Veli Efendi Hazretlerinden ikraza muvafakati alınması ol veçhile iki yüz liranın ikrazıyla muamele-i intikâliyenin imza ve mezkûr İnas Mektebi binasının Veli Efendi namına ikrarının ahz ve icrası tahkiken tensip olunmuştur..."

Bütün güçlüklere karşın okulun encümen tarafından korunmaya, onarılmaya ve eksiklerinin giderilmesine çalışıldığını görüyoruz. Bu amaçla 20 Mayıs 1915 tarihinde "Yalılar Mektebinin tevsi-i tahsisatının arttırılması için iane toplamak üzere encümenin idare heyeti" üyeleri Selanik'te banka ve ticaret kurumlarından yardım aramaya başlamışlardır.

Selanik Terakki Mektebi kızlar bölümü.

mektebi dışındaki erkek ve kız okullarına yerli ve yabancı askerler tarafından el konulmuştur. Dolayısıyla bu okullar kapanmak durumunda kalmıştır. Geriye kalan Yalılar şubesinde ise eğitim 1920 yılında kapanana kadar devam etmiştir.

Yaşanan koşulların ve sorunların Terakki Okullarını yöneten encümeni arayışa ittiği hemen fark edilmektedir. Birinci çözümün orada kalmak olduğu anlaşılmaktadır. Ama her geçen gün Selanik'te yaşamanın zorlaştığı açıktır. Zorluklar yalnızca ekalliyet olarak kalmak konusunda değildir. Hayat pahalılığı, işgal askerleri, okulların bir kısmının hastane olarak tahsis edilmesi, bazı sınıfların ve nihayet okulların kapatılması, öğrenci sayısının azalması yaşanan diğer zorluklardan bazılarıdır. Bütün bu koşullar Selanik'te kalmayı zorlaştırdığı için zorunluluğa bağlı bir tercihle Terakki Okulları kendisine pusulanın gösterdiği İstanbul kentini yeni hayat ve faaliyet alanı olarak seçecektir. Umutların tükeneceği son ana kadar okulun Selanik'te açık olması için gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte okulun muhacir olması da bu süreçte başlamıştır.

İNAS MEKTEBİ BİNASI SATILIYOR

"İnas Mektebi binasının satın almağa talip zuhur etmesine mebni mezkûr binanın fürûhatıyla ahz olunacak mebaliğden faizleri düyunatın tediyesi münasip görülmüş ve fakat mezkûr binanın bin liradan dun olmamak şartıyla fazlasının fürûhatına mezun olmak üzere Aza-yı Encümenden Halid Salim, Abdi Tevfik ve Hakkı Latif efendilerin tayin olunması tensip olunmuştur..."

Ancak encümen azaları bu konuda 21 Temmuz 1915 tarihli karar defterinin altına düştükleri şerhte, (örneğin Rıza Derviş) binaların satılmasına muhalif olduğunu belirtirken, Halid Salim zükur mektebinin dahi değeri ölçüsünde bir teklif alındığı anda satılmasını istemiştir.

SON TOPLANTI VE BİNANIN SATILMASI

Yaşanan olağanüstü koşullar ve işgalin ağırlaşması sonucu encümen toplantılarına bir yıllık ara verilmiştir. Ancak anlaşılan o ki 18 Ağustos 1916'da (yaklaşık bir yıl sonra) yapılan toplantıda inas mektebinin, istekli çıktığı için bin beş yüz liraya satılması kararlaştırılmıştır. Daha sonra, 14 ve 23 Ağustos'ta yapılan toplantılarla da satış işleminin ayrıntıları halledilmiştir.

Selanik dönemine ait elimizde bulunan son defterde, son toplantı tarihi 23 Ağustos 1332, yeni takvimle 5 Eylül 1916 tarihini taşımaktadır. Bu toplantıya Ahmet Kapani, Doktor Edhem, Nuri Akif, Hasan Tahsin, Mehmet İkbal ve Hakkı Latif efendiler katılmışlardır. Bu toplantı Terakki İnas Mektebi binasının satışına ilişkin kararın alındı.

SELANİK'TE SON GÜNLER VE KAPANIŞ

Dünya Savaşı sonrasında iyiden iyiye ağırlaşan koşullar nedeniyle eğitim öğretimde sorunlar yaşanmaya ve aksamalar meydana gelmeye başlamıştır.[4] Zaten inas mektebi dışındaki okullar da kapanmıştır. Terakki Okullarının Selanik'teki sonuncusu olan inas mektebi de 1920 yılında kapanmış ve bir daha da açılmamıştır.[5] Ancak Selanik Terakki Okulunun kapanmasından bir yıl önce İstanbul'da Şişli Lisan Mektebi adıyla bir Terakki Okulu açılmıştır.

Erkek okulunun Müdürü İsmail Hakkı Bey ve Terakki Mektebi öğrencileri (1901-1903).

İŞGAL SELANİK'İNDEN İŞGAL İSTANBUL'UNA: İKİNCİ BAŞLANGIÇ

Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918 tarihinde sonun başlangıcını simgeleyen Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı ve bir imparatorluk daha tarihe karışmak üzereydi. Anlaşma imzalanırken Osmanlı hükümeti temsilcisi Rauf (Orbay) Bey'e, İngiltere hükümeti temsilcisi Amiral Calthorpe, İstanbul'un işgal edilmeyeceğine dair sözlü bir garanti vermiştir. Buna karşın anlaşmanın imzalanmasından iki hafta bile geçmeden İstanbul müttefik devletlerin fiili işgaline uğramaya başlamıştır. İstanbul'un "resmi" işgali ise 20 Mart 1920 tarihine rastlar.[6] İstanbul bir yandan yangınlar sonucunda oldukça zarar görmüş, öte yandan işgal kuvvetlerinin son derece keyfi yönetimi ile tanışmıştır. II. Abdülhamid döneminde bile rastlanmayacak ölçüde baskı ve sansür uygulanmıştır. Her şeye rağmen yaşam, çeşitli

İşgal Selanik'inde bir mezuniyet töreni

Selanik dönemine ilişkin elimizdeki son belge ise, Terakki İnas Mektebi Müdürü Müfit Bey'in 4 Temmuz 1334 (1918) günü yaptığı ve okul arşivinde bulunan konuşma metnidir. Bu konuşma son döneme kısmen ışık tuttuğu ve bir kız okulu müdürünün kadınlara ilişkin düşüncelerini içerdiği için aşağıda verilmiştir.

"Muhterem Hanımefendiler,

Geçen sene Encümen-i İdare ve Heyet'i talimiye namına beyan-ı mütâlâat ve hissiyat eylemesini tâlibât hanımlardan birine tevdi etmiş iken bu sene talebe ve tâlibâtın ve bilhassa yedinci senenin göstermiş oldukları ciddi gayret ve himmetler kalbimde pek saf pek samimi meserretler uyandırdığından erkekler gibi tahsillerinden ne gibi bir gaye takib etmek lâzım geldiğini daha henüz tamamıyla tayin edemeyen bu gayûr dimağlar için âtîye aid bazı irşadâtda bulunmaklığıma bu meyanda mektebin sair husûsusatı hakkında lâzım gelen izahatı ita eylemekliğime müsaade edersiniz ümit ederim.

Bu sene mektebimiz Encümen-i İdâresi Türkçe tedrisâtın daha âli bir mertebeye vusulü için lâzım gelen gayret ve himmetleri dirîğ eyledikleri gibi gelecek sene de Fransızca tedrisatın mükemmeliyeti hususunda icap eden fedakârlıkların icrasını kavlyyen vaad buyuruyorlar. Ancak ne kadar şedit olursa olsun bu gibi arzularda tamamıyla muvaffakiyet bi'l-cümle eshâb-ı hayır ve himmetin muavenetlerine vabeste bulunduğundan bu bâbda mekteb bi'l-umum cemiyyat ve zevat-ı hayriyenin lütuf ve mazhariyetine ihtiyacı bulunduğunu arz eyler.

Kızların atisi hakkında kalbimi dolduran hissiyatımı arz etmezden mukaddem evvela bugün teşrifleriyle Mektebe ve dolayısıyla ilim ve marifete olan irtibat ve muhabbetlerini ispat eden hanımefendilere saniyen tâlibâtın derece-i malumatını tetkik ve takdir etmek üzere imtihan-ı umumilerde mektebimize muntazam devam ve vezaif-i temyiziyelerin bihakkın ifa eden mümeyyiz ve mümeyyize hanımlara salisen bu bina-yı muazzamı irtihâl-i dâr-ı beka' eyleyen efrâd-ı ailesinin teyid-i namları için terk ve teberru ile bu maksad-ı hayrın husulüne en ziyade hizmet eden merhum Telci Osman Efendi halilesi Emine Hanım'a rabian iki sene mektebin Türkçe ve Fransızca tedrisatından bir kısmını fahriyen deruhte ve gösterdikleri devam ve sebat, ikdam ve gayret sayesinde vazifelerini en mükemmel bir süretde ifa etmekle hatıra-i enâmda pek mümtaz bir mevkii ihraz eden Rabia ve Müveddet Hanımlara gerek Encümen ve gerek Heyet-i İdare-i Ta'limiye namına en samimi teşekkürâtımı takdim eylemeyi vecibeden addederim. Bu ciheti de ilave ederim ki: (Nasın hayırlısı insanlara en ziyade hayredendir) kelam-ı hikmet-beyânının müfad-ı ulvîsine nazaran Müveddet ve Rabia Hanımların işledikleri hayır pek mübeccel, pek mukaddes olmakla nâm-ı muhterem ve muazzezleri heyet-i encümen ve ta'limiyeyi teşkil eden zevat ile küçük büyük mektebe mensup her ferdin kulûb-i imtinân ve şükranında ebediyen menkuş kalacaktır.

Bugün huzurunuzda iki maksat üzerine beyân-ı mütalâa edeceğimi yukarıda arz eylemiştim; birincisi olan vezaif-i şükraniyeyi bade'l-ifâ ikincisine yani kızların atisi hakkındaki hissiyat-ı derûniyemi şerh ve izaha mübaşeret ediyorum.

Mektebin medar-ı iftiharı olan hanım kızların vücudunuzu yıpratacak derecede gösterdiğiniz gayret ve himmetler her türlü tahsin ve sitayişin fevkindedir. Hiç bir sa'yın semeresiz kalmadığına bugün ahzına hakkıyla istihkak kesbeylediğimiz aliyyülâlâ şahadetnameler bu Heyet-i muhtereme tarafından mazhar olduğunuz alkışlar takdirler birer delil-i celil, şahid-i adildirler.

Lâkin şunu biliniz ki mektebde tahsil edilen malumat ne derece fazla ve ne mertebe kavi olursa olsun yeni inşa edilen bir hanenin ancak temellerini teşkil edebilir. Eğer o haneyi ikmal etmek için lâzım gelenler icra edilmezse her şeyi silip süpüren zaman o temelleri de mahveder. Büyük bir şairimizin dediği gibi:

Ve bir ufk-i itilâ açılır, yükselir hayat,
Yükselmeyen düşer, ya Terakki ya inhitat.

Binaenaleyh bu dâr-ı marifete veda ederken kitaplarınıza veda etmeyiniz. Artık öğrendik tahsile ihtiyacımız kalmadı demeyiniz. Ellerinizi tezyin eden bu şahadetnameler çok kimseye yaptığı gibi size bir gurur ve iftihar bahşedecek yerde daha pek çok tahsile ihtiyacınız bulunduğunu ihtar edecek hakiki bir rehber vazifesini ifa etsin.

Gerçi kızların tahsilleri erkekler kadar temin-i maişet gibi maddi bir gayeye daha henüz matuf değil ise de zamanımızın pek büyük inkılâplara maruz gayet nazik bir zaman olduğunu nazar-ı dikkat ve itibara alırsak kızların erkeklerden ziyade metin bir tahsile ciddi bir malumata ihtiyaçları bulunduğu tebeyyün eder.

Sevgili kızlarım! Emin olunuz ki sizin için böyle bir âtî pek uzak değildir. Kavi ve metin bir malumat sahibesi olmak şartıyla bu atinin sizler için uzak olmamasını temenni ederim. Ta ki sizler de bir erkek gibi maişetin her türlü acılarına ve ıstıraplarına göğüs gerebilesiniz. Ta ki sizler de dinin müsaade edip de adât-ı mahalliyenin bağladığı o ağır zincirleri kırarak biz de insanız, bizim de aklımız, dimağımız, kuvvetimiz, çalışmak için erkeklerden daha büyük bir hüsn-i niyetimiz vardır diyebilesiniz. Tâ ki erkeklerin size vermek istedikleri hukuku siz silah-ı marifetiniz sayesinde bizzat ahzedebileceksiniz.

Yine tekrar ederim hanım kızlar. Bugünkü malumat-ı muktesebeniz bu maksad-ı ulvi için daha henüz kâfi değildir. Belki de biz çalışmak istesek bile vesait mefkuttur diyeceksiniz, bu doğrudur. Fakat şuna emin olunuz ki siz bu bâbda ne derece şedid bir arzu izhar edecekseniz arkanızda o arzunun husulüne hadim pek çok sahib-i hayr zevat bulacaksınız. Yalnız fırsatı kaçırmamağa gayret ediniz.

Eğer müddet-i hayatımda malumat-ı muktesebeniz bu tabii bedbahtlıklarınızı izale edebilecek dereceye vardığını ve kız doğmaktan maada bir kusuru olmayan bu faal dimağların evlerinde çürümeğe muattal kalmağa mahkûm olmayıp medeniyetin, insaniyetin cins tefrik etmediği bütün vezaifi sa'y ü gayreti erkekler gibi ve belki erkeklerden daha iyi icrasına müyesser olduklarını görmek nasip olursa kendimi en bahtiyar addedeceğimi vicdanımın en samimi arzusu, en halis temenniyatı olmak üzere beyan ederim. 4 Temmuz 1334 (4 Temmuz 1918)"

zorluklar altında sürdürülmektedir. İşgal kuvvetleri binalara rastgele el koymaya, askerlerini ve memurlarını yerleştirmeye başlamıştır. Aşağıda da değineceğimiz üzere bu elkoyma keyfiyetinden o sıralarda ikinci hayatına İstanbul'da başlamış olan Terakki Okulu da (Şişli Lisan Mektebi) payını alır.

Selanik'ten İstanbul'a göç hızlanmıştır. Bu süreçte işgal Selanik'inden işgal İstanbul'una gelen encümen üyelerinin yanı sıra İstanbul'daki yeni üyelerle Terakki Okullarının ikinci tarihi de başlayacaktır. 1919 yılında kurulan (Şişli) Lisan Mektebi, Terakki Okullarının İstanbul'daki yeni başlangıcının da adı olacaktır.

Osmanlı genelinde ilk modern, özel Müslüman eğitim kurumu Şemsi Efendi tarafından 1873'te Selanik'te açılmıştı. Yeni yöntemle eğitim yapan bu okul 1877 yılında Selanik ileri gelenlerinden aralarında Emin Lütfi Efendi, Başkonsolos Abdi Bey, Derviş Efendi, Halil Vehbi Bey gibi isimlerin öncülüğünde bir "hami heyet" tarafından devralınmıştır

İLK GÜNLER

Terakki Okullarının Selanik dönemi, işgal ve savaşların sıkıntıları ve yoklukları içinde verilen mücadeleye karşın kapanma aşamasına gelmiştir. Selanik'te kalan kurucu ve umumi encümen üyeleri ellerinden geldiği kadarıyla işi yürütmeye devam etmişlerdir. Terakki Okullarının encümen heyetinden bir kısmı ise İstanbul'a gelmiş ve Terakki Okullarının ikinci başlangıcını gerçekleştirmek üzere Lisan Mektebi adı altında bir okul açma girişiminde bulunmuşlardır. Okul Şişli'de açıldığı için bir süre sonra Şişli Lisan Mektebi olarak anılmaya başlamıştır.

Okulun kuruluş dilekçesi İstanbul Valiliği'ne 5 Nisan 1335/1919 tarihinde verilmiştir. Dilekçenin altında Fahri Refik[7] ve Celâl Derviş'in[8] imzaları vardır. Ancak aşağıda belirteceğimiz üzere okulun İstanbul döneminin başlangıç tarihi 3 Eylül 1919 olarak kabul edilir.

ŞİŞLİ LİSAN MEKTEBİ'NİN KURULMA GİRİŞİMİ

İstanbul'daki oluşum 1919 yılının başlarında somutlaşmaya başlamıştır. Girişimi yapanlar Fahri Refik, İsmail Recep, Naci, Nazım, Mecdi Derviş, Aziz beylerdir. İstanbul'da okul kurmak amacıyla bir encümen oluşturma teşebbüsü -bu döneme ait karar defterinden anladığımız kadarıyla- 21 Şubat 1919 tarihinde başlamıştır. Bu amaçla önce bir girişim kurulu oluşturulmuştur. İlk girişim kurulu toplantısında seçimler de yapılmıştır. İlk toplantıda Hakkı Latif Efendi, Mühendis Fikri Efendi, Fahri Tevfik Efendi, Kemal Derviş Efendi, Celâl Derviş Efendi, Naci Şükrü Efendi, Nazım Ali Molla Efendi, Aziz Refik Efendi, Zeki Şefik Efendi, Mecdi Derviş Efendi hazır bulunmuş, Yusuf Şinâsi, İsmail Recep ve Şefik Rıfat efendiler ise katılamamışlardır.

Toplantıda alınan kararla, ilk sene için 11 kişiden oluşan bir "Heyet-i İdâre" seçilmiştir. "Ekseriyet-i ara" ile oluşan ilk heyet-i idare yanda verilmiştir. Yine bu toplantıda alınan bir kararla 11 kişiden oluşan heyet-i idare içinden bir reis, bir reis vekili, bir kâtip, bir muhasip ve bir veznedar seçilmesi kararlaştırılmıştır. Aşağıda, karar defterinden yaptığımız alıntıda İstanbul'daki ilk toplantıdaki ilk seçimlerin seyrine ilişkin bilgi verilmiştir. Heyet başkanı ve başkan vekilinin seçimlerinin çekişmeli geçtiği anlaşılmaktadır. Hatta başkan vekili seçimlerinde eşitlik bozulamadığı için kura çekme yoluna gidilmiştir:

Yeni heyet-i idare üyeleri bir defaya mahsus olmak üzere "sermaye" adıyla bir para vermeye ve her hafta perşembe akşamı toplanmaya karar vermişlerdir. Ayrıca -yukarıda alıntılanan- bir uzun liste hazırlanarak bu listedeki isimlerden bir kısmının seçim yoluyla üye olarak kabul edilmeleri kararlaştırılmıştır. Yeni heyetin oluşması şerefine "Cemiyet-i Hayriye-i Nisvâniye" adlı derneğe bağış yapılması da kararlaştırılmıştır. Alınan kararlardan sonuncusu, bir dernek kurulması girişiminin başlatılmasıdır. Amacı okul açmak ve fakir çocukların okumasına yardım etmek olan dernek için Selanik Cemiyet-i Hayriye'sinin tüzüğü incelenerek bir tüzük hazırlanacaktır. Yeni kurulacak derneğin adı da belirlenmiştir: "Teşebbüsat-ı Hayriye Cemiyeti". Anlaşılan o ki daha sonra bu derneğin kurulmasından vazgeçilecek ve Şişli Lisan Mektebi Encümeni [Cemiyet-i Hayriyesi] adında bir dernek kurulacak ve Şişli Lisan Mektebi bu kurum aracılığı ile idare edilecektir. Bu hayır derneği daha sonra Şişli Terakki Mektebi Encümeni [Cemiyet-i Hayriyesi] ve ondan sonra da Şişli Terakki Lisesi Encümeni [Cemiyet-i Hayriyesi] adını alacaktır.

ŞİŞLİ LİSAN MEKTEBİ'NİN KURULUŞU

İstanbul'da yeni bir okul kurulması girişimi Selanik'teki encümenden habersiz yapılmamaktadır. 28 Şubat 1919 tarihli karar defterinden anlaşıldığı kadarıyla Selanik Terakki Okulları ve encümen heyeti ile olan ilişkiler ve haberleşme devam etmektedir. Bu toplantının bir başka özelliği, yeni okulun kuruluşu ile ilgili atılacak adımların saptanmasına yönelik çalışmaların başlatılmasıdır. Konuyla ilgili çalışmalar hızlandırılır ve öncelikle iki soruya yanıt aranır. Buna göre kurulmasına karar verilen okul: "Ne derecede bir mekteb olacaktır?" "Diğerleriyle teşrik-i mesai edelim mi?"

1926-1927 öğretim yılı öğretmen ve idareciler.

Bu konuda 21 Mart 1919 tarihinde yapılan toplantıda ilk soruya okulun "iptidai derecede" olması, ikinci soruya ise "müstakilen bir mekteb küşadı" olması biçiminde yanıt verilmiştir.

İSTANBUL'DA KURULUŞ DİLEKÇESİ

Nisan ayı, okulun kuruluşu için resmi başvuruların yapıldığı aydır. 4 Nisan 1335/1919 tarihinde yapılan toplantıda yardım toplanması konusu tartışılacaktır. Gündemdeki ilk madde, "İane derci için hudutların tanzimi"dir. İkinci gündem maddesi ise "Şişli Lisan Mektebi unvanıyla bir mekteb küşadı için Maarif Nezaretine istida verilmesi"dir. İstidanın Fikri Efendi ile Fahri Efendi tarafından imzalanarak Maarif Nezareti'ne verilmesi kararlaştırılır. Ertesi gün yanda görülen dilekçe Maarif Nezareti'ne verilir. Ama imzaları Fahri Refik ile Fikri Efendi'nin yerine Celâl Derviş atar. Yeni okulun kuruluşu için ilk resmi adım atılmıştır. Hazırlıklar tamamlanmış ve şöyle bir kuruluş dilekçesi verilmiştir:

"Maârif Nezâret-i Celilesine
Arz-ı çâkerânemizdir,

Leylî ve nehari ve çocuk yuvası aksam ve şuabâtını havi ve ibtidâîyesinden sultaniye kadar sunûfu muhtevi olarak ve zükur ve inasa şamil (Lisan Mektebi) namıyla halen Şişli'de bir mekteb tesisi arzusunda bulunduğumuzdan tanzim edilecek tarife ve programları ve nizamnameleri ayrıca takdim edilmek üzere ahvâl-i kanuniyesine tevfikan teşkiline ve bu bâbda yed-i âcizânemize ruhsâtnâme ita'sına müsâade-i celilenizi istirham eyleriz. Olbâbda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir.

5 Nisan 335
Sultânhamam'da
İstanbul'da
12 nümroda
Türkiye Hanı'nda mukim
Tüccardan
Dava Vekili
Fahri Refik
Celâl Derviş
[Pul ve İmza]
İstanbul Vilâyeti Maarif Müdüriyeti"

İzleyen günlerde okulun açılış hazırlıkları hızlandırılır. Yardım toplanması sorunu, heyete yeni azalar (Tevfik, Halil, İsmail Hikmet beylerin) alınması, okulun müdür muavinliğine Zeki Efendi'nin atanması, öğretmenlerin belirlenmesi gibi konular 2 Ağustos 1919 tarihli toplantıda tartışılıp karara bağlanır. Daha sonra yapılan toplantılarda da eşya sağlanması sorunları, ücretler konusu, öğrenci kaydı, öğretmen sağlanması ve yardım toplanması sorunları üzerine tartışmalar yapılır. İngilizce öğretmenliği için ilan verilmesi kararlaştırılır. Bu amaçla 6 Ağustos'tan itibaren yapılan toplantılarda eşyaların alımında hızlı davranılması gerektiği belirtilerek "levazımat meselesi" konuşulur ve Zeki Bey'e okul için gerekli eşyanın listesini yapma görevi verilir. Sınıflar ve ücret tarifesi hazırlanır.

"TERAKKİ" ADI KULLANILAMIYOR

Terakki Okullarının İstanbul'daki kuruluşunda "Terakki" adı kullanılamamıştır. Bunun birkaç nedeni vardır. Bilindiği üzere dönemin siyasal partisi İttihad ve Terakki Cemiyeti/Fırkası 1913'te Babıâli baskını ile iktidarı ele geçirmiş ve Talat, Enver ve Cemal paşalar bu iktidarın tepedeki üç adamı ve simgesi olmuşlardır.

İttihad ve Terakki Fırkası, imparatorluğu son büyük macerasına, Almanların yanında I. Dünya Savaşı'na dahil ederek sokmuştur. Savaş sonunda imparatorluk yalnızca savaşı kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda 600 yılı aşan devlet de tarihe gömülme anlamına gelen anlaşmaların ilki olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Bu badirenin nedeni olarak İttihad ve Terakki Fırkası gösterilmiştir. Galip devletlerin İstanbul'u işgalinin ardından savaşı yitiren imparatorlukta iktidarı elinde tutan İttihad ve Terakki Fırkası'nın üyeleri

sıkı bir takibe alınmıştır. Öte yandan toplumda da İttihad ve Terakki Fırkası savaşın kaybedilmesinin baş sorumlusu olarak görüldüğünden, partiye yönelik bir tepki gelişmiştir. Fırkanın adındaki "Terakki" bir zamanların büyülü sözcüğü iken, artık olumsuz çağrışımların simgesi durumuna gelmiştir. Okul İstanbul'da bu ortamda kurulurken, "Terakki" adını kullanmaktan kaçınmıştır. Okul "Terakki" adı ile kurulursa işgal kuvvetlerince İttihad ve Terakki Fırkası ile ilişkilendirilebileceğini ve eğitimin engelleneceğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle okula başlangıçta Lisan Mektebi adı verilmiş, ancak bir süre sonra bu imaj dağılınca Terakki adını tekrar kullanmışlar ve okulun adını "Şişli Terakki Mektebi/Lisesi" olarak değiştirmişlerdir.[9]

Münire Sultan Sarayı (Konağı).

LİSAN MEKTEBİ'NİN AÇILMASI

Şişli Lisan Mektebi'nin kuruluşu 3 Eylül 1919 olarak kabul edilmiştir. Konak kiralanmış, gerekli bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. 9 Eylül 1335/1919 günü yapılan toplantıda; gazetelere ilan verilerek resmen öğrenci kaydına başlanmasına karar verilir. Okulun ilk ders programı da hazırlanmıştır.

Önce yalnızca bir ana sınıfı ile beş iptidai sınıfından ibaret olan okul, Nişantaşı'nda Mahmut Celâleddin Paşa Konağı'nı kiralayarak eğitime başlamıştır. Okulun eğitim verdiği Mahmut Celâleddin Paşa Konağı'nın yeterli nitelikleri taşımadığı düşünüldüğünden, daha 6 Mart 1920 tarihli toplantıda bunun yerine daha iyi koşulları olan bir yenisi aranmaya başlanmıştır. Ancak bu arayışın birkaç ay sonrasında, 24 Haziran 1920 Perşembe akşamı Nişantaşı'nda bulunan Ermeni Mektebi/yetimhanesi/hastanesinde çıkan yangın kısa sürede genişleyerek Lisan Mektebi'nin bulunduğu Mahmut Celâleddin Paşa Konağı'na da sıçramış ve okul binası kısa süre içinde yanmıştır. Bu nedenle okul İstanbul'daki daha ilk senesini tamamlayamadan öğretime ara vermek zorunda kalmıştır. Büyük bir şanssızlık eseri olarak bina ve içindeki eşyalar birkaç saat içinde tamamen yanmıştır. Üstelik bina ve eşyalar sigortasızdır. Bu yangın, Selanik Terakki Mektebi'nden getirilen arşivin de kül olmasına neden olur.[10]

İŞGAL KUVVETLERİ'NİN OKUL BİNASINI İŞGALİ

İşgal İstanbul'unda, Nişantaşı'nda Mahmut Celâleddin Paşa Konağı kiralanarak bir dil okulu olarak çalışmaya başlayan Şişli Lisan Mektebi, dönemin işgal kuvvetlerince işgal edilmiştir. İstanbul'un işgali sırasında İngiliz birlikleri Şişli Lisan Mektebi'nin binasına el koyarak öğrenci ve öğretmenleri çıkartmış ve kendi askerlerini yerleştirmiştir. O dönemde İstanbul'da Osmanlı mahkemeleri dışında işgal kuvvetlerinin de mahkemeleri bulunmakta ve kendi ülkelerinin yasalarını uygulamaktadırlar. Celâl Derviş Bey İngiliz Askeri Mahkemesi'ne başvurarak, İngiliz ordusunun okul binasını boşaltmasını talep etmiş ve İngiliz hâkime Fransızca olarak, "Bu davaya hangi kanunları esas alarak bakacaksınız?" diye sormuştur. İngiliz hâkimin yanıtı ise şöyledir: "Aklıselim kanunlarını." Sonuçta Celâl Derviş davayı kazanarak okulu işgal eden İngiliz birliğinin tahliyesi için İngiliz Askeri Mahkemesi'nden karar çıkarttırmıştır.[11]

"ŞİŞLİ" LİSAN MEKTEBİ

Terakki adını kullanamayan "Şişli Lisan Mektebi"nde bu sıralarda eğitim süresinde değişiklik yapılmış ve beşinci ve altıncı seneler eklenmiştir. Ders yılı sonuna doğru okulun yanındaki Ermeni Mektebi/hastanesi/yetimhanesi yanarken bu bina da yanmıştır. Hatta okula ait eşyaların sigortasız oluşu ve mektebin tamamen yanması ciddi bir sorun olsa da kurucular bu felaketten yılmayarak ertesi yıl Pangaltı'da, Halaskargazi Caddesi'ndeki Nuri Paşa Konağı'nı kiralayarak taşınmışlardır.

İstanbul'un kurtuluşu sonrasında işgal İstanbul'unda kullanamadıkları "Terakki" adını okulun adına ekleyerek "Şişli Terakki Mektebi" olarak değiştirmişlerdir. Bir süre sonra genel eğitim sisteminde yapılan değişikliğe uygun olarak okulun adı "Şişli Terakki Lisesi" olacaktır.

"TERAKKİ" ADININ TEKRAR KULLANILMASI

Yaz ayları süresince yeniden eğitime başlamak üzere hazırlıklar yapılmıştır. Yeni ders yılının başından itibaren Maarif Müdürlüğü'nden yeniden eğitime başlama izni alınması

gerekmiştir. Önce, kasım ayı başında okulun kurucusu olarak Maarif Nezareti'ne bildirilen Mecdi Derviş Bey'in Yunan uyruğunda olması bazı sorunlar çıkarabileceği için 6 Kasım 1921 tarihinde başka bir kurucu bildirilmesi kararlaştırılmıştır. İzin işlemleri sırasında 27 Kasım 1921 tarihinde kararlaştırıldığı şekliyle yapılan başvuruda okulun adı da değiştirilecek ve Terakki adı yeniden kullanılmaya başlanacak, okulun adı Şişli Terakki Mektebi olacaktır. Resmi iznin alınmasının ardından okul, dönemin İstanbul Maarif Müdürü Saffet Bey (Geylangil) tarafından 18 Aralık'ta ziyaret ve teftiş edilecektir.

Ahmet Bey Sokağı'ndaki Ferit Paşa Konağı ders yılının sonunda kiralanacaktır (24/5/1338). Okul için yeni bina arayışı devam etmektedir. 1924 yılı öğretim döneminin sonuna doğru, bu kez Nişantaşı'nda Şerif Paşa Konağı 2700 lira bedel ile kiralanmış ve haziran ayında da taşınma hazırlıkları başlamıştır (31/3/1340).

MÜBADELE VE TERAKKİ OKULLARI

Şişli Terakki Mektebi, 1923 yılında başlayan ahali mübadelesi nedeniyle Rumeli'den gelen, daha doğrusu göçen Türk çocuklarına kucak açarak "Selanik Terakki Mektebi"nin devamı olduğunu da göstermiştir. Mübadele nedeniyle İstanbul'a gelen göçmen çocukların bir bölümü Şişli Terakki Mektebi'ne yazılacak, bu durum okul için yeni maddi kaynakların bulunmasını zorunlu kılacaktır. Bu süreçte eski Selanik Terakki Mektebi encümeninin ve İstanbul Terakki Mektebi encümeninin üyeleri beraber çalışmışlardır.

"MEKTEB-İ TERAKKİ ÖLDÜ! YAŞASIN TERAKKİ MEKTEBİ!"

Şişi Lisan Mektebi, Selanik Terakki Mektebi'nin henüz öğretime devam ettiği bir sırada kurulmuştur. İstanbul'daki Lisan Mektebi daha ilk eğitim/öğretim yılında iken Selanik'teki okul 1920 yılında kapanmış, 1923'teki Lozan Antlaşması sonrası ahali mübadelesi sırasında da Selanik Terakki Mektebi bir daha açılmamak üzere tarihe karışmıştır. Aslında Lozan Anlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nu da tarihe gömmüştü. Selanik Terakki Okulları'da tarihe gömülürken, bu kez İstanbul'da Lisan Mektebi adı ile yeni bir başlangıç yapılmıştır. Uzun yıllar emek verilerek, badireler atlatılarak yaşatılan Selanik'teki Terakki Okullarının kapatılışı hüzünlü bir ortamda izlenmiştir. Bu sürecin sonunda şu meşhur tekerleme söylenmiştir: "Terakki Mektebi Öldü, Yaşasın Terakki Mektebi"[12]

Selanik'te Yadigâr-ı Terakki Mektebi'nin, şehrin Yalılar semtinde açılan yatılı bölümü. Emine Telci Hanım tarafından karma okul olarak Hamdibey Caddesi'nde, Börekciyon sokağında yaptırılmıştır.

MÜBADELE SIRASINDA TERAKKİ OKULLARI

1924 yılından itibaren okul önce orta kısmını açmış, ardından da yatılı teşkilatını kurmuştur. Ardından lise sınıflarını da ekleyecek tam devreli bir lise haline gelmiş ve Şişli Terakki Lisesi adını almıştır. Okul 1925 yılında çocuk yuvası, iptidai kısım ve lise birinci devre (eski ortaokul, bugünkü ilk sekiz yıllık temel eğitimi ile örtüşen) eğitimi vermektedir. Şişli Terakki Lisesi, 1926 eğitim ve öğretim dönemine gelindiğinde de çocuk yuvası, iptidai kısım, birinci ve ikinci devre lise kısmı ve ticaret kurları sınıflarıyla hizmet vermeye başlamıştır.

Şişli Terakki Lisesi nehari, yemekli nehari (bu Selanik döneminde "nısf-ı nehari" olarak adlandırılırdı) ve leyli olmak üzere üç tür kız ve erkek öğrenci kabul etmektedir. Okul bu sırada iki binada kiracı olarak eğitimi sürdürmektedir. Bunlar Teşvikiye Camii karşısındaki Şerif Paşa Konağı ile Münire Sultan Konağı'dır. Okulda "gece müzakeresi" denen sistem (daha önce açıklanmıştır) devam etmektedir. Okul ücretleri ise aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

Okulun İstanbul'daki ilk müdürleri Kemal Bey, Doktor Halil Santur ve Darülfünun Garp edebiyatı müderrislerinden Şerif beylerdir. Okul 1925 yılında Nişantaşı'ndaki Münire Sultan ve Şerif Paşa konaklarına taşındıktan sonra okul müdürlüğüne Mehmet Ali Haşmet Kırca getirilmiştir. Bu kişi on dört yıl müdürlük yapmıştır.[13] Müdürlüğü sırasında okul ciddi gelişmeler kaydetmiştir. Okulda yatılı kız ve erkek kısımları açılmıştır.[14]

MÜBADELE SONUCU OKULUN TRABZON'DAKİ MAL VARLIĞI

Lozan Antlaşması sonrasındaki mübadele sonucu Terakki Okullarına Trabzon'da yer verildiği anlaşılmaktadır. Daha doğrusu Selanik Terakki

Okullarına ait emval Trabzon'a nakledilmiştir. Ancak okula verilen bu yerlerin edinilmesi konusunda ciddi sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu sorunu çözmeye yönelik sayısız yazışmalar yapılmış, Selanik'teki Terakki Okulunun sahip olduğu binaların karşılığı olarak Trabzon'da verilen yerin onaylanması istenmiştir. onaylı belgeler sunmuşlardır. Bu belgelerin doğruluğu ile ilgili öncelikle Selanik Terakki Mektebi'ne ait emval hakkında Dahiliye Vekâleti hukuk müşavirliğinde bir inceleme yapılmıştır. Bunun Sonucunda Dahiliye Vekâleti İskan Umum Müdürlüğü Trabzon Şubesi tarafından 12/6/1929 tarihinde gönderilen yazıda Şişli Terakki Okullarının sunduğu belgelerle ilgili olarak karar verilemediği, tereddüt oluştuğu belirtilecektir. Şişli Terakki Lisesi Arşivinde bulunan belgede, Dahiliye Vekâleti İskan Umum Müdürlüğü'nün 12/6/1929 tarih ve 1 sayılı yazısında şu ifade vardır.

Selanik dönemine ait elimizde bulunan son defterde, son toplantı tarihi 5 Eylül 1916 tarihini taşımaktadır. Bu toplantıya Ahmet Kapani, Doktor Edhem, Nuri Akif, Hasan Tahsin, Mehmet İkbal ve Hakkı Latif efendiler katılmışlardır. Bu toplantı Terakki İnas Mektebi binasının satışına ilişkin kararın alındığı toplantıdır.

Muallim Şemsi Efendi bir talebesiyle birlikte.

Ancak Trabzon Valisi'nin Selanik'teki emlak karşılığı olarak Trabzon'da yer verilmesi konusunda sorun çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle encümen konuyu Dahiliye Vekâleti'ne aktarılacaktır.

Sorun Selanik'teki Terakki okul binalarının aidiyeti ile ilgili olarak başlamıştır. Kurucular bu konuda Trabzon'daki komisyona resmi

"Selanik Mübadelesinden birkaç şahsın tapu ile uhdelerinde mukayyet olan emval Selanik Terakki Mektebi'ne ait ve namlarının müşir olduğu kâtib-i adliden musaddak vermiş oldukları beyannamede ifade edilmekte ve fakat eşhas-ı hükmi kanununa tevfikan henüz kayıt yapılmadığından mezkûr beyannameye isnaden Mekteb namına emval tasdik edilip edilemeyeceğine komisyonca tereddüt edilmiş olmağla bu bâbda olacak muamele..."

Bu nedenle 12 Ağustos 1929 tarihinde Trabzon'dan çekilen telgrafta ya Dahiliye Vekâleti'nin kesin emri ya da emvalin mektebe ait olduğuna ilişkin mahkeme ilamı istenmiştir. Konu Dahiliye Vekâleti Hukuk Müşavirliği'ne aktarılmıştır. Encümen bu konuda 26 Temmuz 1929 tarihinde Ankara'da bir avukat tutarak vekâlet vermiştir. Dahiliye Vekâleti Hukuk Müşavirliği belgeler konusunda yaptığı inceleme sonucunda okula mal verilmesinin hiçbir sakıncası olmadığı sonucuna varmıştır.

Dahiliye Vekâleti Hukuk Müşavirliği'nin 12/6/1929 tarihli kararı şöyledir.

"Trabzon Vilâyeti'ne

Selanik Terakki Mektebi'ne ait emval hakkındaki Hukuk Müşavirliği mütalâası zirde dercolundu. Mütalâasıyla iktiza-yı kanuniyesinin ifasını rica.

[İmzalar]

Umur-ı Tasarruf Müdürü: Enver, İskân Müdür-i Umumisi Namına Enver, Dâhiliye Vekili Namına: Müsteşar Ahmed Hilmi

Her ne kadar Yunan Hükümeti ile münakid muahede mukavelenamenin sekizinci maddesi mucibince bu gibi hükmi şahıslara ait emvalin tâbi olacağı takip muamelesinden bahsedilmekte ise de işbu emvalin eşhas-ı hakikiye üzerine mukayyet bulunan ve Yunanistan'da da o sûretle muamele görmüş olması sebebiyle mezkûr sekizinci madde hükmüne tâbi bulunmayarak hakiki şahıslar gibi muameleye tâbi olması icâb etmektedir.

Vilâyetin tereddüt ettiği meseleye gelince:

Mutasarrıf olan kimseler bugün mahiyeten bu emvali mekteb menfaatine terk ve teberru etmek vaziyetinde bulunduklarından mübadeleden tefvizi esasen lâzım gelen işbu emvalin mutasarrıflarının lahakk olan muvâfakatları üzerine mekteb namına tefvizinde kanuni bir mahzur olmadığı mehlu olunur efendim.

Hukuk Müşaviri Ekrem"

ALINAMAYAN MALLAR

Hukuk müşavirliği yukarıdaki mütalaasını 12/6/1929 tarihli telgraf ile Trabzon Vilayeti'ne göndermiştir. Ancak Trabzon Vilayeti'nin bu kararı almasına rağmen harekete geçmediği, gerekli işlemleri yapmadığı anlaşılınca encümen yine Dahiliye Vekâleti'ne başvurarak bu konuda-

ki kararın Trabzon Vilayetine tebliğ edilmesini istemiştir. Kararın tebliğine rağmen Vilayet harekete geçmeyince üçüncü kez Dahiliye Vekâleti'ne başvurularak kararın bir kez daha iletilmesi istenmiştir.[15]

Haziran ayından ekim ayına kadar üç kez başvuru yapılmış, Trabzon'da emval tefvizi işini takip eden Sabri Bey işlemlerin yapılmadığını bildirdikçe encümen de hakkı olan emvali elde edebilmek için durumu Dahiliye Vekâleti'ne dilekçe ile aktarmıştır.[16] Yasal olarak bütün engellerin aşılmasına rağmen Trabzon Vilayeti işlemleri yapmamıştır. Bunun üzerine encümen bir kez de yine doğrudan doğruya Trabzon Vilayeti Tefviz Komisyonu'na başvuruda bulunmuştur. Trabzon İskân Müdürlüğü, Dahiliye Vekâleti'nin kesin kararı ve emri olmasına rağmen aynı konuda tereddütte kaldığını bir kez daha Dahiliye Vekâleti'ne iletmiştir ve Mektebin "şahsiyet-i maneviyesi" namına tefviz yapmak için talimat istemiştir. Dahiliye Vekâleti bir kez daha kanuni hiçbir mahzur olmadığına ve işlemlerin bir an önce yapılmasına ilişkin bir emir göndermiştir.[17]

Sonunda Dahiliye Vekâleti'nin emirlerini yerine getirmeyen vali Ankara'ya bakanlık emrine alınmış ve yerine yeni bir vali atanmıştır. Trabzon'a giden mülkiye müfettişleri gerekli işlemleri yapmayan Trabzon İskân Müdürü'ne de işten el çektirmişlerdir.[18] Ardından Trabzon Vilayeti Şişli Terakki Mektebi hükmi şahsiyetine yer vermiştir. Ancak verilen yerin Selanik'teki karşılığı düşünüldüğünde oldukça düşük değerde olduğu için bir kez daha itiraz edilmiştir.[19] Bu sorun birkaç yıl boyunca idare heyeti toplantılarında tartışılmıştır. Ama bütün bu hukuk mücadelesinin sonunda, anlaşılan o ki, verilen/verilmesi kararlaştırılan yerlerin bedelleri umulanın oldukça altında olmuştur.[20]

SONUÇ YERİNE

Sonuçta Terakki Okulları da muhacir ve mübadil olmuş ve bütün mübadiller gibi bu mübadelenin mağdurlarından biri olarak kalmıştır. Başta mübadelenin sözcük anlamını verirken trampa, değiş tokuş, bir şeyin başka bir şeyle değiştirilmesi olduğunu belirtmiştik. "Mübadil" kelimesinin ise başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş demek olduğunu yazmıştık. Bu "bedel" veya karşılık Terakki Okulları tarafından alınamamış, Terakki Okullarının 19. yüzyılın sonunda sahip olduğu modern okul binaları mübadelede terk edilmek zorunda kalınmıştır. İlginçtir, bu bina günümüzde, 2009 yılında Yunanistan'da hâlâ okul olarak kullanılmaktadır. Benim Mülkiye'den sınıf arkadaşım ve Türkiye'nin Selanik Başkonsolosu Sayın Hakan Abacı'nın Terakki Okulu'nun şimdiki halini yansıtan ve bizzat çekerek göndermek nezaketini gösterdiği fotoğrafları da bu sayfalarda göreceksiniz.

DİPNOTLAR

Bu yazı benim IFEA'dan Alexandre TOUMARKINE'in daveti üzerine 9 Nisan 2009'da Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nde yaptığım konuşmaya dayanmaktadır. Burada yayınlanması yine Alexandre TOUMARKINE tarafından talep edilmiştir. [Konuşmamın başlığı: Mehmet Ö. Alkan "Bir Okulun Selanik'ten İstanbul'a Göçü: Terakki Okulları Örneği". (Le déménagement d'une école de Salonique à Istanbul: l'exemple des écoles Terakki/"The displacement of a school from Selanik to Istanbul: the example of the Terakki okullari" IFEA (Institut Français d'Etudes Anatoliennes /Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü).

1 Ferit Devellioğlu; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi yayınları, 1993) 11. Baskı s. 699.

2 Mithat Cemal Kuntay; *Üç İstanbul* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2001) s. 9-11.

3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için benim daha önce yayınlanan Mehmet Ö. Alkan; *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Okulları (1876-2000)* (İstanbul: Terakki Vakfı Yayınları, 2003)s. 94-150'ye bakınız.

4 Reşat D. Tesal; "Yunanistan'da Azınlık Olarak Nasıl Yaşardık" *Tarih ve Toplum* No: 87 (Mart 1991) s. 53.

5 Şişli Terakki Mektebi Encümeni Nizamname-i Dâhilîsi (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1928)

6 Bilge Criss; *İşgal Altında İstanbul 1918-1923* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994) İkinci baskı s. 13-14.

7 Fahri Refik, Celâl Derviş'in teyzesinin oğludur. Ata Refiğ de Fahri Refiğ'in küçük kardeşidir. Soyadı kanunundan sonra "Refik", "Refiğ" olmuştur.

8 Oğlu Sayın Neş'e Deriş ile 19 Ekim 1996 günü yaptığımız konuşmada verdiği bilgiye göre, Celâl Derviş Selanik'te doğmuş, tahminen 1897 yılında İstanbul'a gelerek Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'ye girmiş, 1902 yılında okulu bitirince Selanik'e dönmüştür. 1908 yılında Keresteci Edhem Efendi'nin kızı Aliye ile evlenmiştir. Neş'e Deriş'in büyük ağabeyi 1910 yılında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Balkan Savaşı sonrasında birikimlerinin çoğunu yitirmiş olarak İstanbul'a gelirler. Celâl Derviş, soyadı kanunu sırasında dinsel adlar pek sıcak bakılmadığı için **Derviş** yerine **Deriş** soyadını alır. Avukat Celâl Derviş, 1917 yılında Necat Mahfili'ndeki bir konuşmasında yardıma muhtaç çocukların durumundan söz eden bir konuşma yapar. Ardından on iki kişilik bir kurucular kurulu ile Himaye-i Etfal Cemiyeti adındaki kuruluş oluşturulur.] Sayın Neşe Deriş'in bana yazdığı 17 Ekim 1996 tarihli mektupta, anımsadıkları arasında aileden dinlediği şu anekdot vardır: "Tünelin buharla çalışan makinesinin kullandığı buharın bir kısmı, Beyoğlu çıkışındaki kaldırımlarda bulunan ızgaralardan dışarıya atılırdı. Harb-i Umumi yıllarında dondurucu bir kış günü Annem ve Babam Tünel'in Beyoğlu tarafına çıktıklarında, buhar tüten bu ızgaralar üzerinde yarı çıplak çocukların ısınmağa çalıştıklarını görürler. Annem Babama hitaben 'Bey, masonum diye övünür dururdun. Bu kadar övüneceğine şu zavallı çocuklar için bir şeyler yap.' Bu azar bir kamçı olur ve Babam Mason Locası'na durumu açıklar. Netice olarak mason Locası'nda 'Himaye-i Etfal Cemiyeti' kurulur."] Bu dernek daha sonra, 1921 yılında Ankara merkez olmak üzere üyelerden İstanbul Mebusu Ahmed Muhtar öncülüğünde tekrar kurulur. Bkz. Kemâlettin Apak; *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi* (İstanbul:1958) s. 96-97.

9 Mecdi Derviş; "Bir Hususi Mektebimizin 55inci Yıldönümü Şişli Terakki Lisesi 1879-1934" *Resimli Şark* No: 38 (Şubat 1934) s. 3.

10 "Mekteb binamız Haziranın 24. Perşembe günü akşamı Nişantaşı'nda Ermeni Eytamhanesi'nden zuhur eden bir harik neticesinde muhrik olmuştur. Eşyanın sigorta ettirilmemiş olması pek şayan-ı teessüf görülmüştür..." (28/6/1336)

11 Sayın Neşe Derviş'in bana yazdığı 17 Ekim 1996 tarihli mektuptan.

12 M.N.D.; "Türkiye'nin En Eski Hususi Mektebi ***Selanik Terakki Mektebi***'dir" *Resimli Şark* No: 21 (Eylül 1932) s. 5.

13 Encümen üyelerinin okul müdürü Mehmet Ali Haşmet Kırca'dan memnuniyetleri için bkz. M.N.D.; "Türkiye'nin En Eski Hususi Mektebi ***Selanik Terakki Mektebi***'dir" *Resimli Şark* No: 21 (Eylül 1932) s. 5 ve Mecdi Derviş; "Bir Hususi Mektebimizin 55inci Yıldönümü Şişli Terakki Lisesi 1879-1934" *Resimli Şark* No: 38 (Şubat 1934) s. 5.

14 Bu öğretmenler: Edebiyat: Rafet Aras, Celâl Tahsin Baran. Tarih: Ahmet Halit Yaşaroğlu. Coğrafya: Receb Fevzi Aral. Matematik: Bedros Adruni, Fuat Arsan. Fizik: Ecvet Güresin, Hasene Güçlüer. Kimya: Kâmil Özkök, Karabet Gürcan, Kutsi, Bayan Kâmran Tanver. Lisan: Doktor Sterr, Mösyö Franke, Madam Kâffe, Madam Şlezinger. Felsefe: Mehmet Emin Erişirgil, Faik Baysan. Bu bilgiler için bkz. Samih Nafiz Tansu; "Şişli Terakki Lisesi" *Aylık Ansiklopedi* Cilt: 4 No: 37 (Mayıs 1947) s. 1105.

15 Bu konuda Dahiliye Vekâleti'nden ve Dahiliye vekilinin imzasıyla Trabzon Vilayeti'ne 29/7/1929 ve No: 80131, 19/8/1929 ve No: 80579, son olarak da 19/10/1929 No: 90682 sayılı yazılar gönderilmiştir.

16 Örneğin 18/8/1929 tarihli Encümenden Dahiliye Vekâletine istida

17 Dahiliye Vekâleti'nden Trabzon Vilayeti'ne 12/12/1929 tarih ve No: 91633 yazı

18 14 Teşrin-i Sânî 1929 tarihli Sabri Bey'den (Trabzon'dan) encümene mektup

19 Trabzon'dan encümene 29/7/1930 tarihli mektup

20 İlk konunun Zabıt Defteri 1927-1932 de birçok toplantıda gündem maddesi olduğu görülmektedir.

SOYADLARI YOLUYLA KİMLİĞİN MEŞRULAŞTIRILMASI:

1923 TÜRK MÜBADİLLERİ ÖRNEĞİ

SAMİM AKGÖNÜL

1923 Müslüman mübadilleriyle ilgili temel meselelerden biri, dinsel aidiyete dayalı kolektif bir kimliğin bu insan toplulukları için 1923'ten sonra inşa edilen milli bir kimliğe dönüşümüdür. Mülteciler Yunanistan'dan Anadolu'ya geldiklerinde bu dönüşüm epeyce yol almıştı. Türkiye'ye gelen Müslümanlar, geniş ölçüde Türklüğün hâkim olduğu bir toplumsal ve psikolojik çevre buldular. Bu ise kendileri için yepyeni bir şeydi. Kendilerine biçilen bu yeni kimliğe uyum göstermeleri oldukça sorunlu oldu. 1934'teki soyadı kanunuyla birlikte mübadillerin edindikleri soyadları bu zorlu süreci yansıtmaktadır. Mübadil ailelerinin soyadları yerlilere mesaj iletme amacı taşımaktaydı: Sizin kadar Türk'üz, sizin gibi buralıyız, sizin kadar Türklüğe bağlıyız ve en önemlisi, iyi, onurlu, değerli vs. insanlarız.

ÇEVİRİ: EMRE ÖKTEM

Müslüman toplumların çoğunda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bireyin kimliklendirilmesi eşmerkezli birkaç daire şeklinde yapılır. "Millet" sistemi gereğince, kişi önce bir dini gruba aittir. Bu aidiyet, 19. yüzyılın başlarından itibaren etnik ve mezhepsel bir nitelik kazanma eğilimi gösterir. Dolayısıyla birey, bir grubun dışında toplumsal ve hukuki varlığa sahip olamaz. Osmanlı toplumu, kolektif kimliklendirmeye dayalı bir toplumdur. Fakat bireyi mezhepsel bir şebekeye yerleştirmek onu kimliklendirmeye yetmez.[1] Ailevi, mesleki, ideolojik ve/veya coğrafi bir dizi şebeke iç içe geçmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda bireyin sadece kendi ismi ve babasının ismi ile kimliklendirildiğini söylemek yanlış olur. Işık Tamdoğan'ın çok başarılı biçimde ispat ettiği gibi, 17. yüzyılda aşağıdaki şebekelerin bütünü Osmanlı vatandaşının kimliklendirilmesinde devreye giriyordu:[2] Battal (lakap) Mehmet (isim) Ağa (toplumsal mevki), Serturanlı (coğrafi aidiyet) / Deli (lakap) Hüseyin (baba adı) Ağa (toplumsal mevki) oğlu (ailevi aidiyet) Ahmed (oğlun adı) Ağa (toplumsal mevki), vs.

Cumhuriyet Türkiye'si kendisini geleneksel Osmanlı toplumundan kopmuş ilan etmesine rağmen, bireylerin bu şekilde kimliklendirilmesi Türk toplumunda varlığını inkâr edilemez biçimde sürdürmüştür ve bireylerin adlandırılması sosyal, ailevi, coğrafi, mesleki ve hatta dini aidiyeti hesaba katmaktadır.

Bu makalede özel bir toplumsal tarih ve kendine has bir kadere mahkûm olmuş bir grupla ilgileneceğiz:1923 ila 1930 yılları arasında kıta Yunanistan'ını ya da Ege adalarını terk eden ve Türkiye'nin hemen bütün batı, kuzey ve güney bölgelerinde iskân edilen Müslüman/Türk mübadilleri. Bu incelemenin özelliği, hem hukuki hem de toplumsal sonuçları beraberinde getiren iki olayın kesişim noktasında yer almasından kaynaklanmaktadır: Söz konusu olan, 1923 mecburi mübadelesi ve 1934 tarihli Soyadı Kanunu'dur. Bu makalenin ilk iki bölümü, bu iki olgunun sunumuna ayrılacaktır. Ardından, birden çok soyadı numunesi esas alınarak, soyadı seçimi mekanizmalarını ve mübadillerin durumunun özgün yanlarını göstermek gerekecek.

1923 Müslüman mübadillerine ilişkin temel ve netameli meselelerden biri, dinsel (Müslüman) aidiyete dayalı kolektif bir kimliğin, bu insan toplulukları için ancak 1923'ten sonra inşa edilen milli bir kimliğe dönüşümüdür. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nin yerine geçtiği anda Anadolu'da bulunan diğer Müslüman ahalinin de aynı kimlik dönüşümünü yaşadığı da doğrudur, ama bu dönüşüm aynı hızla ve aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Mülteciler Yunanistan'dan Anadolu'ya geldiklerinde bu dönüşüm epeyce yol

Bütün ulus soyadı bulmakla meşgul...

Herkes öztürkçe birer at seçmektedir. Meb'usların hemen hemen hepsi soyadı almış gibidir

Yeni soyadı alan meb'uslardan Refik Koraltan (Konya), Rasih Satır (Antalya), Hamdi Aksoy (İzmir), Hasan Saka (Trabzon), Halit Bayrak (Mardin)

Öztürkçe soyadı alanlar çoğalmaktadır. Denilebilir ki bütün millet derin bir merakla bu işe sarılmıştır. Bunlardan bize haber verilen ve duyulanlarını aşağıya yazıyoruz:

Halit Bayrak (Beyazit), İrfan Ferit Alaçam (Mardin), Haydar Rüştü Oktem (Denizli), Hasan Saka (Trabzon), Mustafa Şeref Oskan (Burdur), Servet Barın (Gümüşhane), Osmanzade Hamdi Aksoy (İzmir), Saffet Kam (Erzin-

[Mabadi beşinci sahifede]

Cumhuriyet, 28 Teşrinisani 1934.

almıştı. Dolayısıyla, Türkiye'ye gelen Yunanistanlı Müslümanlar, geniş ölçüde Türklüğün hâkim olduğu bir toplumsal ve psikolojik çevre buldular. Bu ise kendileri için yepyeni bir şeydi. Bu şartlar altında, kendilerine biçilen bu yeni kimliğe uyum göstermeleri daha şiddetli oldu.[3]

Özellikle Yunanistanlı Müslüman mübadiller bakımından, kimlik kayması kavramı kimlik değişiminden daha isabetli olacaktır. Gerçekten de ikinci kavram, soylarını devam ettirenler dahil olmak üzere "muhacir"ler bakımından pek söz konusu edilemeyecek olan kesilme ya da kopma anlamını içermektedir. Zaten bu ahali imparatorluğun Avrupa topraklarında ya da birbirini izleyen genişlemeleri takiben Yunanistan sınırları içinde yaşarken bile bir ötekilik hissi mevcuttu. Bu kişilerin Yunan kimliğine sahip oldukları ve mübadeleden sonra bunu Türk kimliğiyle değiş tokuş ettikleri söylenemez. Şüphesiz, Yunanistanlı Türklerin bugünkü Trakyalı Türklere göre daha belirsiz bir Türk kimlikleri vardı, fakat bunların Türk kimliği olmadığı hiçbir şekilde söylenemez; işte bu yüzden de "kimlik değişimi" terimi yerine "kimlik kayması" terimini tercih ediyoruz.

1934 KANUNU: AİDİYETLER VE KOPMALAR

1923 ila 1936 yılları arasında, Türkiye'yi her ne pahasına olursa olsun Batı Avrupa devletleri seviyesine yükseltmeyi hedefleyen Kemalistlerin ivmesiyle genç cumhuriyet, bütünsel bir hukuki yeniden yapılanma geçirir. Halk nezdinde gerçek bir tartışma ve tabandan gelen bir talep olmaksızın, reformların kelimenin tam anlamıyla yukarıdan dayatıldığı Jakoben bir devrim söz konusudur. Bu reformlar arasında, aile isimlerine ilişkin 1934 reformu önemli bir yer tutar.[4] Zira yeni bir toplum için, en azından Osmanlı toplumundan olabildiğince kopmuş bir toplum için yeni bir soyağacı yaratma söz konusuydu. Aynı kelimeden türetilen "soydaş" teriminin, tam anlamıyla, aynı aileden ve aynı ırktan olan, her halükârda aynı ataya sahip olan kişileri ifade ettiğini gözlemlemek ilgi çekicidir. Bir dilbilimciye göre, Arapça kökenli olan bu kelime günümüzde "akraba" terimiyle eşdeğerdir.[5] Oysa bu terim geniş aileye, "sülale"ye yatay aidiyet anlamını ve aile ağacına dikey aidiyet anlamını içerir; "soy sop", Türkçe "sök" ya da "söyek" te-

riminin tekrarından başka bir şey değildir.

Dolayısıyla yeni soyadı kanunu ikili bir aidiyet anlamı taşımaktadır: Yaşayan ama coğrafi açıdan dağılmış geniş aileye aidiyet ve aynı zamanda tarihteki soy ağacına aidiyet. Türkler bakımından ikinci görünüm özellikli

Cumhuriyet Türkiye'si kendisini geleneksel Osmanlı toplumundan kopmuş ilan etmesine rağmen, bireylerin bu şekilde kimliklendirilmesi Türk toplumunda varlığını inkâr edilemez biçimde sürdürmüştür ve bireylerin adlandırılması sosyal, ailevi, coğrafi, mesleki ve hatta dini aidiyeti hesaba katmaktadır.

görünmektedir, zira 1934 yılında her aile reisi az ya da çok bilinçli olarak bir soyadı seçme kararı almış ve bu soyadı çevredekilere bir mesaj niteliği taşımıştır. Dahası, cumhuriyetin kuruluşu Anadolu Türklerinin tarihinde bir kopma oluşturduğu için, bu kopma soyadlarının seçimine de yansımaktadır. "Yeni Türkler", soyadları yoluyla kendilerini başka Türklere karşı belli bir biçimde temsil etmekte ve belli bir aidiyet konusunda kendi kendilerini ikna etmektedirler. Başka bir deyişle, 1934 sonrasındaki soyadlarının her biri hem gösteren, hem gizleyen maskelerdir.[6] Bir bakıma, Nicole Lapierre'in şu tespiti tersine dönmüştür: "Uzun lafın kısası, soyadı, insanın kimden doğduğunu ve nereden geldiğini söyler ve ilke olarak hiçbir kaçış yolu bırakmaksızın, bir yer tayin eder."[7] Belirtilen durumda ise, ismin kendisi bir kaçış yoludur. Soyadı, hem kadük sayılan geçmişi görmezden gelmek için bir kaçış yoludur, hem de ulusal türdeşlik ilkesini seçen başka ulusların durumunda olduğu gibi, bir ulus inşası yöntemidir.[8] Kanunun kabulünden 18 yıl sonra yapılmış bir incelemede, Türklerin sadece %11,2'sinin kanundan önce de taşımakta oldukları bir aile ismini soyadı olarak seçtikleri tespit edilmiştir. Türklerin %44,2 gibi önemli bir kısmı kanundan önce de bir aile ismine sahipken yeni bir soyadı seçmişler,[9] %10,5'i ise önceki aile isimlerini kısaltmayı ya da biraz değiştirmeyi tercih etmişlerdir. Nihayet, Türklerin %34,2'sinin 1934'ten önce hiçbir aile ismi bulunmamaktaydı.[10]

Türkiye örneğinde, yukarıdaki kanunun hedeflediği ulusal birleşme ve toplumsal modernleşme ile ilgili olarak birden çok soruna işaret etmek gerekir. Bir yandan, seçim hakkı aile reislerine tanınmış olduğu için aynı geniş aile içinde birden çok erkek farklı soyadları alabilmiş; bu ise aynı aile içinde kimliklenmenin parçalara ayrılmasına yol açmıştır.[11] Şüphesiz, Cem Behar'ın[12] çalışmaları bize, 19 ila 20. yüzyıllardaki Türk toplumunun 20. yüzyıl sonundaki ebeveyn ve çocuklardan oluşan Batılı çekirdek aile modelinden uzak olduğunu açıkça göstermektedir. Böylece, ailelerin büyük çoğunluğunda, ailenin bileşenlerinin bütününce sayılan bir reis, seçtiği soyadını bütün geniş aileye dayatabiliyordu. Bununla beraber, birbirini izleyen savaşların 1934 yılı bakımından hâlâ yakın geçmişte yer aldığını ve ailelerin coğrafi olarak dağınık ve bazen iletişimsiz halde olduklarını göz ardı etmemek gerekir. Dolayısıyla kanun ulusal birliği hedeflemekle beraber bazı durumlarda ailenin parçalanmasına da yol açabiliyordu.

Bozulan coğrafi aidiyetlerle beraber, belli bir toprak parçası üzerinde "geçmişin karanlıklarından beri" yerleşik bir aile ağacına bağlı dikey aidiyetler de bozulmaktaydı. 1920'li ve 1930'lu yılların Türk halkı, gayrimüslim unsurları koparılmış (1915, 1923, ...) bir yerli Anadolu halkına iyi kötü eklemlenmiş Balkan ve Yunanistan muhacirleri ile Kafkas muhacirlerinden oluşuyordu. Bu şartlar altında, soyadlarının gerçek coğrafya ve soyağacı aidiyetlerini yansıtmayıp yeni topraklar üzerindeki varlıklarını meşru kılma mesajlarına dönüşmesi olağan dışı değildir.

Bununla beraber, kanunun birkaç vesileyle ima ettiği gibi, soyadlarının seçiminde "aile reislerinin" sahip oldukları serbest iradeyi fazla abartmamak gerekir. 1945 nüfus sayımının gösterdiği gibi Türklerin sadece %24%'ü okuma yazma biliyordu[13] ve çoğunluk hâlâ pusulayı şaşırmış haldeydi. Bütün tanıklıklar, soyadlarını kaydetmekle görevli memurun oynadığı rolü vurgulamaktadır: Memur, elindeki soyadı dağarcığından öneriler getirir, reddeder, tavsiyelerde bulunur ve yaptığı imla yanlışları bazen nesilden nesle intikal eder, vs. Son derece sık rastlanan adaşlıklar, memurların eline tutuşturulan bu dağarcıklardan kaynaklanmaktadır.

Yakın tarihli istatistikler, çağımız Türkiye'sinde en sık rastlanan beş soyadının, tabiatın simgelediği soyut ve olumlu niteliklere gönderme yaptığına işaret etmektedirler.[14]

Yılmaz	1 508 846
Kaya	1 038 538
Demir	973 133
Şahin	875 848
Çelik	841 971

Gerçekten de, soyadı seçimini hızlandırmak için Türk soyadları listeleri hazırlanmıştı ve bazı milletvekilleri, saf Türk soyadları üzerinde özellikle ısrar etmişlerdi.[15]

Aynı memurların rolü, 3. madde bakımından da göze çarpmaktadır. Seçilen soyadının iğrenç ya da gülünç olup olmadığına karar verenler de onlardır. "Yabancı ırk ve milletler"e gönderme yapan soyadlarını yasakladığı için bu madde başka bir öneme de sahiptir. Gayrimüslim azınlıklar muaf tutulmakla beraber[16] Araplık ya da İslama gönderme yapan soyadları ilke olarak yasaklanmıştır. Toplum-dilbilimciler, Arapçadan ve

Kuran'dan alıntılara sıklıkla rastlanan isimlere oranla soyadlarında Türkçenin fazlasıyla baskın geldiğini gözlemlemişlerdir.[17]

B) MUKAYESELİ ARAŞTIRMA: SADAKAT TEMİNATLARI, KENDİNİ AYIRT ETME İŞARETLERİ

Bu makalenin çıkış noktası, azınlıkların davranışlarını gözlemlerken beliren bir sezgiyi teyit etmektir. Kendilerini azınlık konumunda sayan gruplar gerek asimile ve tehdit ettiği varsayılan çoğunluk karşısında grubun özelliğini korumak için, gerekse aynı çoğunluğa grubun "ayniyetini" ispat etmek için esasen iki kimlik dayanağı kullanırlar. Bunlar, dil ve dindir. Toplum, hem çoğunluktan hem de azınlık grubundan kaynaklanan bir sadakat teminatı talepleri demetine göre örgütlenmiştir. Birey, hem özerkliğini korumak hem de aidiyetini kanıtlamak için ispat araçlarını kullanarak, daimi bir kimlik inşası içinde bu taleplerle oynamak durumundadır.[18] 1923 mübadilleri bakımından özel bir konumlanma ile karşı karşıyayız. Geldikleri yere göre farklı özellikler gösteren ve Türk sayıldıkları için mübadele edilerek Türkiye'ye yerleştirilen kişilerden oluşan bir grup söz konusudur. Grubun Türklüğü, özellikle Türkçeyi iyi bilmemeleri sebebiyle yerliler tarafından tartışma konusu edilmiştir. Dolayısıyla, bu kişilerin çoğu, artık yabancı unsurlar olarak görülmemek için Türklüğe aidiyet delilleri göstermek zorunda kalmışlardır. Kendini tam ve meşru bir biçimde Türk sayan, ama coğrafi kökeni sebebiyle bu niteliği inkâra uğrayan birey, buna tepki olarak psiko-sosyologların "tanıma uyumsuzluğu" (dissonance cognitive) şeklinde adlandırdıkları durumla ilişkilendirilebilecek acılı bir çatlama duygusuna kapılabilir. Burada kastedilen tanımanın (ya da bizi ilgilendiren örnekte tanınmanın) iki unsuru arasındaki uyumsuzluk olup, bunlardan biri diğerinin inkârı sonucuna götürmektedir.[19] Muhacirleri "Türk" varsayarak içine alan toplumun, onların dini ve dilsel kimliğini anlayamaması söz konusudur. Nasıl sadakat teminatı verme yöntemlerinden biri dindarlığın giderek artan bir dışavurumu olduysa, bir diğeri de 1934 kanunu tarafından, soyadlarının seçimi yoluyla sunulmuştur. Zira söz konusu olan, iradi bir işlemdir ve dolayısıyla, bir anlamda kendi kimliğinin seçimidir!

Bu sezginin gerçeği yansıttığını ispat etmek için karşılaştırmalı ve rakamlara dayalı bir inceleme yapıtık. Başlangıçta, mübadillerin soyadı seçimindeki eğilimlerini rakamlarla yansıtabilecek anlamlı bir soyadları külliyatına ulaşmak gerekti. Birkaç görüşme ve araştırma yürüttükten sonra, Lozan Mübadilleri Vakfı'nın 608 soyadından oluşan üyelerinin listesini seçtik. Bu hususta tamamen emin olunamamakla beraber, bu isimlerin tamamının mübadil ailelerine ait olduğu varsayımından hareket edilmektedir. Bu listede yer alan isimlerin bazılarının 1923 mübadili olmayıp entelektüel merak, bilimsel ilgi ya da kişisel yakınlık sebebiyle gruba üye olmaları pekâlâ mümkündür. Fakat incelenen listenin bu istisnalardan etkilenmeyecek kadar geniş olduğu kanaatindeyiz. Ardından, 1923 mübadillerinin soyadı seçiminde belli özellikler gösterdiklerini ispat etmek üzere Türk halkının bütününü temsil edebilecek bir liste bulmak gerekmiştir. Farklı boyuttaki iki listeyi tercih ettik. İlk olarak, soyadlarının sadece dilbilimsel cepheleri üzerinde inceleme yapan bir dilbilim öğrencisi tarafından tespit edilen Ankara'nın bir mahallesinin soyadı listesini alarak 131 soyadı içeren bir listeye ulaşacak şekilde tamamladık.[20] Dilbilimsel cephelerini bir kenara atarak, bu listenin türdeş olduğuna ve özellikle yüksek miktarda mübadil içermediğine kanaat getirdik, zira böyle bir durum mukayeseyi bozabilirdi. Bu iki manzumenin ne nitelik ne de nicelik bakımından tamamen kıyaslanabilir olmadığını gözlemleyerek, mukayeseyi, Türk halkının bütününü temsil edici sayılabilecek bir isimler numunesi ile genişlettik: 2006'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev yapan 546 milletvekilinin aile isimleri söz konusuydu ve bu vekiller, ülkenin idari bölgelerinin her yerinden, orantısal olarak seçilmişlerdi. Bu 546 soyadı arasında, seçim çevresine göre mübadil asıllıların bulunması son derece muhtemeldir. Fakat ideal-tipik bir yaklaşım çerçevesinde, buradaki mübadil oranının, mübadil ailelerinin Türk halkının bütünüyle oranına eşit olduğunu varsayıyoruz.

Herkes soyadı aramakla meşgul...

Memurlar ikincikânun sonuna kadar tesçil ettirmiş olacaklar

Anketimize cevap veren Nazmi Nar, Bal Mahmut ve Sami Cemal Beyler.

Memurların ve muallimlerin kânunuevvelin yirmi sekizinde mevkii mer'iyete girecek olan soy adı kanununda halka nümune olmaları için 31 kânunusaniye kadar mutlaka soy adı almaları ve sicille yazılmaları Vilâyete bildirilmiştir.

Soy adı hakkında fikirler

Başta büyüklerimiz olduğu halde herkes bir soy adı almağa başladı. Şehrimizde soy atlarını tesçil için nüfus dairelerine şimdiden birçok müracaatler yapılmaktadır. Yalnız, aile ismi seçmekte müşkü-

Cumhuriyet, 22 Teşrinisani 1934

Kıyaslanacak listeler seçildikten sonra, bu soyadlarını dilbilimsel ya da coğrafi niteliklerine göre değil, onlara bir anlam yükleyerek sınıflandırmak gerekti. Burada da, aile reisi olan karar vericinin, anlamı benimsediği ve bu soyadını seçerken iradi bir işlem yaptığı yönündeki ideal-tipik varsayımdan hareket ediyoruz. Yukarıda, bu serbest irade hakkındaki çekincelerimizi ifade etmek ve me-

murun rolünü ve önceden hazırlanmış soyadı listelerinin varlığını vurgulamakla beraber, bu etmenlerin nüfusun bütünü için geçerli olması sebebiyle, mukayese üzerinde zararlı etki doğurmağı kanaatindeyiz.

Birden çok incelemede muhtelif sınıflandırma türleri zaten mevcuttur.

b) Yer adlarıyla ilgili olan ve özellikle –li sonekiyle biten soyadları (İzmirli, Egeli, vs.)
c) Tarihi şahsiyetlerle ve kahramanlarla ilgili olan ve özellikle Orta Asya Türklüğüne gönderme yapan soyadları
d) Nesne isimleri içeren soyadları (Taş, Duman, vs.)

naatimizce, gerçek anlamda bir ulus inşası döneminin söz konusu olduğu 1934'ün konumlanması nedeniyle Türk ulusuna gönderme yapan soyadları ayrı bir sınıf oluşturmalıdır.

Çelik'in yaptığı sınıflandırma itiraza yer bırakmayacak şekilde daha tamdır. Yazar, 9 kategori ayırt ediyor:[23]

Bozulan coğrafi aidiyetlerle beraber, belli bir toprak parçası üzerinde "geçmişin karanlıklarından beri" yerleşik bir aile ağacına bağlı dikey aidiyetler de bozulmaktaydı. 1920'li ve 1930'lu yılların Türk halkı, gayrimüslim unsurları koparılmış (1915, 1923, ...) bir yerli Anadolu halkına iyi kötü eklemlenmiş Balkan ve Yunanistan muhacirleri ile Kafkas muhacirlerinden oluşuyordu. Bu şartlar altında, soyadlarının gerçek coğrafya ve soyağacı aidiyetlerini yansıtmayıp yeni topraklar üzerindeki varlıklarını meşru kılma mesajlarına dönüşmesi olağan dışı değildir.

Nüfus idaresinin önünde işlerini gördürenler.

Anadolu, 3 Kanunuevvel, 1934.

ANADOLU

Soyadı Alanlar Çoğalıyor

Nüfus Müdürlüğü Yapılacak İşleri Anlatıyor.

Beklenen Talimatname Henüz Gelmedi, Bugünlerde Bekleniyor.

Örneğin, Türk soyadı sistemini incelemiş olan Robert Spencer 5 farklı sınıfı ayırt etmektedir:[21]

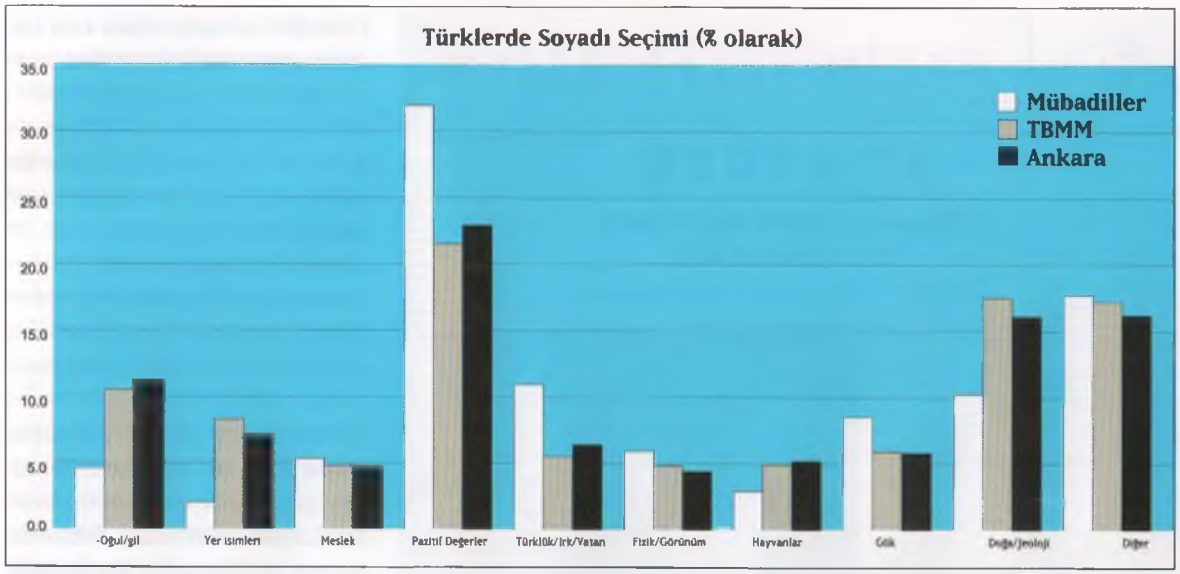
a) Bir meslekle ilgili olan ve özellikle –ci sonekiyle biten soyadları (Demirci, Arabacı, vs.)[22]

e) Şiirsel soyadları (Deligönül, Esenyel, vs.)

Bu sınıflandırma bize eksik gibi görünüyor, zira bir yandan dikey aidiyeti (–oğlu sonekiyle biten soyadları) dışlamaktadır ve diğer yandan, ka-

a) Meslekle ilgili soyadları
b) Yer isimleriyle ilgili soyadları
c) Tabiatla ilgili soyadları
d) Rakam ve renklerle ilgili soyadları[24]
e) Tarihi kahramanlarla ilgili soyadları
f) "Türk" terimini ya da türevlerini içeren soyadları
g) Sıfat ya da fiillerden türetilmiş soyadları (Güçlü, Korkmaz)
h) "Yabancı" kökenli soyadları
i) Nazara karşı büyü içeren soyadları

İncelememize özgü olarak, başlangıçtaki hipotezi ispat etmeyi hedefleyen bir sınıflandırma oluşturduk: Mübadiller, artık "yabancı" olan coğrafi kökenlerine ve Türkçede zayıf oluşlarına rağmen, yerlilere onlar kadar Türk olduklarını ispat etmek ihtiyacı içindeydiler. Bizim sınıflandırmamız da, hiçbir kategori altında sınıflandırılamayan soyadlarını toplayan "diğer" kategorisinin de eklendiği 9 kategori içeriyor. Bu son "diğer" kategorisine giren soyadlarının oranının her üç listede de hemen hemen eşit olması, mukayesenin anlamlılığını ve yapılabilirliğini gösteriyor. Aynı soyadının iki ya da üç kategorinin özelliklerini bir araya getirmesi ha-

	Oğul/gil	Yer İsimleri	Meslek	Pozitif Nedenler	Türklük/ Irk/Vatan	Fizik/ Görünüm	Hayvanlar	Gök	Doğa/ Jeoloji	Diğer
Mübadiller	4.6	2.0	5,3	31.9	10.9	5.9	2.9	8.5	10.2	17.7
TBMM	10.5	8.3	4.8	21.5	5.5	4.8	4.9	5.9	17.5	17.2
Ankara	11.2	7.1	4.7	22.9	6.4	4.4	5.2	5.8	16.1	16.2

Soyadları Karşılaştırmalı Tablo

Listeler	Oğlu / gil	Yer İsimleri Li - Lı	Meslek	Pozitif Değerler	Türk... Irk.. Vatan	Fizik / Görünüm	Hayvanlar	Gök	Doğa-Jeoloji	Diğer
Mübadiller (608)	4.6 %	2 %	5,3 %	31.9 %	10.9 %	5.9 %	2,9 %	8.5 %	10.2 %	17.7 %
Örnek	Muradoğlu Delioğlu	Serez Mildon	Basmacı Tütüncü	Akgönül Yorulmaz	Türküz Aslıtürk	Altınkaş Köse	Alaslan Koç	Aydoğdu Yıldız	Sivrikaya İçin	
TBMM (546)	10.5 %	8.3 %	4.8 %	21.5 %	5.5 %	4.8 %	4.9 %	5.9 %	17.5 %	17.2 %
Örnek	Haydaroğlu Hıdıroğlu	Fatsalı Maraşlı	Kirişçi Tüfekçi	Çalışkan Bilen	Öztürk Albayrak	Karabıyık Kulaksız	Kurt Şahin	Akbulut Yergök	Bozdağ Büyükkaya	
Ankara (131)	11.2 %	7.1 %	4.7 %	22.9 %	6.4 %	4.4 %	5.2 %	5.8 %	16.1 %	16.2 %
Örnek	Süleyman-oğlu Ağaoğlu	Canıklı Hoşdere	Yağcı Yazar	Yılmaz Açıkgöz	Baştürk Albayrak	Sarıbaş Beşsakal	Özkaplan Ceylan	Güneş Göktaş	Çelik Özdemir	

linde, iletilen mesaj bakımından en fazla önem taşıyan kategori altında sınıflandırdık.

Örneğin "İzmirlioğlu" gibi hem dikey aidiyeti (-oğlu) hem de coğrafi aidiyeti (-li) buluşturan bir soyadı, yer isimleriyle ilgili soyadları arasında sınıflandırılacaktır, zira bu coğrafi aidiyet, üçüncü kişilerin gözünde soy ağacına göre çok daha fazla anlam barındırmaktadır.

Bu incelemede mukayese amacıyla seçilen kategoriler şunlardır:

a) Dikey aidiyete işaret eden ve çoğunlukla –oğlu ya da –gil (çoğulun yerine geçer ve bir aileye aidiyeti bildirir) sonekleriyle üretilen soyadları (Ramazanoğlu, Remzigil...)

b) Soyadını seçen bireyin ya da soyun kurucusu sayılan atalarından birinin mesleğini bildiren soyadları (Marangoz, Çiftçi, ...). Meslek isminin sonuna –oğlu sonekinin eklenmesi mümkündür. Bu durumda soyadı yine de bu kategoride sınıflandırılmıştır, zira mesaj daha kuvvetlidir.

c) Olumlu ve çoğu zaman soyut değerler içeren soyadları. Yakın çevre için kuvvetli bir mesaj taşıyan ve söz konusu soyadını taşıyan bireyin iyi, güçlü, adil vs. bir kişi olduğunu gösteren soyadları söz konusudur (Dürüst, Güçlü, vs.)

HAKİMİYETİ MİLLİYE

ATATÜRK

"Kemal„ üzatlı önderimiz bu soyadını aldı

Büyük Millet Meclisi dün bunun için bir kanun çıkardı

Fransız Meclisi

Hakimiyeti Milliye, 25 İkinciteşrin 1934.

Eski devirlerin artığı lâkap ve unvanlar kaldırıldı

Dünkü Mecliste çok mühim kararlar verildi

Ağa, hacı, hafız, hoca, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi, molla ve hazretleri gibi tahirler bundan sonra kullanılmıyacak

Atatürkün Başbakana verdiği soyadı: İnönü

Cumhuriyet, 27 Teşrinisani 1934.

d) Türk ulusuna gönderme yapan soyadları: Ya "Türk" terimini veya türevlerini ya da ulusa gönderme yapan kelimeleri (Bayrak) içeren soyadları söz konusudur. Aidiyeti ispat etmek için çoğu zaman "Türk" nitelemesine Öz ya da Asil gibi sıfatlar eklenir.

e) Fiziksel tasvir içeren ya da görüntüyle ilişkili soyadları: Bunlar çoğu zaman, aynı ismi taşıyan kişilerden ayırt etmek için aile ağacının kurucusuna atfedilen lakabı devam ettiren soyadlarıdır. Karakaş, Sarışın, vs. gibi. Bu tasvire –oğlu sonekinin eklendiğine de tesadüf edilmektedir: Uzunoğlu. Bu halde soyadı esas mesaj kategorisinde, yani fiziksel tasvire ilişkin olanda sınıflandırılmıştır.

f) Hayvanlara gönderme yapan soyadları: Orta Asya geleneğine uygun olarak, soyun çoğu zaman vahşi bir hayvanla özdeşleştirilmesi Türklerde son derece yaygındır. Kuvvet ve cesareti kişileştiren hayvanlar daha makbuldür: Aslan, Kartal, Şahin vs.[25]

g) Gökyüzüyle ya da atmosferik olaylarla ilişkili soyadları: Burada da, gökyüzünün gözlemlenmesinden kaynaklanan, İslam öncesi bir gelenek söz konusudur. Bu isimlerin 1934 kanunundan önce kullanılmış olması muhtemeldir: Bulut, Yıldız, Güneş, vs.

h) Tabiat ve jeolojiye gönderme yapan soyadları: Yine İslam öncesi ve bazen animist bir gelenekten kaynaklanan kaya, maden ve değerli taş isimleri Türklerde oldukça yaygındır.[26]

i) Nihayet, soyadlarının %17-18'ini kapsayan ve sınıflandırılması sakıncalı olabilecek "diğerleri" kategorisi.

Yukarıdaki karşılaştırmalı tablo şüpheye pek yer bırakmamaktadır. 1923 mübadilleri, soyadlarının seçimi sırasında, 1934'teki Türk halkının bütününe göre değişik bir davranış biçimi benimsemişlerdir. Şüphesiz, yapılan sayısal bir karşılaştırmadır ve içerik üzerine yapılacak bir incelemeyle güçlendirilmelidir. Her ismin arkasında, aile reisinin tercihini açıklayabilecek kendine özgü bir tarih vardır. Gene de, Ankara'nın küçük bir mahallesinden gelen soyadları ile seçim bölgeleri vasıtasıyla bütün Türkiye topraklarına uzanan soyadları arasındaki oran benzerliği, Türk halkının soyadı seçimi konusundaki genel eğiliminin ana hatlarını çizmeye imkân tanımaktadır. Mübadil ailelerinin soyadlarının diğer iki gruptan bu kadar farklı oluşu, yerlilere mesaj iletme iradesini sergilemektedir: Sizin kadar Türk'üz, sizin gibi buralıyız, sizin kadar Türklüğe bağlıyız ve en önemlisi, iyi, onurlu, değerli vs. insanlarız.

Zira göze derhal çarpan, değerlerin ve olumlu niteliklerin teyit edilişi yönündeki bariz tercihtir (diğer iki grupta %22'lik bir orana mukabil, mübadil soyadlarında yaklaşık %32). Aynı şekilde, gerçek Türk olmamakla suçlanan mübadiller, vatana ve ulusa bağlılıklarını teyit etme ihtiyacını yerlilerden daha fazla hissetmektedirler (diğer iki gruptaki %6-7'lik orana mukabil muadillerde %11). Aksi istikametten bakıldığında, dikey (-oğlu) ve yer isimlerine ilişkin aidiyeti gösteren soyadları, yerli halkın yabancı saydığı bu kökeni gizlemek isterlermiş gibi, mübadillerde özellikle nadirdir.

SONUÇ

Türklerde soyadı seçimi, 1920 ve 1930'lu yıllardaki politikaların hemen bütünü için geçerli olduğu gibi, temel hedefi türdeş, sınıfsız ve yabancı ulussuz bir Türk ulusunun inşası olan birden çok sürecin kesişiminin ürünüdür. Dolayısıyla, soyadı kullanımı yakın tarihli bir olgudur ve yaşadığımız 21. yüzyılın başlarında hâlâ gelenekleşememiştir. Soyadları Almanya'da 12. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Alman toplumunda özellikle şehir merkezlerinde görev ve mesleklerin paylaşımı söz konusudur (Müller, Schmidt, Maier, Schneider, Fischer, vs).[27] Arap dünyasında, iktisadi hayattaki aynı tür paylaşım soyadlarına yansımaktadır: el-Haddâd (demirci), el-Hallâk (berber), el-Neccâr (dülger), el-Baytâr (veteriner) gibi soyadları, bireyin ve ailenin idari hiyerarşideki mevkiini gösteren soyadları ile beraber var olmaktadır.[28] Fransa'da da meslekların yanı sıra yer isimleri ve toplumda ya da asalet sınıfındaki mevkiye ilişkin soyadlarının beraberce var olduğu bir konumlanma söz konusudur.[29]

Bu örneklerle kıyaslandığında, Türkiye örneği gecikmesiyle kendini belli etmektedir. 1934 kanunundan önce birey, adaşlarından, ya geniş ailesinin ismiyle, ya fiziksel özelliğiyle, ya ikamet ettiği veya kökeninin bulunduğu yerle, ya da yetenekleriyle ayırt edilmekteydi. Oysa kanundan sonra bile soyadı hiçbir zaman sık-

1934 Soyadı Kanunu

Kanun Numarası : 2525
Kabul Tarihi : 21/6/1934
Yayımlandığı R. Gazete : Tarih: 2/7/1934 Sayı: 2741
Yayımlandığı Düstur : Tertip:3 Cilt:15 Sayfa:506

*
**

Madde 1 - Her Türk öz adından başka soy adını da taşımağa mecburdur.

Madde 2 - Söyleyişte, yazışta, imzada öz ad önde, soy adı sonda kullanılır.

Madde 3 - Rütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edeplere uygun olmıyan veya iğrenç ve gülünç olan soyadları kullanılamaz.

Madde 4 - Soy adı seçme vazifesi ve hakkı evlilik birliğinin reisi olan kocaya aittir.
Evliliğin feshi veya boşanma hallerinde çocuk anasına tevdi edilmiş olsa bile babasının seçtiği veya seçeceği adı alır.
Koca ölmüş ve karısı evlenmemiş olursa veyahut koca akıl hastalığı ve akıl zaifliği sebebiyle vesayet altında bulunuyor ve evlilik de devam ediyorsa bu hak ve vazife karınındır.
Kocanın vefatiyle karı evlenmiş veya koca evvelki fıkrada zikredilen sebeplerle vesayet altına alınmış ve evlilik de zeval bulmuş ise bu hak ve vazife çocuğun baba cihetinden olan kan hısımlarından en yakın erkeğe ve bunların en yaşlısına yok ise vasiye aittir.

Madde 5 - Mümeyyiz olan reşit soy adını seçmekte serbesttir.
Akıl hastalığı ve akıl zaifliği dolayısiyle vesayet altına alınmış olan reşidin adını babası, yok ise anası, bu da yok ise vasisi seçer.

Madde 6 - En büyük mülkiye memurunun vereceği müzekkere üzerine Cumhuriyet Müddeiumumisi, 3 üncü maddedeki memnuiyete uygun olmıyarak soy adı kullananların bu adı değiştirmelerini ve tarihte ün almış olanlara ilişik anlatan adların, hilafını iddia ile, kullanılmamasını mahkemeden istiyebilir.
Kanunla taayyün eden unvanlar mahfuzdur.

Madde 7 - Bu kanunun neşri tarihinden itibaren iki yıl içinde gerek soy adı olmıyanlar ve gerekse soy adlarını değiştirmek istiyenler taşıyacakları adı Hükümetin tayin edeceği şekilde nüfus kütüklerine geçirilmek üzere bildirirler. Bu iş için verilecek her nevi evrak pul resminden muaftır.

Madde 8 - Soyadı seçme işlerinde çıkacak ihtilafları halletmek ve kendilik lerinden soyadı seçmiyenlerle anası babası belli olmıyan çocuklara ad takmak ve bir adın kanunun istediği şekle uygun olup olmadığı hakkında karar vermek salahiyeti ana kütüğün bulunduğu yerin en büyük mülkiye memuruna aittir.

Madde 9 - Valiler ve kaymakamlar soyadlarının nüfus kütüklerine ve doğum kağıtlarına doldurulması işinde diğer Devlet dairelerinde münasip gördükleri memurları iş bitinceye kadar yardımcı olarak nüfus dairelerinde çalıştırmağa salahiyetlidirler.

Madde 10 - Bu kanunun tayin ettiği müddet geçtikten sonra soyadlarını değiştirmek istiyenler Kanunu Medeninin bu baptaki hükümlerine tabi olurlar.

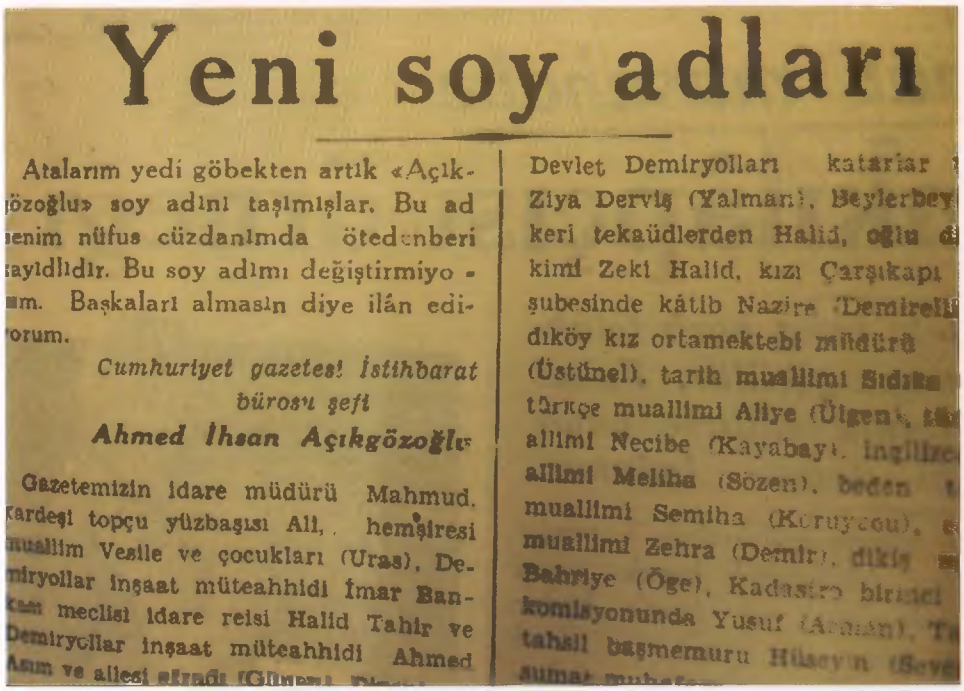
Madde 11 - Soyadlarını nüfus kütüğüne ve doğum kağıtlarına yazma işinde ihmali görülen memurlar hakkında kaymakamlar bir haftalığa, valiler on beş günlüğe kadar maaş kesme cezası verebilirler. Bu kararlar kati olup ilk ödenecek maaştan kesilir.

Madde 12 - Kanunun tayin eylediği zaman içinde soy adını memurlara bildirmiyenlerden beş liradan on beş liraya kadar ve bu iş için Hükümetçe verilecek vazifede ihmali görülen muhtarlar ve ihtiyar heyetleri azasının her birinden ve belediyelerce memur edilenlerden on liradan elli liraya kadar hafif para cezası alınır. Bu cezalar mahalli idare heyetleri kararıyle verilir ve vali veya kaymakamların tasdiki ile katileşir.

Madde 13 - Bu kanunun tatbik yollarını gösterir bir Nizamname yapılacaktır.

Madde 14 - Bu kanun neşri tarihinden altı ay sonra mer'iyete girecektir.

Madde 15 - Bu kanunun hükümlerini yerine getirmeğe Dahiliye Vekili memurdur.

Yeni soy adları

Atalarım yedi göbekten artık «Açıkgözoğlu» soy adını taşımışlar. Bu ad benim nüfus cüzdanımda ötedenberi yazılıdır. Bu soy adımı değiştirmiyorum. Başkaları almasın diye ilân ediyorum.

Cumhuriyet gazetesi İstihbarat bürosu şefi

Ahmed İhsan Açıkgözoğlu

Gazetemizin idare müdürü Mahmud. Kardeşi topçu yüzbaşısı Ali, hemşiresi muallim Vesile ve çocukları (Uras). Demiryollar inşaat müteahhidi İmar Bankası meclisi idare reisi Halid Tahir ve Demiryollar inşaat müteahhidi Ahmed Asım ve ailesi ayrıca (Gün

Devlet Demiryolları katarlar
Ziya Dervîş (Yalman), Beylerbey
keri tekaüdlerden Halid, oğlu
kimi Zeki Halid, kızı Çarşıkapı
şubesinde kâtib Nazire (Demirel
dıköy kız ortamektebi müdürü
(Üstünel), tarih muallimi Sıdıka
türkçe muallimi Aliye (Ülgen
allimi Necibe (Kayabay
allimi Meliha (Sözen),
muallimi Semiha (Koruyucu),
muallimi Zehra (Demir),
Bahriye (Öge), Kadastro birinci
komisyonunda Yusuf
tahsil başmemuru Hüseyin

Cumhuriyet, 24 Birincikanun, 1934.

lır. Böylece, samimi ilişkilerde daha yaşlı kadınlar için "teyze", daha ileri yaşta genç kızlar için "abla", daha yaşlı erkekler için "amca" ve daha ileri yaşta genç erkekler için "ağabey" veya basitleştirilmiş biçimi olan "abi", isme eşlik eder. Buna mukabil, daha yaşlı bir kişinin kendinden genç bir kişiye hitap ederken sadece ismini kullanması caizdir. Resmi ilişkilerde ismin arkasından, cinsiyete göre "bey" veya "hanım" gelir. İlginç olarak, 1930'ların ve 1940'ların yüzeysel Batılılaşma döneminde mösyö'ye tekabül eden "bay" ve madam'a tekabül eden "bayan" unvanları ortaya çıkmış, soyadından önce kullanılmıştı, fakat bu uygulama yerel üretimli filmlerden öteye gitmemiş ve asla yaygın uygulamaya konu olmamıştır. Başka bir deyişle, bir soyadı sahibi olmak, günümüzde bile ancak resmi belgelerde işe yarar. Uzun lafın kısası, mübadillerin soyadı seçme yoluyla ilettikleri mesajlar, başarısızlığa mahkûmdu. Yabancılıklarının silinmesi için bir nesil gerekti.

lıkla kullanılmamıştır. Günümüzde bile, kırsal kesimde bireylerin komşularının, dostlarının, uzun süreli meslektaşlarının soyadlarını bilmesi nadirdir.[30] Buna mukabil, isme ya muhatabın yaşına göre bir akrabalık teriminin ya da erkekler için "bey" ve kadınlar için "hanım" teriminin eşlik etmesi âdettendir. Aynı yaş döneminden olmayan bir kişi için sadece ismin kullanılması son derece nadirdir ve çoğu zaman kabalık sayı-

DİPNOTLAR

1 Bkz. Bott Elizabeth, *Family and Social Network*, London: Tavistock, 1971.

2 Tamdoğan-Abel Işık, "Individus et pouvoirs dans une ville ottomane au 18e siècle" in Anastassiadou Méropi, Heyberger Bernard (éd.), *Figures anonymes, figures d'élite: pour une anatomie de l'Homo ottomanicus*, İstanbul: Isis, 1999, s. 9.

3 Bu konuda bkz. Lewis Bernard, *The Multiple Identities of the Middle East*, New York: Schocken Books, 1999, s. 10-12.

4 Kanunun kabulünden önceki tartışmalar için bkz. Tör Nükhet, "Siz Kimlerdensiniz veya Soyadlarımızın hikayesi" *Türk Dili*, 616, Nisan 2003, s. 399-407. Ayrıca bkz. Emiroğlu, Kudret, Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, s. 11.

5 Li Yong-Song, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg, 1999, s. 49.

6 Desanti Dominique, "Masquer son nom" in *Corps écrit*, 8, 1983, s. 95-97.

7 Lapierre Nicole, *Changer de nom*, Paris: Stock, 1995, s. 13.

8 Gonon Anne, "Noms et changements de noms. Un aspect de la construction institutionnelle de l'identité japonaise (1868-1945)" in *Geneses*, 13, Eylül 1993, s. 54-75.

9 "İsim değişimi, bir geçiş ayininin varlığına işaret eder. Bu değişim, kabaca, kişinin kendisini kişi olarak temsil ettiğini düşündüğü ismin türüne sahip olmak istediği ve eski isminin temsil ettiği türe artık mensup olmak istemediği anlamına gelir." Strauss Anselm, *Miroirs et Masques. Une introduction à l'interactionnisme*, Paris: Métailié, 1992, s. 18.

10 İncelemeyi Sait Güran yürütmüştür; aktaran: Ömür Faik, *Eine vergleichende Studie über die Namengebung und Personennamen im Deutschen und im Türkischen*, Lisans üstü tezi, Ankara: Hacettepe üniversitesi, 1995, s. 91.

11 Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, *İçtimaiyat, Hukuk Sosyolojisi*, c. 3., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1958, s. 312-315.

12 Bkz. Duben Alan, Behar Cem, *İstanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880–1940*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

13 Dündar Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul: Doz, 1999, s. 184

14 http://www.nvi.gov.tr/11_Ana_Sayfa_Isim_Istatistikleri_Sun.html

15 Çelik Celalettin, *İsim kültürü ve din*, İstanbul: Çizgi, 2005, s. 106.

16 1930'ların Türkleştirme ortamında, özellikle kendi kendini asimile etme yönünde bir yaklaşım benimseyen Yahudi cemaatine mensup pek çok gayrimüslim, Türkçe ya da Türkçedeki gibi telaffuz edilen soyadları seçmişlerdir. Özellikle dil açısından türdeşleştirmenin damgasını vurduğu bu yıllarda "VatandaşTürkçe Konuş" kampanyaları birbirini izlemektedir. Yahudi cemaatinin Türkleştirici yaklaşımı hakkında bkz. Bali Rıfat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri. Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul: İletişim, 1999; Rum cemaatinin tavrı hakkında bkz. Akgönül Samim, "Les Grecs d'Istanbul dans les années 1930" in Λελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 14, 2004, s. 203-278.

17 Çelik, *age*, s. 229 ve *devamı*.

18 Akgönül Samim, "Religions minoritaires entre ossification et dynamisme", yayınlanma safhasındadır.

19 Bkz. Poitou Jean-Pierre (ed.), *La dissonance cognitive*, Paris: Armand Colin, 1974.

20 Duman Derya, 2004 "A Characterisation of Turkish Name Inventory" in *International Journal of Sociolinguistics: Sociolinguistics in Turkey*, 165, 2004, s. 155-177.

21 Aktaran Çelik, *age.*, s. 111-112.

22 Gerhard Kos Almanya'daki soyadları üzerine yaptığı araştırmasında bu ülkedeki en yaygın 48 soyadından 29'unun meslek işaret ettiğini bulmuştur. Kos Gerhard *Namenforschung: Eine Einführung in die Onomastik*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002, s. 37.

23 Çelik, *age*. s. 113.

24 Türk soyadları arasında renklerin özel bir yeri vardır. Bunların, ifade ettikleri renklerden başka sembolik anlamları da olduğu ve sıklıkla takma isim ya da lakap olarak kullanıldıkları gayet iyi bilinir. Bu bağlamda kara, çok esmer bir kişiyi olabileceği gibi kötü bir kişiyi de kastetebilir. Aksine, ak, beyaz tenin dışında, iyi niyetli bir kişiyi kasteder. "gök" gibi bir terimde mavi renk ululuğu, büyüklüğü de ifade edebilir. Diğer yandan renkler, temel yönleri de ifade ederler. Genellikle kara'ya kuzey yönü izafe edilir (Karadeniz), ak'a ise güney (Akdeniz), al ya da kızıl'a batı ve gök'e doğu anlamı yüklenir. bkz. Karadoğan Ahmet, "Türk ad biliminde Renk Kültü" in *Milli Folklor*, 16/62, s. 89-99. Ürettiğimiz sınıflandırmada, renklerden türetilmiş soyadlarını ayrı bir kategori olarak kullanmadık zira burada soyadının merkezi mesajının söz konusu olmadığını düşündük.

25 Aras'a göre Türklerdeki animist ve totemci gelenekler, yırtıcı ve vahşi hayvan isimleriyle varlığını sürdürmektedir. Aras Özgü, "Ad Koyma" in *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, 1998, s. 332-333.

26 Sümer'e göre bunlar, Oğuzlardaki başlıca adlandırma kaynağıdır. Sümer Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992, s. 283.

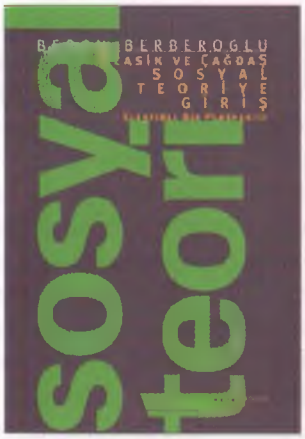
27 Kos, *age*, s. 37.

28 Câbir Nedâ El-Hüseyni, "İnsan isimleri hakkında bir araştırma" in *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 2004, s. 201-206 aktaran: Çelik, *age*, s. 110.

29 Bkz. Lefebvre-Teillard Anne, *Le nom. Droit et histoire*, Paris: PUF, 1990.

30 Delaney Carol, *Tohum ve Toprak*, İstanbul: İletişim, 2001, s. 202.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KLASİK VE ÇAĞDAŞ SOSYAL TEORİYE GİRİŞ
ELEŞTİREL BİR PERSPEKTİF
BERCH BERBEROGLU

289 Sayfa, ISBN: 978-605-399-104-5

Sosyal teoriye yönelik çalışmalarda temel oluşturması için ilk adım olma niteliği taşıyan bu kitapta, topluma dair gelişkin bir anlayış oluşturmada kuramsal yaklaşımın önemi vurgulanarak sosyal teorinin olguların ham hallerini biçimlendirmedeki rolünü ön plana çıkanlıyor ve tarihsel materyalizmin ilkelerini temel alan sosyal analiz anlayışıyla sosyal sınıfların toplumda oynadığı merkezî role dikkat çekiliyor.

BALKAN LITERATURES
IN THE ERA OF NATIONALISM
JALE PARLA-MURAT BELGE

447 Sayfa, ISBN: 978-605-399-102-1

The essays in this collection address the question of nationalism in its manifest and latent forms in the Balkan literatures. The contributors from the various Balkan countries as well as experts on Balkan history and culture interrogate the ways in which the national consciousness of the specific country under discussion infiltrates its literary production.

2. BASKI
SAVAŞ, DEVRİM VE ULUSLAŞMA
TÜRKİYE TARİHİNDE GEÇİŞ DÖNEMİ (1908-1928)
ERİK JAN ZÜRCHER

339 sayfa, ISBN: 975-8998-00-5

Erik Jan Zürcher'in 2. baskısını yaptığımız bu kitabı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenlerinden, İkinci Meşrutiyet'le birlikte gelen anayasa ve uluslaşma sorunlarına; Birinci Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in kuruluş yıllarının muhalefetlerine; Jön Türkler'den İttihad ve Terakki'ye; Atatürk'ün Nutuk'u üzerine değerlendirmeden Kâzım Karabekir'in İstiklâl Harbimiz kitabına kadar uzanan geniş bir çerçevede "savaş, devrim ve uluslaşma" kavramlarının hangi veçhelere bürünerek genç Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturduğunu irdeleme imkânı sunuyor.

2. BASKI
TEK PARTİ DÖNEMİNDE AZINLIK POLİTİKALARI
M. ÇAĞATAY OKUTAN

385 Sayfa, ISBN: 975-6857-77-3

Çağatay Okutan eserinin gözden geçirilmiş yeni baskısında; özellikle tek parti döneminde sistemleştirilen "öteki"leştirme çabalarını ve azınlık politikalarını, Lozan'dan başlayarak Nüfus Mübadelesi'ne, İskân Kanunu'na, "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyalarına, eğitim, dil ve milli iktisat politikalarına, Trakya Olayları'na ve Varlık Vergisi'ne kadar uzanan geniş bir perspektif içinde ve örneklerle okura sunuyor.

www.bilgiyay.com
Kurtuluş Deresi Caddesi No: 47, 34440 Dolapdere/İSTANBUL
Telefon: **0212 311 52 59** Faks: **0212 253 47 00**
E-mail: yayin@bilgiyay.com - dagitim@bilgiyay.com

Genel Dağıtım: **PUNT**
www.puntokitap.com
Telefon: **0212 496 10 50** Faks: **0212 551 30 13**
E-mail: **punto@puntokitap.com**

BİRİNCİ KUŞAK MÜBADİLLERİN SİYASAL KATILIM STRATEJİLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

E. TUTKU VARDAĞLI

Bu çalışma 30 Ocak 1923 tarihli Lozan Nüfus Mübadelesi Protokolü gereği Yunanistan'dan Türkiye'ye göç eden birinci kuşak mübadillerin siyasal katılım stratejilerini incelemektedir. Eldeki veriler, kalkış noktasındaki siyasal angajmanlarının ve sosyoekonomik konumlarının Mübadillerin yeni vatanlarındaki siyasal katılım stratejisini büyük ölçüde belirlediğini ortaya koymaktadır. Bu noktada, söz konusu kesimin yeni rejimin kurucu ideolojisine eklemlenmesinin ve bizzat bu rejimi şekillendirmesinin yanı sıra, siyasal alanın marjininde hareket eden grupları da içinde barındırdığına işaret edilmektedir.

Pendik'e yerleşen mübadiller.

Lozan Mübadilleri Vakfı (LMV) Arşivi.

Lozan Nüfus Mübadelesi ve özellikle mübadillerin sosyal ve ekonomik entegrasyonu, meselenin boyutları itibariyle sosyologlar, antropologlar, tarihçiler ve edebiyatçılar açısından verimli bir çalışma alanıdır. Son yıllarda mübadeleye kültür ve kimlik boyutuyla yaklaşan çalışmaların artış gösterdiğini ve giderek daha fazla ilgi uyandırdığını gözlemliyoruz.[1] Ancak, mübadillerin örgütlenme çabaları ve siyasi entegrasyonu konusunda yararlanabileceğimiz sınırlı sayıda çalışma mevcuttur.[2] Meseleyi özellikle demografik boyutuyla inceleyen ça-

lışmaları 1930'lara kadar geri götürmek mümkündür.[3] Özellikle 1980'ler ve 1990'larda üretilen ve konuya Türkiye'nin iktisadi ve siyasi uluslaşma süreci bağlamında yaklaşan çalışmalar literatüre eleştirel bir boyut katmıştır.[4] Günümüzde daha kapsamlı bir biçimde etkisini sürdüren bu yaklaşım, devletin mübadillere siyaseten atfettiği niteliklere ve yüklediği misyona dikkat çekmektedir.[5] Bu çerçevede, cumhuriyetin kuruluş ideolojisinin özellikle uluslaşma ve laikleşme bağlamında mübadillere "ideal" vatandaşlar olarak atfettiği değerler mercek altına alınmaktadır. Ancak, devletin bu davetkâr yaklaşımına mübadillerin nasıl karşılık verdiği sorusu büyük ölçüde yanıtsız kalmıştır. Bu yazının amacı, mübadillerin yeni vatanlarında geliştirdikleri siyasal katılım stratejisini onların bakış açısından anlatmaktır. Başka bir ifadeyle, devletin mübadillere yaklaşımından ziyade mübadillerin devlete yaklaşımı incelenecektir.

Mübadillerin siyasal entegrasyonu konusunda görece daha az çalışma yapılmış olması yöntemsel açıdan anlaşılır gözükmektedir. Birinci kuşak mübadillerin siyasal katılım stratejilerinin incelenmesindeki en büyük güçlük, söz konusu dönemin tek parti rejiminden kaynaklanmaktadır. Siyasal sistemin çoğulculuğa izin vermeyen yapısı, siyasi örgütlenmeler ve oy verme davranışı üzerinden siyasi eğilimlerin belirlenmesine olanak tanımamaktadır. Bir başka neden ise, mübadillerin yakın zamana kadar "mübadil" kimliğiyle örgütlenmemiş olmalarıdır. 2000 yılında İstanbul'da kurulan Lozan Mübadilleri Vakfı mübadil örgütlerinin ilk örneğini oluşturmaktadır. Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden mübadillerle karşılaştırıldığında, bu örgütlenme çabalarının Türkiye'de oldukça geç geliştiğini söyleyebiliriz. Örgütsüz bir topluluğun siyasal eğilimlerini araştırmak daha da güçleşmektedir. Bu durumda, mübadillerin yeni vatanlarındaki siyasal katılım stratejilerinin incelenmesi, yöntemsel olarak bizi sözlü tarih kayıtları, hatıralar, biyografiler, monograflar türünden kaynaklara yöneltmektedir ki, genel olarak mübadil grup davranışı olarak nitelendirilemese bile, böyle bir çaba Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Balkanlar'da gelişen siyasal kültürün Anadolu'ya taşınan izlerini sürmek bakımından anlamlı bazı veriler sunabilir.

Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden mübadiller kendilerini görece yerleşik bir siyasal düzen içinde bulurken, Türkiye'ye göç eden mübadiller yeni kurulan bir rejimin asli unsurları olmuşlardı. Mübadillerin yeni kurulan rejim tarafından "ideal" vatandaşlar olarak siyasal sisteme davetkâr bir biçimde dahil edilmiş olmaları, söz konusu grubun en azından bazı kesimlerinin sisteme muhalif saflarda konumlanmış olabileceği gerçeğini gözlerden uzak tutmaktadır. Ancak, konuya derinlemesine bir yaklaşım mübadillerin siyasal katılım stratejisinin sanıldığı kadar basit bir şekilde şematize edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Yukarıda sözünü ettiğim, sözlü tarih kayıtları, hatıralar, biyografiler, TBMM tutanakları ve mübadele öncesinde özellikle Selanik vilayeti ahalisinin siyasal faaliyetlerini içeren Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtları bu konuda aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

Mübadillerin siyasal entegrasyon stratejileri, kalkış noktasından varış noktasına taşıdıkları siyasal kültürleri ve sosyoekonomik statüleriyle doğrudan bağlantılı gözükmektedir. Bu bağlamda, sayıları 400.000'i aşan bu topluluğun farklı sosyal tabakalarını temsilen, doğrudan siyasal alana katılan ve topluluğun seçkinlerini oluşturan mübadil kökenli milletvekilleri ve topluluk içinde sayıca önemli bir grup oluşturan tütün işçilerinin siyasal katılım stratejileri incelenecektir. Bu noktada, Şükrü Kaya, Mustafa Abdülhalik Renda, Mithat Şükrü Bleda, Tahsin Uzer ve Tahsin Banguoğlu gibi milletvekillerinin meclis konuşmalarını içeren kayıtlar ve başta Lozan Mübadilleri Vakfı'nın sözlü tarih koleksiyonu olmak üzere, Osmanlı arşiv belgelerini de içeren çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır.

Mübadiller genel olarak Rumeli'nin asker-bürokrat kesimi ya da tarımsal üretimle geçimini sağlayan kır kökenli topluluklar olarak resmedilmiştir. Bir genelleme olarak bu her iki tanımlama da doğru olmakla birlikte, buradan çıkan bir başka sonuç da söz konusu topluluğun güçlü bir orta sınıf kesimine sahip olmadığıdır. Buradan hareketle, farklı sosyoekonomik statüdeki bu insanların, mübadele sürecinin yarattığı ortak sorunlar ve ihtiyaçlar dışında "mübadil" ortak kimliği altında aynı siyasal örgütlenme içinde yer almalarının pek mümkün olmayacağı tahmin edilebilir ki, eldeki veriler de buna işaret etmektedir. 17 Ağustos 1924 tarihinde Mübadele Cemiyeti'nin öncülüğünde Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen miting, söz konusu topluluğun "mübadil" ortak kimliği altında gerçekleştirdiği ilk ve bildiğimiz kadarıyla tek örgütlü girişim olarak karşımıza çıkmaktadır.[6] Bunun dışında, takip eden yıllarda "mübadil" sıfatıyla girişilen herhangi bir örgütlenme çabası ve buna paralel bir siyasal girişime rastlamıyoruz. Peki, "mübadil" sıfatıyla örgütlenmeyen bu insanların siyasal alana katılımı nasıl gerçekleşmişti?

Gülcemal vapuru ile Türkiye'ye gelen mübadiller.

L'Illustration, 1924.

Söz konusu grup içindeki alt sınıfları inceleyecek olursak, tütün işçilerinin hem sayıca önemli bir kitle oluşturmaları hem de siyasi etkinlikleri bakımından öne çıktığını söyleyebiliriz. Mübadele Komisyonu, mübadilleri Anadolu'ya yerleşir yerleşmez üretken hale getirebilmek için meslek gruplarına göre ayırmıştı. Buna göre sayıları yaklaşık olarak 100.000'i bu-

Selanikli aile 20. yy başı.

Herzog Kumpanyası'nın Kavala'daki tütün mağazası.

Kavala Tütün Müzesi

lan tütüncüler mübadillerin ¼'ünü oluşturuyordu.[7] Tütüncülerin yeni vatanlarına getirmesi beklenen ekonomik katkıyı Ahmet Cemalettin 1341 tarihli kitabında, "Tütün ihracatı Cihan Harbi ve İstiklal Harbinin harab ettiği ülkemizi yeniden inşa etmenin kaynağıdır," şeklinde özetliyordu.[8] Özellikle Selanik vilayeti tütün ihracat kapasitesiyle 19. yy sonu 20. yy başı Osmanlı ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştu ve mübadele ile birlikte bu üretken nüfusun bir kısmı geri kazanılacaktı. Karşılığında bu nüfusun da devletten bazı beklentileri vardı ve bu beklentileri dile getirebilecekleri en uygun platform olarak Türkiye Komünist Partisi'ni seçmişlerdi. Osmanlı yönetimindeki Selanik vilayetinin çeşitli kesimlerinde ve özellikle Drama ve Kavala'daki tütün ihraç mağazalarında ücretli işçi olarak çalışan kesimin, mübadele sonrası Türkiye Komünist Partisi içinde örgütlendiğini görüyoruz. Mübadillerin dönemin milliyetçi ideolojisine eklemlenmeleri kadar, kalkış noktasındaki farklı siyasal kültürleri varış noktasına taşımaları da göçmen topluluklarına özgü sosyolojik bir olgu olarak gözden kaçırılmamalıdır. Bu noktada, Osmanlı

İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Balkanlar'da gelişen işçi hareketinin izini sürmek gerekiyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gelişen işçi hareketinin tarihini ve özellikle konumuz açısından önem taşıyan tütün işçilerinin bu hareket içindeki konumunu inceleyecek olursak, Selanik vilayetine bağlı Kavala kazası dikkatimizi çekmektedir. Kavala, Osmanlı coğrafyası içinde tütün ihracat hacminin en yüksek olduğu bölgedir.[9] Liman kıyısında mağaza adı verilen çok sayıda tütün işleme atölyesi ve bu atölyelerde çalışan önemli sayıda tütün işçisi barındırmaktadır. Aralarında önemli sayıda Müslümanın da bulunduğu Kavala tütün işçilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk grevlerinden birini gerçekleştirdiğini, II. Meşrutiyet döneminin işçi hareketleri bağlamında etkin bir rol oynadığını ve kazada Osmanlı yönetimi sona erdikten sonra da faaliyetlerini istikrarlı bir şekilde devam ettirdiğini söyleyebiliriz.

Dönemin Kavala'daki Yunan Konsolosluğu kayıtlarına göre, Kavala'nın tütün işçileri 1879 yılında yaklaşık 3000 işçinin katılımıyla 15 gün süren bir grev gerçekleştirmiştir. Aynı kaynağa göre, tütün işçilerinin bir sonraki grevi 1896 yılında gerçekleşmiştir. Ücretlerinde artış talep eden tütün işçilerinin patronlara karşı ayaklandığı belirtilmektedir. Bu grevde de işçiler iş bırakmış, işyerlerinin camlarını kırmış, ardından Hıristiyan, Müslüman ve Musevi cemaatlerinden olduğu belirtilen işçiler şehir merkezinde bir protesto yürüyüşü yapmışlardır. Grev, kaymakamın müdahalesiyle son bulmuştur.[10]

Ευδαιμονια (Saadet) isimli tütün işçileri derneği, Kavala'da gerçekleşen ve geniş yankı uyandıran 1905 yılındaki tütün işçileri grevinin örgütleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu greve katılan tütün işçilerinin sayısı Osmanlı arşivi kayıtlarına göre yaklaşık 10.000 dolaylarındadır.[11] Bu grevde işçilerin talepleri ücretlerin artırılması ve mart ayından itibaren Selanik vilayetinin çeşitli kesimleri, İzmir ve hatta Girit'ten gelen mevsimlik işçilerin Kavala mağazalarında çalıştırılmamasıdır. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere grev çeşitli şiddet gösterilerine de sahne olmuştur. İşçiler büyük mağaza sahiplerinin konutlarına saldırmış, aynı zamanda grevi bastırmak için hükümet tarafından gönderilen jandarma birliklerine karşı da direnç göstermiştir. II. Meşrutiyetin ilanını takip eden aylarda Ευδαιμονια derneği tekrar grev kararı alır. Bu dönemde örgütün Hıristiyan, Müslüman ve Musevilerden oluşan 4100 kayıtlı üyesi bulunmaktadır.[12]

1901-1916 yılları arasında Kavala genelinde faaliyet gösteren ve aynı zamanda Drama'da örgütlenmiş olan Ευδαιμονια (Saadet) isimli çokcemaatli tütün işçileri cemiyeti Osmanlı arşivi kayıtlarında rastladığımız "Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti" ile aynı örgüttür. Ulusal sınırların çizilmesiyle birlikte sadece insanlar değil, birlikte ürettikleri siyasal kültürün izleri de birbirinden ayrılmıştır. Bu noktada, ortak siyasal kültürün ortaya çıkarılmasının ancak ulusal sınırları aşan ortak çalışmalar ve araştırmalarla mümkün olabileceği de altı çizilmesi gereken bir husustur. 1909 Cemiyetler Kanunu nedeniyle sendika adı altında örgütlenemeyen ancak işlevleri bakımından sendikal faaliyetlerde bulunan cemiyetin 32 kişiden oluşan idare heyetinin 15'i Müslüman, 15'i Hıristiyan ve 2'si Musevilerden oluşmaktadır.

Derneğin 1326 tarihli nizamnamesine göre, Ali Galip Efendi ve Nikola Serdaroğlu idare heyetinin başkanlığını üstlenmişlerdir.[13]

1909 Ağustos-Eylül aylarında Ευδαιμονια/Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti ile Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu arasında üst düzey ilişkiler kurulur. 1910 yılının kasım ayında Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun faaliyetleri Osmanlı hükümetince yasaklandığında federasyonun Merkezi Eylem Komitesi Kavala'ya taşınır.[14] 1911 yılında Kavala'da toplanan tütün işçileri genel kongresinde 30.000 tütün işçisi temsil edilmektedir. Selanik, Serez, Drama, Kavala, İskeçe şehirlerinden Müslüman, Hıristiyan ve Musevi temsilciler kongreye katılırlar. Meclis-i Mebusan'ın sosyalist milletvekillerinden Vlahof Efendi kongre başkanı seçilir. Balkanlar'da yükselen milliyetçi akımların savaşa dönüştüğü yıllar, sanılanın aksine başından beri çokdinli ve çoketnili yapısını koruyan tütün işçileri örgütlenmelerinin daha da gelişip büyüdüğü yıllardır. 1912 yılında Ευδαιμονια/Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti Hıristiyan bölümünde 6000, Müslüman bölümünde 3600 ve Yahudi bölümünde 400 üyeye sahiptir. 1912 ve 1914 yıllarında yine Kavala'daki tütün işçileri örgütünün liderliğinde Serez, Drama, Pravi ve Selanik'teki örgütlerin de katılımıyla başarılı grevler gerçekleştirilir. Bu arada, 1912'de Selanik vilayetinin yönetimi Yunanistan'a geçmiştir ancak tütün işçilerinin mücadeleleri bu siyasal kesintiden de etkilenmez. Yunanistan'daki 1920 genel seçimlerinde Yunan Komünist Partisi İskeçe (Xanthi) ve Gümülcine'den (Komotini) iki Müslüman aday gösterir.[15]

Bu bilgilerden hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Balkanlar'da gelişen işçi hareketinin, sıklıkla sözü edildiği gibi Selanik vilayet merkezi ve onun Musevi cemaati mensuplarıyla sınırlı kalmadığını, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun da vilayet dahilinde işçileri harekete geçiren tek örgüt olmadığını söyleyebiliriz.

Yukarıda sözü edilen siyasal kültür ortamı içinde sosyalleşen Müslüman işçilerin mübadele sonrası Türkiye Komünist Partisi içinde örgütlenmeleri beklenen bir durumdur. Hayat hikâyelerine başvurduğumuz birinci kuşak mübadillerin bazılarında mübadele anılarıyla TKP ve TİP anılarının iç içe geçmiş olması bu noktada anlamlı görünmektedir.[16] Alt sınıflara mensup bu sıradan parti üyelerinden başka, partinin kurucu kadrosunun önemli bir kesiminin de aynı "memleketten" olduğunu belirtmek gerekir. Atilla Akar'ın Türkiye Komünist Partisinin kurucuları ve önde gelen şahsiyetleriyle yaptığı sözlü tarih çalışması, Şefik Hüsnü Deymer (parti genel sekreteri), Reşat Fuat Baraner, Nâzım Hikmet, Ahmet Bilge, Emin Atılal gibi isimlerin Selanik vilayetinden, Cazım Aktimur, Esat Balım gibi isimlerin ise Girit'ten göç etmiş olduğunu ortaya koymaktadır.[17] Türkiye Komünist Partisi 1920'de Mustafa Suphi ve arkadaşları tarafından Bakü'da kurulur. Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Ocak 1921'de Trabzon'da öldürülmeleri üzerine, partinin ikinci toparlanma girişimi 1 Ocak 1925'te Şefik Hüsnü'nün genel sekreterliğe getirilmesiyle gerçekleşir. Şefik Hüsnü'nün liderliğindeki kadronun mübadillerden destek almasında aynı "memleketten" olmaları da şüphesiz önemli bir unsurdur.

Diğer taraftan söz konusu grubun seçkinlerini oluşturan kesimin siyasal katılım stratejisine baktığımızda, tütün işçilerinin aksine tek parti döneminin yasal siyasal zemini içinde kaldıklarını görmekteyiz. Çoğunluğu bü-

Kandiye'de Müslüman mahallesini resmeden kartpostal.

Selanik vilayeti tütün ihracat kapasitesiyle 19. yy sonu 20. yy başı Osmanlı ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştu ve mübadele ile birlikte bu üretken nüfusun bir kısmı geri kazanılacaktı. Karşılığında bu nüfusun da devletten bazı beklentileri vardı ve bu beklentileri dile getirebilecekleri en uygun platform olarak Türkiye Komünist Partisi'ni seçmişlerdi.

Mübadil gençler.

LMV Arşivi

yük toprak sahibi ve asker-bürokrat sınıfına mensup bu kesim için siyasal katılım, yeni kurulan rejimin iktidar yapısı içinde konumunu koruma mücadelesi olarak gözükmektedir. Bu sözünü ettiğimiz kesim bürokrasinin çeşitli kademelerinde ve aynı zamanda mecliste yer alır. Meclisin mübadil kökenli milletvekilleri yekpare bir yapı sergilemez; aralarında Mithat Şükrü Bleda gibi hem Osmanlı Mebusan Meclisi'nde hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev yapmış olanları, Abdülhalik Renda ve Şükrü Kaya gibi bakanlık görevinde bulunmuş olanları ve bunun yanı sıra Tahsin Uzer gibi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer alanları da vardır.

Mübadillerin seçkinlerini oluşturan kesimin siyasal katılım stratejisine baktığımızda, tütün işçilerinin aksine tek parti döneminin yasal siyasal zemini içinde kaldıklarını görmekteyiz. Çoğunluğu büyük toprak sahibi ve asker-bürokrat sınıfına mensup bu kesim için siyasal katılım, yeni kurulan rejimin iktidar yapısı içinde konumunu koruma mücadelesi olarak gözükmektedir.

İlginç olan, bu saydığımız milletvekillerinden birkaçının Drama ve Kavala'daki tütün işçileri hareketinin en etkin olduğu dönemde buralarda mülki idare amirliğinde bulunmuş olmalarıdır. Bu noktada, Tahsin Uzer'in Drama mutasarrıfı sıfatıyla 1908 Drama Tütüncü Kongresini tertipleyen ve başkanlık eden kişi olduğunu, tütün tüccarı ve tütün ziraatçısını bir araya getirdiğini ve tütün işçilerinin sendikal örgütlerine alternatif olarak emniyet sandıklarını bizzat teşvik ettiğini belirtelim.[18] Bunun yanı sıra, Abdülhalik Renda da yine aynı çalkantılı dönemde Kavala kaymakamlığı görevinde bulunmuştur. Kavala Kaymakamı Abdülhalik Renda'nın (Mustafa Abdülhalik Efendi) görevinden alınarak Yanya vilayeti Çamlık sancağına tayin edilmesinden yaklaşık iki hafta sonra[19] Kavala tütün işçileri 22 Mart 1912'de grev ilan eder. Hemen ardından Serez, Drama ve Selanik'in tütün işçileri de grev ilan ederek destek verirler. Abdülhalik Renda'nın görevdeyken grevin patlak vermesine ne ölçüde engel olduğunu bilemesek de en azından kendisinin görevde olduğu süre içinde kayıtlara geçen herhangi bir grev yoktur. Osmanlı yönetimindeki Kavala'nın başarılı kaymakamı işgalden sonra İzmir'in ilk valisi olur.

Buradan da anlaşılacağı üzere, kalkış noktasında siyaseten farklı saflarda bulunan, biri siyasal alanın marjininde hareket eden, diğeri ise bizzat o alana hükmeden kimselerin mübadele ortak deneyiminden sonra da konumlarını koruduklarını görüyoruz. Yazının başında belirtildiği gibi, mübadillerin kendi içindeki sosyoekonomik farklılıkları göz ardı eden devletin bir bütün olarak bu kesime yüklediği sıfatlardan ötürü bu insanların aynı siyasal duruşu paylaşmalarını beklemek meseleye ancak yüzeysel bir bakış sağlayabilir. Bunun yanı sıra, farklı siyasal duruşlara sahip ve farklı sosyoekonomik özellikler gösteren mübadilleri yeni vatanlarında ortaklaştıran unsurlar da yok değildir.

"Yerli"-"göçmen" ayrımı mübadilleri kendi içinde bütünleştiren unsurların başında gelmektedir. Balkan Savaşlarından beri süregelen Anadolu'ya göç dalgasına mübadeleyle birlikte bir yenisi daha eklenince, söz konusu ayrım bir kez daha sıradan halkın gündemine taşınır. Mübadele sürecindeki "yerli"-"göçmen" ayrışması ağırlıklı olarak ekonomik kaynaklıdır. Nüfus Mübadelesi Protokolü gereği Yunanistan'dan gelen mübadillere geride bıraktıkları taşınmazlar karşılığında Anadolu'da verilen mallar, savaştan yeni çıkmış ve zaten kendisi de mağdur ve muhtaç durumdaki yerli halk ile arasında anlaşmazlık sebeplerinden biri olur. Yerliler ve mübadiller arasındaki bu çatışmayı Yaşar Kemal kendi tecrübesinden gayet somut bir şekilde aktarır. Adana'ya gidiş gelişlerinde yıkık bacalarıyla Cığcıc köyü yazarın dikkatini çeker. Köyün yaşlılarına sorar, vicdanlı bir yaşlı şöyle anlatır: "Buraya mübadele göçmenleri geldi. Tarlalarımızın bir bölümünü bizden alıp onlara verdiler. Ama bizim köylüler rahat durmadılar, adamları rahatsız ettiler. Atlarını çaldık, arabalarını Ceyhan Irmağı'na attık, sonra kızlarını kaçırdık. Yapmadık rezalet bırakmadık. Bir sabah kalkınca gördük ki kimse kalmamış."[20] Bu türden ekonomik kaynaklı çatışmaların yanı sıra, yerli halkın bakışıyla mübadillerin ana akım Müslüman geleneğinden ve Türk dilinden sapmaları şeklinde değerlendirilebilecek kültürel farklılıkları da yine bir başka ayrışma noktasını oluşturur.

Yukarıda özetlenenin aksine, "yerli"-"göçmen" ayrımı mübadil kesimin seçkinleri için daha ziyade siyasi boyutta gündeme gelir. Balkan Savaşlarından itibaren geniş halk kitlelerinin yanı sıra Osmanlı yönetimindeki Balkanlar'ın askeri ve mülki erkânı da rotasını Anadolu'ya çevirir. Asker-

bürokrat kesimin başlıca gayesi yeni kurulan rejimin iktidar yapısı içinde konumunu sürdürebilmektir. Yeni rejimin seçkinleri arasındaki iktidar mücadelesi mübadele arifesinde başlamıştır. 25 Kasım 1922'de muhalif milletvekilleri tarafından meclise sunulan önerge bu iktidar mücadelesini en somut biçimde ortaya koyan vakalardan biridir. Birinci Meclis'in muhalif kanadını oluşturan İkinci Grup milletvekilleri, Misak-ı Milli sınırları dışında doğan kişilerin milletvekili seçilebilmesini engelleyen bir önerge sunar.[21] Bu önerge başta Anadolu'daki ulusal mücadelenin liderliğini üstlenen Mustafa Kemal'i ilgilendirmektedir. Esasen bu önerge milli mücadelenin yöntemi, meclisin görev ve yetkileri gibi konularda muhalefetin itirazlarını dile getirmek üzere gündeme gelmişse de Misak-ı Millinin içinde ya da dışında kalanlar mahiyetinde tezahür etmiştir. Böylece, kendinde bir amaç olmamakla birlikte, "Misak-ı Millinin yerlileri" ve "Misak-ı Milliye sığınanlar" arasındaki çatışma yeni sınırlar çizilir çizilmez kendisini gösterir.

İkinci Meclis'te İkinci Grup muhalefetinin bertaraf edilmesi ve söz konusu önergenin yasalaşmaması, Misak-ı Milli dışında doğmuş olan milletvekillerine ve özellikle mübadil kökenli milletvekillerine mübadele işlerinin yürütülmesine bizzat müdahil olma olanağı sağlar. 1923-1925 döneminde, mübadil kökenli milletvekillerinden Abdülhalik Renda maliye bakanlığı ve Şükrü Kaya dışişleri bakanlığı görevinde bulunurlar. Örneğin, Şükrü Kaya işgal döneminde Fransızların Adana halkından sağladığı gelirlerin, hangi bütçeye aktarılacağı konusundaki tartışmalara katılarak, bu paranın mübadele işlerinin finansmanına ayrılması önerisinde bulunur. Meseleyi tartışan diğer milletvekillerinin çoğunluğunun görüşü Adana halkının parasının Adana'ya aktarılması ve Adanalılar için sarf edilmesi yönündedir.[22] Diğer taraftan Kavala eşrafından İsmail Kobakizade anılarında, "mübadil olan memleketlilerinin haklarını temin etmek için verdiği uğraşı yüzünden zamanın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile ters düştüğünü, Yunanistan'daki mal varlığının karşılığını alamadığını," belirtir.[23] Bu noktada, mübadillerin çıkarlarını korumak göreceli bir durum arz etse de en azından bazı kimselerin grubun sözcülüğüne girişmiş olduğunu anlıyoruz. Sonuç olarak, mübadillerin göç sürecinde ve sonrasında yaşadığı sorunları meclis çatısı altında dillendirebilecek, onların deneyimlerine aşina kişiler vardır. Bu durumda, göç sürecinde bazı ortak sorunlara maruz kalan mübadillerin "coğrafi kardeşlik"[24] bağları üzerinden siyasi iktidara erişebildiklerini söyleyebiliriz. Ancak bu "coğrafi kardeşlik" mübadele sürecinin getirdiği pratik sorunlarla sınırlı kalır. İş Mecellesi'nin mecliste yeniden düzenlenmesi tartışmalarına Şükrü Kaya'nın gösterdiği ilgi yukarıda sözünü ettiğimiz tütün işçilerinin beklediği düzeyde değildir.[25]

Özetlemek gerekirse, "Misak-ı Milliye sığınanlar" olarak mübadillerin yeni vatanlarında yaşadıkları sorunlarla başa çıkma ve bunların çözümü için geliştirdikleri siyasal katılım stratejisi büyük ölçüde kalkış noktasındaki siyasal angajmanları tarafından şekillenmiştir. Grubun seçkinleri bizzat mecliste kendilerini ifade olanağı bulurken, alt sınıfların böyle bir şansı yoktur. Onlar mübadele öncesinde olduğu gibi mübadele sonrasında da yasal ve meşru siyasal alanın dışında bırakılmıştır. Bu yazıda incelenen sosyoekonomik farklılıkların yanı sıra mübadiller arasında mezhep ve dil farklılıkları da mevcuttur. Farklı dil ve mezhep gruplarının, özellikle Bektaşilerin siyasal entegrasyonunun nasıl gerçekleştiği,[26] dil ve mezhep unsurlarıyla kişilerin siyasal katılım stratejisi arasında bir bağ olup olmadığı bu noktada araştırılması gereken diğer konulardır.

DİPNOTLAR

1 Aslı Iğsız, "Memleket Yurt ve Coğrafi Kardeşlik: Arşivci Kültür Politikaları", in. *Hatırladıkları ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*. Ed. Esra Özyürek. İletişim, 2001.
Özgür Dirim Özkan, "Kültürel Kimliğin Yeniden Keşfi: 'Mübadil' Kimliğinin Oluşturulması", in *Türkiye Kültürleri*. Ed. Gönül Putlar & Tahire Erman. İstanbul: Tetragon, 2005. s. 271-288.
Müfide Pekin. (Ed.). *Belleklerdeki Güzellik: Girit*. Istanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2007.
Ç. Turan, M. Pekin, S. Güvenç (Ed.), *Belleklerdeki Güzellik: Mübadele Türküleri*. İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2007.

2 Elçin Macar, "The Lausanne Treaty Emigrants Foundation" in *The Voices for the Future: Civil Dialogue between Turks and Greeks*. Ed. Taciser Ulaş Belge. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2004, s. 93-100.

3 *Dahiliye Vekaleti, İskan Tarihçesi*, İstanbul, 1932. Ömer Lüftü Barkan, "Türkiye'de muhacir iskan ileri ve bir iç kolonizasyon planına olan ihtiyaç", *İktisat Fakültesi Mecmuası*. Sayı. 10, 1948-49. s. 204-23.

4 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*. London-New York, 1987.

5 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
Çağlar Keyder, "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey" in *Crossing the Aegean*, New York: Berghahn Books, 2003.
Özgür Dirim Özkan, *age*.

6 M. Ali Gökaçtı, "Sultanahmet Meydanı'nda Mubadillerin Protesto Mitingi", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 229, Ocak 2003, s. 4-13.

7 Bu sayı tütün ziraatçısı ve amelesini kapsamaktadır. Bkz. Kemal Arı, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim", Oya Baydar (der.), *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 105.

8 Ahmed Cemaleddin. *Tütüncülük*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası. 1341, s. 4.

9 Filiz Dığıroğlu. *Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007, s. 139.

10 Yiannis Vizikas. Χρονικο των Εργατικον Αγωνων. (İşçi Mücadeleleri Yıllığı) Kavala Tütün Müzesi. 1994, s. 14.

11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Askeri Evrakı (Y.PRK.ASK) 227/86.

12 Vizikas, *age*, s. 15.

13 BOA. Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD) 132/4.

14 Stefanidou Emilia. *Η Πολη- Λιμανι της Καβαλας κατα την Περιοδο της Τουρκοκρατιας Πολεοδομικη Διερευνηση* (Türk Yönetimi Döneminde Kavala Liman Şehri Üzerine Bir Kentsel Araştırma). Thessaloniki: Photoanthigraphiki Publications, 1991, s. 21.

15 Ριζοσπαστης (Rizospastis). 15-16 Ekim 1920.

16 Bkz. Lozan Mübadiller Vakfı Sözlü Tarih Koleksiyonu. Zehra Kosova. *Ben İşçiyim*. İstanbul İletişim Yayınları, 1996. Mustafa Özçelik. *1930-1950 arasında Tütüncülerin Tarihi*. İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2003.

17 Atilla Akar. *Bir Kuşağın Son Temsilcileri "Eski Tüfek" Sosyalistler*. İstanbul: İletişim, 1989.

18 *Drama Tütüncü Kongresi*. İstanbul: Ahmet Hasan Basımevi Şirketinin Osmanlı Matbaası, 1326.

19 BOA. İrade Dahiliye (İ..DH.) 1330/Ra-35.

20 İskender Özsoy, *İki Vatan Yorgunları*. Bağlam, 2003, s. 19.

21 Bkz. Ahmet Demirel. *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim, 1993. Osman Demirbaş, "Birinci TBMM'de II. Grup'un Milletvekili Seçim Yasasının Değiştirilmesine İlişkin Önergesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yurttaşlık Hakları", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 23-24 (Ekim 2000-Mart 2001), s. 99-107.

22 *TBMM Tutanak Dergisi*, 1923 Dönem II. Toplantı I, s. 324.

23 Kobakizade İsmail Hakkı. *Bir Mübadilin Hatıraları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 10.

24 Iğsız, *age*. Yazar burada "coğrafi kardeşlik" kavramını Anadolu'da birlikte yaşamış olan Rum ve Müslümanlar arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullanır.

25 *TBMM Tutanak Dergisi*, 1925 Dönem II Toplantı II, s. 28.

26 Bkz. İsmail Kara. "Hanya Mevlevihânesi: Şeyh Ailesi – Müştemilâtı – Vakfiyesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1997, s. 115-171.

ÖZBARAN'IN YENİ KİTABI VESİLESİYLE

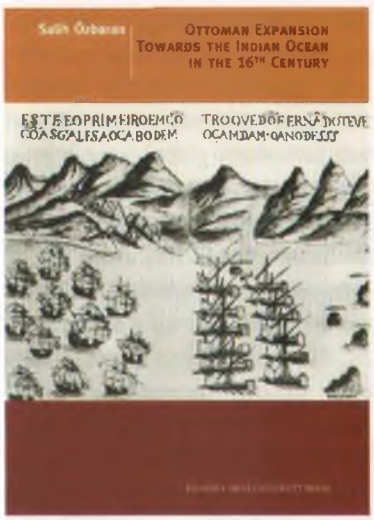
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GÜNEY SİYASETİ

ZEKİ ARIKAN

Salih Özbaran'ın, **Otoman Expansion Towards the Indian Ocean in the 16th Century** *adlı çalışması Osmanlıların güney siyasetinin anlaşılmasına önemli katkıda bulunmaktadır. Daha doğrusu Osmanlı'nın güney siyasetini bir bütünlük içinde ele alan "standart" bir eser konulmuştur ortaya. Prof. Özbaran yıllardan beri tarih yöntemi, tarihçiliğin temel sorunları üzerinde durmakta, bu konularda yığınla araştırmaya imza atmış bulunmaktadır.*

Uzun bir çabanın, çalışmanın verimi olan, fakat sonuçları 15. yüzyıl sonlarına doğru alınan büyük coğrafi keşifler, dünya tarihinin akışını değiştiren en önemli açılımlar olarak görülmektedir. Bir yandan tonlarca Amerikan altın ve gümüşü Atlantik'ten İspanya'ya doğru yol alıyor, öte yandan da Doğu'nun baharatı Güney Afrika'yı dolaşarak Lizbon'a ulaşıyordu. Öyle ya, Vasco da Gama Kaliküta'ya vardığı zaman orada "Baharatı ve Hıristiyanlığı bulmaya" geldiğini söylememiş miydi? Ama İmparator Ferdinand'ın Kanuni katındaki elçisi Busbecq bütün Avrupa'yı Türk tehlikesi karşısında uyarıyor, asıl büyük tehlike, yani Osmanlı tehlikesi ortada dururken Portekiz ve İspanya'nın okyanusların ötesinde Hıristiyanlığı aramalarına da bir anlam veremiyordu. Çünkü bu zeki mi zeki diplomata göre: "Din bahanedir, asıl gaye altındır." Bu anlamlı sözde bütün büyük coğrafi keşiflerin ruhu yatmaktadır.

Portekizlilerin Güney Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a varması, buraya yerleşmesi, Basra Körfezi'ni kapatması, Mekke ve Medine'yi tehdit etmesi, Hint Okyanusu'nda gerçek anlamda bir deniz imparatorluğu kurması, İslam dünyası ve baharat ticareti açısından ölümcül sonuçlar doğurdu. Baharat ticaretinin yön değiştirmesi, bu yolun güzergâhında bulunan ülke-

lerin ticaretine ve ekonomisine ağır bir darbe vurdu. Eski yollarla, daha doğrusu eski alışkanlıklarla yeni yollar arasındaki rekabet yaklaşık yüz yıl kadar sürdü. Sınırlı da olsa baharat eski yolları izleyerek Doğu Akdeniz limanlarına ulaşabiliyordu. Ama sonuçta yeni yollar kesin başarıya ulaştı. Artık Osmanlı, 17. yüzyılda kendisine gerekli olan baharatı Amsterdam'dan alıyordu. Benzer bir çelişki, 18. yüzyılda kahve konusunda yaşanacaktır. Yani 18. yüzyılda kahve artık Yemen'den gelmiyordu.

Baharat ticaretinin yön değiştirmesiyle Osmanlıların güneye inip zayıf Memluk Devleti'nin yerini alması ve Portekiz'le çatışmaya girmesi yeni gelişmelere ortam hazırladı. Sorun Barthold'dan başlayarak Lybyer, Braudel, Godinho, Lewis, Steensgaard, İnalcık, Orhonlu ve daha birçok tarihçinin ilgisini ve dikkatini çekmekten geri kalmadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti, son olarak günümüz tarihçilerinden emekli Profesör Salih Özbaran tarafından daha kapsamlı olarak ele alındı, işlendi ve yayımlandı.[1]

Bu çalışmanın, onun bu konuda üniversite yıllarından beri sürdürdüğü araştırmalarının bir bileşkesi olduğunu söylemek hiç de yanlış değildir. Prof. Özbaran, şimdiye kadar bu alanda Türkçe ve İngilizce olarak pek çok esere imza attı: *The Otoman Responce to European Expansion* (1994), *Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında* (2007), bunlardan ancak birkaçıdır. Bütün bunların oldukça güç koşullar altında, yazarın büyük sağlık sorunları yaşadığı, ameliyattan ameliyata koşmak zorunda bulunduğu bir süreçte yazıldığını belirtmek gereğini duyuyorum.

Kitabın çıkış noktası, 16. yüzyılda Osmanlıların Hint Okyanusu'na doğru yayılması, Arap topraklarına, Mısır ve Kuzey Afrika kıyılarına yerleşmesi, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Doğu

Akdeniz'de üstünlük kurmasıdır. Bu konunun temel kaynakları ve araştırmaların ne durumda olduğu özel bir bölümde işlenmektedir (3-36). Bunu izleyen bölümde, Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda bir deniz imparatorluğunun temellerini atmalarıyla Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne ulaşmalarının ayrıntılı bir tablosu çizilmektedir. Portekiz'in Hürmüz'ü ele geçirip Basra Körfezi'ni ve Kızıldeniz'i tehdit ettiği bir sırada Osmanlı padişahı Selim, Suriye, Filistin'i ele geçirmiş ve Memluk Sultanlığı'nı yıkarak Mısır'a yerleşmişti. Nitekim Fernand Braudel, "1516 ve 1517'lerde Türklerin Kahire sultanlarına karşı zafer kazanacağını kim önceden kestirebilirdi?" diye sormaktadır. Bu soru, tahmin ve rastlantıların ötesinde yanıtlanabilir herhalde. Nitekim Prof. Özbaran, Mısır'ın fethini haklı olarak Osmanlı-Memluk rekabet ve ilişkilerinde, ekonomik, siyasal ve askeri gelişmeler bağlamında ele almakta ve değerlendirmektedir.

Süveyş kaptanı Selman Reis 1525'te hazırladığı bir raporda Osmanlı Devleti'ni daha etkin bir denizaşırı politika gütmeye çağırıyordu. Süveyş tersanesi giderek daha etkin bir konuma geliyor, Yemen ve Aden'in fethiyle Hindistan'a, Diu kalesine bir deniz seferi düzenlenmesi öngörülüyordu. Hadım Süleyman Paşa'nın 1538'deki Diu seferi başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte, yine de önemli sonuçlar doğurmuştur. Osmanlıların güneyde yayılmalarının en önemli dayanak noktalarından biri olan Yemen'in bir eyalet olarak örgütlenmesi bu sonuçlardan biridir.

Osmanlı-Portekiz ilişkilerinin yoğunlaştığı bir başka alan da Basra Körfezi idi. Portekizliler Hürmüz kalesini ele geçirip bu çevrede daha sağlam olarak tutunmanın çarelerini araştırmaktan geri kalmadılar. Basra Körfezi'nde etkin bir konuma gelmeye çalıştılar. Kanuni'nin Irakeyn seferiyle Osmanlılar Tebriz ve Bağdat'ı alarak Basra Körfezi'ne ulaştılar. Basra'da güçlü bir donanmanın varlığı şarttı. Fakat Maraş ormanlarından getirilen kereste ile Birecik'te yapılan gemiler yalnız asker ve malzeme taşımaktan başka bir işe yaramıyordu. Burada sağlam bir tersane kurulamadı. Bu nedenle Basra Körfezi, Osmanlı-Portekiz ilişkilerinin en zayıf karnı olarak kaldı. Ne var ki Osmanlılar da Basra'yı bir beylerbeyilik haline koyarak burayla olan ilişkileri daha da sağlamlaştırdılar. Lahsa eyaletinin önemli bir liman kenti olan Katif'in Türklerin eline geçmesi, Portekiz'i oldukça tedirgin etti. Portekizliler bu kaleyi tahrip etmekle birlikte Basra üzerine yaptıkları sefer istenen sonucu vermedi.

Süveyş'ten denize açılan Pirî Reis Hürmüz'ü kuşattıysa da kaleyi düşüremedi; Süveyş'e döndü. Basra'da sıkışıp kalmış Osmanlı kadırgalarını Süveyş'e geri getirmek görevi son olarak Seydi Ali Reis'e verildi. Umman kıyılarında Portekiz gemileriyle çetin bir savaş oldu. Seydi Ali Reis kurtarabildiği 9 gemiyle Gücerat Sultanı'na sığındı. Artık bu savaştan sonra küçük çatışmalar dışında büyük bir deniz savaşı olmadı. Hint Okyanusu'nda Portekiz genişlemesi ve Osmanlıların güneye doğru yayılması pek çok sorunu gündeme getirdi. Her şeyden önce baharat yolunun Ümit Burnu'na kaymasının Doğu Akdeniz limanlarına ağır bir darbe vurduğu görüşü öteden beri yinelenmiştir. Ancak Osmanlı'nın güneye inmesi, baharat yolunun büsbütün kapanmasını önledi. 1560'tan sonra baharat ticaretinde önemli bir canlanma görülmektedir. Hatta 17. yüzyıl başlarında bile Avrupalı tüccarlar Doğu'nun ürünlerini almak için yine eski liman ve pazarlara geliyorlardı.

Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda kurduğu üstünlük yeni Avrupalı güçlerin buraya gelmesiyle çökerken, Kızıldeniz ve Basra Körfezi daha işlek bir konuma gelmeye başladı. Osmanlıların Mısır, Kızıldeniz, Yemen, Habeş, Basra ve Lahsa'da örgütlenmelerinde sınırdaki beyler etkili bir rol oynadılar. Prof. İnalcık, 16. yüzyılda Arapların Osmanlı egemenliğini kabul etmeye eğilimli oldukları üzerinde durmaktadır. 17. yüzyıl başlarında bu kez Hollandalılar baharat ticaretinde tam bir tekel kurdular.

Karşılaşılan en önemli sorunların başında Portekiz'in yüksek bordalı gemileriyle başa çıkmak gelmekteydi. Süveyş tersanesi, Anadolu'dan getirilen malzeme ile ve Akdeniz teknolojisine göre gemi üretiyordu. Süveyş donanmasının Portekiz gemilerini alt etmesi zordu. Ancak Süveyş, önemli bir tersane ve üs olarak varlığını korudu. Bunun yanında Osmanlılar birçok kalede örgütlendiler ve ateşli silahları Açe Müslümanlarına varıncaya kadar geniş bir alana taşıdılar.

Osmanlıların güneyde yayılmasının niteliğini tapu defterleri, kanunnameler, bütçeler, mühimme defterlerindeki kayıtlar vb. açığa kavuşturmaktadır. Sözgelimi Prof. Mantran'ın yıllar önce yayınladığı Basra kanunnameleri bu bağlamda büyük değer taşımaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki Mısır, Yemen, Basra, Lahsa, Habeş gibi eyaletlerin merkeze uzaklığı, buralarda timar düzeninden farklı bir mali örgütlenme gerektiriyordu. Arazi gelirleri, ticari mallardan alınan vergiler, kira bedelleri, gümrük (iskele) gelirleri iltizama veriliyor ve elde edilen nakit askeri ve idari giderlere ayrılıyor, kalan para irsaliye adı altında merkeze gönderiliyordu. Ekonomik ve askeri yapılanma iç içe geçmiş durumdadır. Gönüllüyan, Mustahfızan, Azeban ve Merdan Osmanlı ekonomisinin "sınır bekçileri" olarak görülmektedir. Bunlar birer vergi mültezimi olarak görev yapmaktadır. 16. yüzyıl başlarında, Portekiz kaynakları Hint Okyanusu çevresinde tüfekli Rumes ya da Turkos'tan söz etmektedir. Bunların Anadolu'dan geldiğine ya da getirildiğine şüphe yoktur.

Bütün bu sorunların gündeme getirildiğini, işlendiğini ve çözümlendiğini gördüğümüz bu eser, Osmanlı Devleti'nin güney siyasetinin anlaşılmasına önemli katkıda bulunmaktadır. Daha doğrusu Osmanlı'nın güney siyasetini bir bütünlük içinde ele alan "standart" bir eser konulmuştur ortaya. Prof. Özbaran yıllardan beri tarih yöntemi, tarihçiliğin temel sorunları üzerinde durmakta, bu konularda yığınla araştırmaya imza atmış bulunmaktadır. Bu uğraşların kendisine yeni açılımlar sağladığına şüphe yoktur. Böyle bir eserin ortaya çıkmasında da bu birikimin yararı da açıktır.

DİPNOT

1 Salih Özbaran, *Ottoman Expansion Towards the Indian Ocean in the 16th Century*, İstanbul Bilgi University Press, 2009, 405 s. (Metin içinde 4 harita ve 33 levha).

...ULUSLARARASI İSTANBUL MÜZİK FESTİVALİ BASIN SPONSORU ULUSLARARASI OPERA VE BALE FESTİVALİ BASIN SPONSORU İF BAĞIMSIZ FİLM FESTİVALİ BASIN SPONSORU İKSV MEDYA SPONSORU KRİSTAL ELMA BASIN SPONSORU FİLM EKİMİ MEDYA SPONSORU TÜYAP KİTAP FUARI BASIN SPONSORU RADİKAL FİKİR PLATFORMU ULUSLARARASI BALE FESTİVALİ BASIN SPONSORU CEBİT EURASIA BİLİŞİM FUARI BASIN SPONSORU RADİKAL SOKAK KİTAPLARI OKU BENİ BIRAK BENİ KAMPANYASI RADİKALART ARTİSTANBUL ULUSLARARASI SANAT BULUŞMASI MEDYA SPONSORU İSTANBUL TİYATRO FESTİVALİ MEDYA SPONSORU İSTANBUL ULUSLARARASI SİNEMA TARİH BULUŞMASI BASIN SPONSORU ULUSLARARASI İSTANBUL BİENALİ MEDYA SPONSORU İSTANBUL CAZ FESTİVALİ MEDYA SPONSORU ALTIN PORTAKAL FİLM FESTİVALİ BASIN SPONSORU İSTANBUL FİLM FESTİVALİ RADİKAL HALK JÜRİSİ TASARIMDA RADİKAL EĞİLİMLER YARIŞMASI CONTEMPORARY İSTANBUL...

YAZANIN, ÇİZENİN, YÖNETENİN, OYNAYANIN, OKUYANIN, BESTELEYENİN, YORUMLAYANIN, TASARLAYANIN, UYARLAYANIN, SAHNELEYENİN, ÜRETENİN, DÜŞÜNENİN, DÜŞÜNDÜRENİN, FİKİR KADININ, FİKİR ADAMININ, İNSANIN VAR OLMA TEMELİNİN, DÜŞÜNCENİN SPONSORU.

Radikal

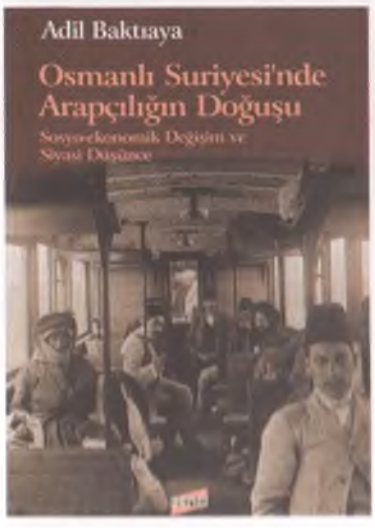
OSMANLI SURİYE'SİNİN SON YÜZYILINA BAKIŞ

DOÇ. DR. NAMIK SİNAN TURAN

19. yüzyılda Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilerin seyrine dair monografiler arasında Adil Baktıaya'nınkini farklı kılan, ilişkilerin siyasi ve ekonomik seyrinin yanında kültürel boyutlarına, entelektüel açılımlarına eğilmesi. Kısacası çalışma, "Arap uyanışı" ya da "Rönesans"ı olarak tanımlanabilecek "Nahda" hareketinin sosyoekonomik arka planı ve siyasi düşünce boyutuna ışık tutuyor. Türkiye'de Suriye'ye yönelik akademik araştırmaların kısıtlı olduğu düşünüldüğünde, bu çalışma konunun ilgilileri için önem taşıyor.

Günümüz dış politika yapıcılarının Ortadoğu'ya yönelik ilgileri gözle görülür yoğunlukta. Bunun çeşitli nedenleri var elbette. Her şeyden önce bölgesel liderlik iddiasındaki Türkiye için güney komşuları ve bunlar arasındaki sorunların çözümüne yönelik geliştirilecek projeler diplomaside yükselen etkinliğin göstergesi olarak algılanıyor. Bunun yanında Ortadoğu, çokboyutlu bir dış politika izlemek, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da siyasal ve sosyoekonomik ilişkiler tesis etmek açısından da önem taşıyor. Bir başka açıdan bakıldığında ise Özal döneminden beri tartışılmaya başlanan Yeni-Osmanlıcılık yaklaşımı da özellikle muhafazakâr hükümetler döneminde bölgeye yönelik girişimlerde belirleyici oluyor. Söz konusu son yaklaşımın bölge ülkeleri ve halkları arasında sempati toplayamadığı açıktır. Doğu Konferansı Topluluğunun Mısır gezilerinden birinde Mısırlı bir tarih profesörünün, "Bizler Türkleri sever, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak isteriz; ancak bize Osmanlı ve hilafetten referans vererek bunu yapamazsınız. Bu iki sözcük Arapların tüylerini diken diken eder," şeklindeki tepkisi yalnızca sömürge dönemi ya da sonrasındaki ulusal devletlerin kurulması sırasındaki eğitimin izlerini taşıyan sıradan insanlar nazarında değil, Arap entelektüelleri arasındaki bakışı ortaya koymak açısından da uyarıcıdır. Bu durumu yalnızca "muktedir" ile "madun" arasındaki ilişkilerin bir sonucu gibi algılamak da yeterli değildir.

Ortadoğu hiç şüphe yok antikçağlardan günümüze dünya siyasetinin belirlendiği en önemli coğrafyalardan biri. Kadim uygarlıkların yanında Roma ve Osmanlı mirası gerek arkeolojik, gerekse kültürel olarak burada izlerini hissettirmekte. Özellikle Suriye söz konusu olduğunda bu durum daha belirginleşiyor. Roma ve Osmanlı'nın, Hıristiyanlık ve İslamın kültürel sentezinin tüm renklerinin yakalanabileceği Suriye, Osmanlı dönemi Ortadoğu tarihinin 19. yüzyılda şekillenmesinde aynı ölçüde önem taşıyor. Bununla birlikte son yıllarda bölgeye yönelik olarak artan siyasi ve diplomatik ilginin akademik alanda aynen yansıdığını söylemek mümkün değil. Gündelik yaşamda sıklıkla karşılaştığımız Birinci Dünya Savaşı sırasında "bizi arkadan vuran Araplar" şeklindeki önyargılı ve ideolojik yaklaşımın tartışılmaya açılmakla birlikte henüz tümüyle aşıldığını söylemek mümkün değil. Bu ancak donanımlı sosyal bilimcilerin emek ürünü araştırmalarıyla ulaşılabilecek bir aşama.

Adil Baktıaya'nın çalışması bu yönüyle değer taşıyor. 19. yüzyılda Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilerin seyrine dair monografiler arasında Baktıaya'nınkini farklı kılan, ilişkilerin siyasi ve ekonomik seyrinin yanında kültürel boyutlarına, entelektüel açılımlarına eğilmesi. Kısacası çalışma, "Arap uyanışı" ya da "Rönesans"ı olarak tanımlanabilecek "Nahda" hareketinin sosyoekonomik arka planı ve siyasi düşünce boyutuna ışık tutuyor. Türkiye'de Suriye'ye yönelik akademik araştırmaların kı-

Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, Bengi Yayınları, İstanbul 2009, 432 s.

sıtlı olduğu düşünüldüğünde, söz konusu çalışma konunun ilgilileri için önem taşıyor.[1]

Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu başlıklı çalışma esasında yazarının belirttiği gibi "Suriye'de 19. yüzyıl ortalarında yaşanan ve yaygın olarak *Nahda* şeklinde adlandırılan edebi ve kültürel uyanışı ortaya koymayı, söz konusu etkenlerin ve önemli dönüm noktaları olarak tespit edilen tarihsel olayların Suriyeli Hıristiyan ve Müslüman Arapların siyasi eğilimleri ve ufukları üzerindeki etkisini" incelemektedir. Yazar Arapçılık terimini Hasan Kayalı ve Ernest Dawn'ın çalışmalarında olduğu gibi isabetli biçimde Arap milliyetçiliğinin erken bir evresi olarak kabul ederek, hem gizli kalmış hem de yeni biçimlendirilmiş kimlik öğelerinin harekete geçirilmesiyle ortaya çıkan ve Osmanlıya karşı muhalefetin bir ifadesi olarak kullanıyor (s. 5). Burada Arapçılık uzun uzadıya bir kavram olarak tartışılmamakla birlikte kitabın üçüncü bölümünde ele alınan düşünür ya da siyasetçilerin görüşleri paralelinde değerlendirilmiştir.

Kitap üç bölüm olarak kaleme alınmıştır. Birinci bölüm böyle bir çalışmada bekleneceği üzere Osmanlı reformlarının etki alanı olarak 19. yüzyıl Suriye'sinin görünümünü ortaya koymaktadır. Osmanlı idaresinin etkinliği, demografik yapı ve kentsel gelişmeler bu bölümün ele aldığı konular arasında. Suriye'nin neden Nahda hareketinin merkezlerinden biri olduğunu anlamak açısından önemli bir işlev üstlenen ilk bölümde Suriye'nin rekabet alanı haline gelişi, gemi teknolojisindeki değişimin, karayolu ve demiryollarındaki gelişmelerin, imalat, tarım sektörü gibi alanlarda yaşananların bir sonucu olarak Beyrut başta olmak üzere liman kentlerin yükselişi yer buluyor. *Tanin* gazetesinde, "Ben buraları benimseyemiyorum. Duyguma, pek yabancı buluyorum. Başkaları, buraları pek değiştirmişler; bu taşlık memlekete, şahikalara, bu çukurlara, başka bir varlık giydirmişler," şeklinde gözlemlerini ortaya koyan Ahmet Şerif'in izlenimleri, Baktıaya'nın çalışmasında bölgenin Avrupa ekonomik sistemine eklemlenme süreciyle birlikte yaşadığı sarsıcı değişimin kilit noktasını oluşturuyor. Ancak yazar Beyrut'un yükselişini gözler önüne sererken Şam ve Halep gibi kentlerin de tümüyle silikleşmediğine dikkat çekiyor (s. 70). Çalışmada Suriye kentlerindeki değişim yalnızca ekonomik bir tarih yaklaşımı açısından değil, özellikle liman kentlerinde yeni bir kültür ve siyasi eğilimleri doğuracak gelişmelerin habercisi olarak değerlendiriliyor. Böylelikle Avrupalı devletlerin bölgedeki şiddetli rekabeti, yerleşik cemaatler arasındaki gerilimin ortaya çıkışında belirleyici olan Hıristiyanların Müslüman komşularına oranla zenginleşmesi, yarattığı sonuçlar açısından ele alınıyor. Tüm bu gelişmeler Suriye'nin Osmanlı merkezinden çok Avrupa ile entegrasyona girdiği sonucunu doğururken, Babıâli'nin bu süreci tersine çevirmek için verdiği mücadeleye işaret ediliyor.

İlk bölümde Suriye'deki reformlar dönemi incelenirken bölgedeki Mısır egemenliği ve Osmanlı'nın buradan devraldığı mirasa yer verilmesi dikkat çekiyor. Aslında gerek Mısır gerekse Suriye 19. yüzyılda Arap uyanışının iki önemli merkezi konumundadır. Suriyeliler ve Mısırlılar arasındaki sürekli etkileşim, bilindiği gibi Suriyeli Arap entelektüellerin yaşamlarının en azından bir bölümünü Mısır'da geçirmeleri nedeniyle şaşırtıcı değildir. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgal etmesi ve ardından burada uygulanan program daha önce Mısır'da gerçekleştirilenlerin bir benzeri olmakla birlikte aralarında belirgin bir farka dikkat çekilmektedir. Her şeyden önce Mehmet Ali Paşa idaresi Suriye'yi Mısırla bütün oluşturan bir parça olarak değil, Mısır'a hizmet edecek bir bölge olarak görmektedir. Mısır idaresi Osmanlı idaresine göre sosyal ve ekonomik anlamda daha denetimci bir model oluşturmaktadır.

Mısır denetimindeki Suriye sonraki dönemde etkileri daha belirgin hale gelecek olan adliye, yerel yönetim, maliye ve ziraat alanlarında yeniliklere ve merkezileşmeye tanık olmuştur. Şam'da ilk matbaa Mısırlılarca kuruldu. Kısa zaman içinde Bulak matbaasında basılan tıp, matematik, edebiyat ve Batı tarihine dair çalışmalar yine Mısırlılar aracılığıyla bölgeye getirildi. Mısırlılar Şam'da ilk devlet okulu ve askeri rüştiyeyi açtıkları gibi misyonerlerin okul kurmalarını da teşvik ettiler. Baktıaya Tanzimat'ın taşrada merkezi idareyi tesis etmek konusundaki girişimlerinin Suriye söz konusu olduğunda Mısır örneğinden yararlandığına işaret ediyor. İmar faaliyetlerinde, altyapı yatırımlarında, basın ve kültürel konularda yapılan yeniliklerin yanında Arap topraklarına yapılan yatırımlardan en önemlisinin okul olduğuna vurgu yapıyor. Aslında Tanzimat'la başlayan süreçte yeni bir kimlik ve birey oluşturma arayışı, İttihad-ı Osmani projesinin doğal bir sonucu olarak başlayan eğitimdeki reformlar, yabancı etkilere diğer bölgelere oranla daha açık olan Suriye'de de doğal olarak etkisini gösterecekti.[2] Baktıaya'nın çalışması bunu belirtmekle birlikte buradaki Osmanlı eğitim politikalarının aynı zamanda Batılı okullarla girişilen rekabet sonucunda Batı'nın nüfuzunu geriletme çabasının bir aracı olduğuna dikkat çekiyor. Böylelikle kendi tebaasının eğitimini üstlenerek Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki farkı kapatmaya çalışan imparatorluk yöneticileri, tebaası nezdinde meşruiyet krizini aşmaya çalışıyordu. Osmanlı yönetiminin Batı nüfuzuna karşı direnişine bir örnek olarak incelenen Suriye'deki misyoner eğitim kurumları ve Osmanlı eğitim kurumları arasındaki rekabet ilk bölümün dikkat çekici başlıklarından birini oluşturuyor. Yazar burada İngiliz arşivinin de yardımıyla konuya yönelik hem Batı'nın hem de Osmanlı tarafının bakış açılarını karşılaştırıyor. Bununla birlikte Hamidiye dönemi okul kampanyasını yalnızca misyonerlerin varlığıyla açıklamıyor. Tersine, söz konusu gelişme Tanzimat vizyonunun bir parçası olarak değerlendirilerek, misyonerlik faaliyetlerinin eğitim konusuna ivedilik kazandırdığına ve okulların yer seçiminde etkili olduğuna dikkat çekiyor. Bu bölümden çıkan sonuçlardan biri de Osmanlı yönetiminin Suriye'den çok Beyrut'ta

okul kurduğu ve bu sürecin Beyrut'u İstanbul'dan sonra eğitim açısından en zengin ikinci bölge haline getirdiğidir. Böylelikle 19. yüzyılın başından beri süregelen durum terine dönmüş, eğitim için Mısır'a gitmek yerine, Mısır'dan Beyrut'a öğrenci gelmeye başlamıştır (s. 108-160). Baktıaya aynı başlık altında misyoner okullarının Batılı fikirlerin taşınmasında tek ve en önemli araç olduğu yönündeki genel kabulleri de tartışmaya açıyor.

Kitabın ikinci bölümünde ağırlıklı olarak, Arapların gelecek tahayyülünde iki kırılma noktasına işaret eden 1860 Lübnan-Şam olayları ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ele alınıyor. Bu bölüm Suriyelilerin politik tercihlerinin belirlenmesinde yalnızca sosyoekonomik değişimlerin değil, savaş, ayaklanma, istila gibi bunalım dönemlerinde beliren güncel sorunlara çözüm üretme arayışlarının da etkili olduğunu göstermek açısından dikkat çekiyor. 1860 olayları Suriye ve Lübnan'da cemaatler arasındaki dengeyi sarsmış, Osmanlı idaresini yeni önlemler geliştirme konusunda harekete geçirmiştir. Olayların gelişim seyri ve sonuçlarına dair daha önce Leila Tarazi Fawaz tarafından kaleme alınmış bir monografi bulunmaktadır.[3] Baktıaya, Fawaz'ın aksine konuyu siyasal tarih açısından çok kitabın ana konusunu oluşturan Suriye'deki sosyoekonomik değişimin nedenlerinden biri olarak inceliyor. 1860 olaylarının Hıristiyan ve Müslüman toplumlar arasında neden olduğu tutum değişikliği burada ortaya konuyor. Dikkat çeken nokta, yalnızca cemaatler açısından değil, devlet ve bölge arasındaki ilişkilerin seyri açısından da bu gelişmelerin belirleyici olduğuna yönelik vurgudur. Yazar Tanzimat reformlarının ancak bu olayların ardından bölgede gerçek anlamda uygulanabildiğine dikkat çekerken, bu tarihten itibaren Müslümanların Hıristiyanlara karşı olan eski -ve sembolik- üstünlüklerinin yeniden kurulmasından çok reform, yani daha iyi bir yönetim istemeye başladıklarını belirtiyor.[4] Dikkat çekici bir diğer sonuç, gerek Hıristiyan gerekse Müslüman nüfus arasında eğitime olan talebin artışıdır. Suriyeliler için en az 1860 olayları kadar önemli bir diğer kırılma olan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Arapların Osmanlı yönetiminden şikâyetlerini yeni bir aşamaya getirdiğine yönelik vurgu önemli. Genelde 93 Harbi olarak bilinen bu savaşın Osmanlı Balkanları üzerindeki yıkıcı etkisi çeşitli vesilelerle yinelenir, oysa bu çalışmada Araplar için de yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Artık Araplar yönetime karşı örgütlenmeye, projeler üretmeye ve kendilerini halka açık mekânlarda ifade etmeye başlamıştır. Baktıaya'nın bölgedeki İngiliz konsoloslarının hazırladığı raporlardan aktardığına göre, Suriye'nin hemen her yerinde görülen ekonomik sıkıntı ve yoksulluk Arapların kendi gelecekleri-nin Osmanlı'dan bağımsız biçimde de şekillenebileceğine yönelik düşünmeye başladıklarını ortaya koyuyor. 93 Harbi'nin bir diğer çarpıcı sonucu ise çalışmada işaret edildiği gibi Hıristiyan Arapların Müslüman Araplardan bağımsız bir kaderlerinin olamayacağını göstermesiydi. Nitekim ilk defa olarak bağımsız bir Arap devleti tartışmalarının bu dönemde ortaya çıkmış olması rastlantıya bağlanamazdı.

Kitabın üçüncü bölümü Arap uyanışı ve bu uyanış içindeki siyasi eğilimlerin tahliline ayrılmış. Buradaki esas problematik Müslüman ya da Hıristiyan, Osmanlıcı ya da ayrılıkçı olsun Arap aydınlarının ürettiği çözüm önerilerinin kesişen ya da çelişen yanlarını tespit edebilmek. Türkiye'de bu dönem Arap siyasal düşüncesine dair literatür oldukça sınırlı. Albert Hourani ve Hamit İnayet'in çalışmaları konuya dair ilk akla gelen çeviri eserler.[5] Bu yönüyle çalışma Türkiye'deki literatüre katkı sağlıyor. Baktıaya burada portreler üzerinden Nahda içindeki eğilimleri analiz ediyor. Osmanlıcı Butros el Bustani, ayrılıkçı Necib Azuri, ıslahatçı Muhammed Abduh ve Abdülkadir el Cezayiri, anti kolonyalist Cemaleddin Afgani, Arapçılığın etkin ismi Abdurrahman el Kevakibi eserleri ve düşünceleriyle Arap uyanışına katkıları paralelinde inceleniyor. Kitabın önsözünde farklı siyasi yönelişlerin ilk formülasyonlarını yapan öncüler olarak kutsandıklarına ve 20. yüzyılın siyasi tercihlerine göre yorumlandıklarına dikkat çekilen bu isimlerin çağdaş Ortadoğu'da verilen mücadelelerin entelektüel altyapısını oluşturdukları şüphe bırakmayacak şekilde ortaya konuyor. Günümüzde hâlâ tartışılmakta olan İslam ve modernizm, ıslahat gibi kavramların 19. yüzyıl Arap düşünce evrenindeki karşılıkları aranıyor. Kitap hem Osmanlı Ortadoğu'sunun son yüzyılını hem de Arap milliyetçiliği ve siyasi düşüncesinin sosyoekonomik ve kültürel altyapısını anlayabilmek için başarılı bir çerçeve sunuyor.

NAMIK SİNAN TURAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI
İLİŞKİLER BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Osmanlı Suriye'sinin 19. yüzyılına dair yapılan çalışmalar arasında Haluk Ülman'ın 1966 tarihli çalışması sonuçları açısından aşılmakla birlikte hâlâ ilki oluşturuyor. *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Örnek Olay*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1966. Bu çalışma Osmanlı diplomasi tarihi araştırmaları açısından da ilkler arasında. Bunun yanında Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995; M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2004; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye 1908-1938*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004 başlıklı çalışmalarda da farklı açılarıyla Osmanlı yönetiminin Suriye'deki etkileri tartışılmakta. Ekmelettin İhsanoğlu tarafından kaleme alınan *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri. Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999) adlı eserde ise merkezileşme ve devletin sağlık alanındaki girişimleri değerlendirilmekte. Nihayet Türkçede çevirisi bulunan David Dean Commins'in, *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri* (Yöneliş Yayınları, çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul 1991) Osmanlı ıslahatlarının bölgedeki etkilerini tartışıyor.

2 Eğitim ve Tanzimat projesi arasındaki ilişkiyi inceleyen önemli bir çalışma olarak Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996.

3 Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, University of California Press, 1994.

4 Benzer sonuçlar için şu çalışmaya bakılabilir: Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, California University Press 1993.

5 Albert Hourani, *Arap Siyasi Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul 1994; Hamid İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1987.

İlhan Tekeli Toplu Eserler I-II-III-IV-V

I. Kitap
BİRLİKTE YAZILAN VE ÖĞRENİLEN BİR TARİHE DOĞRU
Ekim 2007 ISBN: 978-975-333-212-5
278 sayfa, 19TL

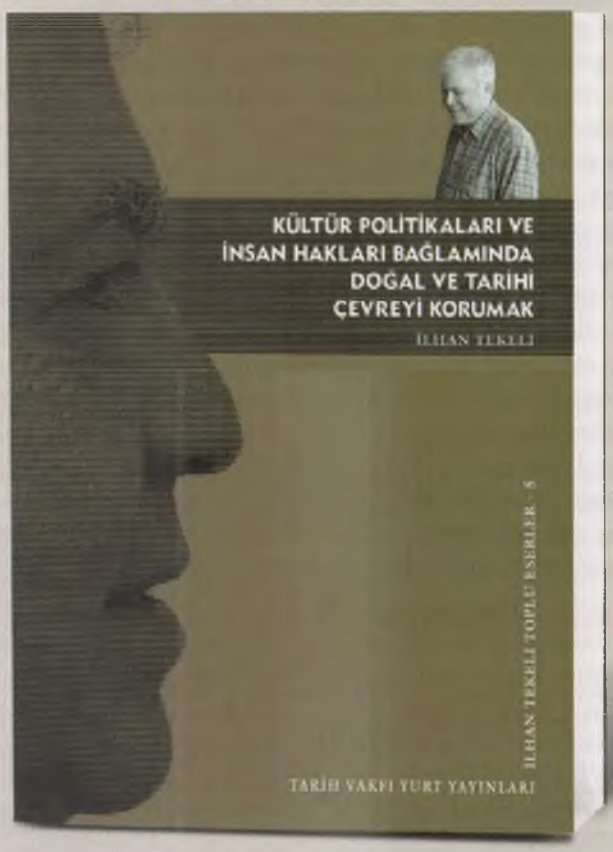
II. Kitap
TÜRKİYE'DE BÖLGESEL EŞİTSİZLİK VE BÖLGE PLANLAMA YAZILARI
Şubat 2008 ISBN: 978-975-333-217-0
334 sayfa, 24TL

III. Kitap
GÖÇ VE ÖTESİ
Eylül 2008 ISBN: 978-975-333-221-0
235 sayfa, 18TL

IV. Kitap
CUMHURİYETİN BELEDİYECİLİK ÖYKÜSÜ (1923-1990)
Şubat 2009 ISBN: 978-975-333-226-2
358 sayfa, 26TL

V. Kitap
KÜLTÜR POLİTİKALARI VE İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA DOĞAL VE TARİHİ ÇEVREYİ KORUMAK
Ağustos 2009 ISBN 978-975-333-230-9
321 sayfa, 23 TL

TARİH VAKFI

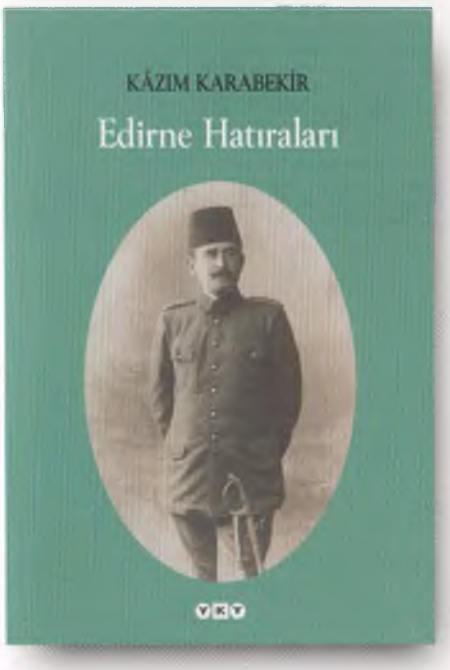
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI
Zindankapı, Değirmen Sok. No:15, 34134 Eminönü/İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00 E yayin@tarihvakfi.org.tr

Kâzım Karabekir'in **Balkan Savaşı** anıları ilk kez YKY'de.

Edirne Hatıraları

"Hava latif. Sabahleyin tekmil alay kumandanları celp olunarak efratta kolera, tifo hastalığı olduğu tahakkuk etmiş olduğundan taharet, nezafet, dezenfeksiyon ve saireye dikkat etmeleri tembih olundu. Ordu-yı Hümayunun Yanya cihetlerinde mühim muvaffakiyetler elde ettiği tebşiratı geldi."

5 Kânunuevvel 1328 [18 Aralık 1912] Çarşamba

Edirne Hatıraları
Kâzım Karabekir

YKY, Kâzım Karabekir'in **İstiklâl Harbimiz, Hayatım, İttihat ve Terakki Cemiyeti** adlı kitaplarından sonra, Edirne Hatıraları adlı kitabını da hiçbir ekleme ya da müdahale yapmadan ilk kez okura sunuyor. Balkan Savaşı'nda 10. Fırka'nın kurmay başkanı olan Karabekir, Edirne'deki muharebe günlerinin doğrudan şahidiydi. Karabekir'in savaştan sonra kaleme aldığı **Edirne Hatıraları**, savaş sırasında, kuşatma altındaki bu kentte yaşananları en ince ayrıntısına kadar anlatıyor ve günü gününe ortaya koyuyor.

Yayına hazırlayan: Ziver Öktem
272 sayfa, 22 TL

İttihat ve Terakki Cemiyeti
Kâzım Karabekir
352 sayfa, 26 TL

İstiklâl Harbimiz
Kâzım Karabekir
Hazırlayan: Ziver Öktem
660 + 682 sayfa, 70 TL

Hayatım
Kâzım Karabekir
400 sayfa, 31 TL

YKY
Yapı Kredi Yayınları

YAPI KREDİ YAYINLARI KİTABEVLERİ • İSTANBUL: 212 252 47 00 / 502 • İZMİR: 232 463 84 90 •
ANKARA: 312 435 85 94 E-POSTA • ykykultur@ykykultur.com.tr WEB SİTESİ • www.ykykultur.com.tr
İNTERNET SATIŞ • http://alisveris.yapikredi.com.tr
YAPI KREDİ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK TİC. VE SAN. A.Ş. 212 293 08 24 - 252 47 00

YapıKredi
Kültür Sanat Yayıncılık